

**EMEVİLER DÖNEMİNDE
GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI**

Barış ÇAKAN

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2019

EMEVİLER DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI

Bariş ÇAKAN

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir

2019

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bariş ÇAKAN tarafından hazırlanan “Emeviler Döneminde Gayrimüslim İstihdamı” başlıklı bu çalışma 20.05.2019 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından İslam Tarihi ve Sanatları İslam Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

Üye (Tez Danışmanı)

Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN

ONAY

.../ .../ 2019

Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

...../...../2019

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Barış ÇAKAN

ÖZET

EMEVİLER DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI

ÇAKAN, Barış

Yüksek Lisans – 2019

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL

İslâm dini gayrimüslim unsurlara kendi egemenliği altında Müslümanlarla bir arada yaşama imkanı tanımıştır. Gayrimüslimler kendilerinden talep edilen birtakım şartları (cizye ödeme, kamu düzenini bozmama vb.) sağlamak kaydıyla İslâm toplumu içerisinde yaşamışlardır. Süreç içerisinde gayrimüslimler İslâm toplumunda devletin resmî kadrolarında da görev alma imkanı elde etmişlerdir. Bu uygulamanın arkasında elbette birçok tarihsel-sosyolojik sebep bulunmaktadır. Müslümanların fethettiği bölgelerde önceki devlette bürokrasi birikimine sahip bazı gayrimüslim vatandaşların tecrübelerinden istifade etme ihtiyacı önemli sebeplerden biridir.

Zaman zaman Müslüman toplumdan gayrimüslim istihdamı siyasetine tepkiler de gelmiştir. Fakat tarihi seyir içerisinde bu durumun süreklilik arz etmediği görülmektedir. Çalışmamızda bu konu ekseninde Emeviler dönemindeki uygulamalar incelenmiştir.

Emeviler, geçmişte Bizans hâkimiyeti altında olan Şâm merkezli bir devletti. Bizans Devleti'nin tebaası olan birçok gayrimüslim unsur, Emevi Devleti vatandaşı olarak hayatlarına devam etmişlerdir. Dolayısıyla gayrimüslimler Müslümanlarla aynı devlet çatısı altında yaşamaya başlamışlardır. Bu gayrimüslim unsurlar aynı zamanda devlet işlerinin yürütülmesinde de görev almışlardır. Bu çalışma, Emeviler dönemindeki (41-132/661-750) kamu hizmetlerinde istihdam edilmiş olan gayrimüslimleri, görevlerini ve icraatlarını konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Emeviler, Gayrimüslim, Memur, İstihdam.

ABSTRACT

NON-MUSLIM EMPLOYMENT IN THE Umayyad PERIOD

ÇAKAN, Barış

Master Degree - 2019

Department of Islamic History and Arts

Adviser: Associate Professor Adnan ADIGÜZEL

Under its sovereignty, Islam allowed Muslims and non-Muslim elements to live together. Non-Muslims lived with the Islamic society, of fulfilling certain conditions (paying the capitation tax, not disrupting public order etc.) demanded by the Islamic state. During this period, non-Muslims also have the right to be an officer of the Islamic State. There are, certainly, many historical-sociological reasons behind this practice. In the regions conquered by Muslims, the desire to benefit from the experiences of some non-Muslim citizens with bureaucracy in the previous state they reached is one of the important reasons.

From time to time, Muslims have also reacted to the policy of non-Muslim employment. Nevertheless, when this situation is examined within the historical course, it seems that it does not show continuity. Our work, examined the Umayyad Period on this subject.

The Umayyads were a Damascus-based state which was under Byzantine rule in the past. Many non-Muslim elements who were citizens of the Byzantine state lived in these lands. A significant part of these elements continued their lives as Umayyad citizens after the conquest. Therefore, non-Muslims and Muslims continued to live under the same state roof. These non-Muslim elements together also served in the execution of state affairs. Our work is about non-Muslims employed in public services and their actions during this period (41-132/661-750).

Keywords: Islamic History, Umayyad Dynasty, non-Muslim, Officer, Employment.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1
I) KONU.....	1
II) KAPSAM.....	3
III) AMAÇ.....	5
IV) KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	6
V) ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	8
VI) YÖNTEM VE TEKNİKLER.....	10

1. BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TOPLUMUNDA GAYRİMÜSLİMLER

1.1. Gayrimüslim Kavramı ve Muhtevası.....	13
1.2. Kur'an-ı Kerim'de Gayrimüslimler.....	21
1.3. Hz. Peygamber (sav) ve Gayrimüslim Unsurlar.....	29
1.4. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Gayrimüslimler.....	35
1.5. İslâm Toplumunda Sosyal Haklar Açısından Gayrimüslimler.....	44

2. BÖLÜM

EMEVİLER'DE GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI

2.1. Emevi Devleti'nin Toplum ve Devlet Yapısına Genel Bir Bakış.....	49
2.2. Emevi Toplumunda Gayrimüslimler.....	59
2.3. Gayrimüslim İstihdamı ve Arkasındaki Başlıca Amiller.....	69
2.4. Bir Kırılma Noktası Olarak Divanların Arapçaya Çevrilmesi (Ta'ribü'd- Devâvîn).....	77
2.5. Gayrimüslimler ve İstihdam Edildikleri Alanlar.....	85
2.5.1. Divanlarda İstihdam Edilen Gayrimüslimler.....	88
2.5.2. Askeri Alanda İstihdam Edilen Gayrimüslimler.....	102

2.5.3. İmar İşlerinde İstihdam Edilen Gayrimüslimler.....	104
2.5.4. Sağlık Alanında İstihdam Edilen Gayrimüslimler	106
2.5.5. İlmî (Tercüme) Faaliyetlerde İstihdam Edilen Gayrimüslimler	115
2.6. Geçici Olarak Çalıştırılan/Hizmetlerinden Faydalanılan Gayrimüslimler	119
2.7. Emeviler Döneminde Özel Sektörde Gayrimüslimler.....	121
2.8. Gayrimüslim İstihdamında Dönemsel Farklılıklar.....	122
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA.....	129

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: İbn/bin
A.y./a.y.	: Aynı yer
Bk./bk.	: Bakınız
B.y.	: Basım yeri yok
Ç.	: Çoğulu
DİB	: Diyânet İşleri Başkanlığı
H./h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
sav	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyânet Vakfı
Thk./thk.	: Tahkik eden
ö.	: Ölümü/Vefat tarihi
s.	: Sayfa
Trc./trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
İstem	: İslâm, San‘at, Tarih, Edebiyat, Mûsikîsi Dergisi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
v. dğr.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınlayan
Y. y.	: Yayıncı bilinmiyor

ÖNSÖZ

Müslüman gayrimüslim ilişkisi çeşitli şekillerde üzerinde sürekli araştırmalar yapılan bir konu olmuştur. Bu ilişkiler içerisinde gayrimüslimlerin devlet ile geliştirdikleri ilişkiler ayrı bir öneme sahiptir ve kanaatimizce üzerinde müstakil bir çalışma yapılması gereken bir konudur.

Emeviler Dönemi (41-132/661-750), Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonraki ilk dönem olarak İslâm Tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Müslümanlar erken dönemlerden itibaren başlayan fetih hareketleriyle Şâm, Irak ve İran topraklarına hâkim olmuşlardır. Emeviler bu geniş topraklardaki kurulu düzenin idaresini, tebaası oldukları önceki devletlerin devlet geleneğine sahip gayrimüslimlerden yardım alarak devam ettirmişlerdir. Bu sebeple gayrimüslim vatandaşlar özellikle devlet ekonomisinin en önemli geliri olan vergi işlerinde, maliye uzmanları olarak istihdam edilmişlerdir.

Araştırmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde öncelikle konunun önemi, kapsamı, kaynakları, çalışmada takip edilen metot ve teknik hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde konunun temel kavramları Kur'an'ın ve Asr-ı Saadette Hz. Peygamber'in (sav) gayrimüslimlere yaklaşımı, bu konudaki uygulamalar, gayrimüslimlerle yapılan anlaşmalar ele alınmıştır. Ayrıca bu bölüm içerisinde Hulefâ-yi Râşidîn döneminde, özellikle Hz. Ömer döneminde gayrimüslim toplum ile ilişkilere kısaca değinilmiştir. İkinci bölümde öncelikle Emevi Devleti'nin toplum yapısı ve temel dinamikleri açısından kısa bir değerlendirme yapılmış, gayrimüslim toplum ile ilişkilerin yaşanan tarihsel süreç içerisindeki dönüşümü ile devlet ve toplumdaki yansımaları değerlendirilmiştir. Daha sonra kamu işlerinde gayrimüslimlere verilen görevler ve bu görevleri icra eden gayrimüslim memurlar ele alınmıştır. Öte taraftan Emeviler döneminde resmî görevler dışında gayrimüslimlerin aktif olarak bulunduğu diğer alanlar da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmam esnasında birçok kişiden yardım aldım. Bu sebeple kendilerine teşekkürü borç bilirim. Öncelikle tez danışmanım, saygıdeğer Hocam Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL'e, teşekkür ederim. Zira kendisi çalışmam esnasında beni sürekli yönlendirmiş, süreç boyunca daima ufuk açıcı önerilerini ve katkılarını esirgememiştir. Jüri üyesi hocalarım saygıdeğer Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ ve Dr.

Öğr. Üyesi Erşahin Ahmet AYHÜN'e değerli katkılarından ötürü şükranlarımı sunuyorum. Tezimi tüm yoğunluğuna rağmen baştan sona okuma fedakârlığını gösteren ve kıymetli katkılar sunan Arş. Gör. Selahattin POLATOĞLU'na da burada en içten teşekkürlerimi arz ediyorum. Kendisi ayrıca tezimle ilgili kaynaklara ulaşmam konusunda da sürekli danıştığım ve yardım istediğim bir kimse olarak vakitli vakitsiz her kaynak talebime sabırla cevap vermiştir. Son olarak çalışmalarım esnasında beni sürekli teşvik eden annem Hayriye ÇAKAN hanımefendiye ve tez sürecinde kendisine yeterince vakit ayıramadığım eşim Leyla YAKAR ÇAKAN'a da gösterdiği engin anlayışından ve desteğinden dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

D) KONU

İslâm Dini kendisini son evrensel din ve tek kurtuluş yolu olarak takdim etmiştir. Bu iddiasının doğal bir sonucu olarak, doğduğu Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesi ile sınırlı kalmayarak dünyanın diğer bölgelerine de yayılmayı amaçlamıştır. Bu anlamda henüz erken dönemlerde Mekke-Medine-Taif üçgeninden çıkmayı başarmış ve hâkimiyet sahasını sürekli genişletmiştir. Müslümanlar bu genişleme faaliyetlerinin doğal bir sonucu olarak başka dinler, inanç grupları ve yeni kültürler ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu noktada Kur'an-ı Kerim'in farklı inanç grupları hakkındaki hükümleri ve Hz. Peygamber'in (sav) Medine toplumundaki gayrimüslim unsurlar ile geliştirdiği ilişki biçimi, Müslümanların bu meseledeki yaklaşımlarının temel ölçütü olmuştur. Bu cümleden olmak üzere İslâm devletlerinde gayrimüslimlerin siyasî ve toplumsal statüsü tarihten bu yana sürekli tartışılmış¹ ve bu tartışma daima önemini korumuştur. Neticede Müslümanlar ele geçirdikleri bölgelerdeki gayrimüslim unsurların Müslümanların hâkimiyeti altında yaşamalarını teminat altına almıştır. Böylelikle Müslümanlar ve gayrimüslimlerin bir arada yaşayabilmeleri için gerekli zemin oluşturulmuştur.

Müslümanlar, tebaaları olarak yaşamayı kabul eden gayrimüslimlere kendi dinlerinde kalarak yaşamlarını sürdürmeleri için birtakım dinî-hukuki şartlar ortaya koymuştur. Bu anlamda devletin varlığını tehdit etme ve toplumsal huzuru bozmalarını engelleyici nitelikte birtakım siyasî ön şartlar söz konusu olmuştur. Sonuçta Müslümanlar ve gayrimüslimler tarih boyunca bir arada yaşama anlamında önemli örnekler sergilemiştir.² Anlaşmayı ihlal edici durumlar söz konusu olduğunda ise,

¹ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö.235/849), *el-Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, h.1406), 6: 487; Şemsuddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, yay: Yûsuf b. Ahmed, Şâkir b. Tefvik, (Memleketu's-Su'ûdiyyeti'l-Arabiyye: Dâru Ramâdî li'n-Neşr, ts. 3 cilt birleştirilmiş baskı.), 449-450; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnu'd-Dureyhim (ö.762/1360), *Menhecû's-Savâb fî Kubhi İstiktâbi Ehli'l-Kitâb*, yay: Seyyid Kisrevî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 122 vd.; Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşandî (ö.821/1418), *Subhu'l-A'sâ fî Sinaâti'l-İnşâ*, (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1922), 13: 385; Hayrî Şit Şükr el-Cevvâdî, "Müşâveretü Ehli'z-Zimme", *Mecelletü Ebhâsi Kulliyeti't-Terbîyeti'l-Esâsiyye*, 11/1 (2011): 294.

² Bu konuda örnekler için bk. Hüseyin Algül, "Müslümanların Siyasî Hâkimiyeti Altında Yaşayan Gayri Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansımaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 1998): 13-23.

Müslümanlar buna karşı birtakım yaptırımlar uygulama hakkına sahip olmuşlardır. Söz gelimi gayrimüslimlerin Müslümanların düşmanları ile gizli anlaşmalar yapmaları, dolayısıyla anlaşmayı ihlal durumunda Müslümanlar, gayrimüslimleri meskûn oldukları yerden sürme, devletteki görevlerine son verme gibi müeyyideler uygulamışlardır.³ Ancak bu uygulamaların genel anlamdaki tarihi birliktelik içerisinde istisnai örnekler olduğu belirtilmelidir.

Hız. Peygamber (sav) risaletinin Mekke döneminde Mekkelî müşrikler ile Medine döneminde ise Ehl-i kitap ile doğal olarak ilişki içerisinde olmuştur. Mekke dönemindeki ilişkileri, Hız. Peygamber'in (sav) müşriklerinin inançlarının batıl olduğunu anlatması ve hak dinin İslâm olduğunu belirterek bu dini yayma çabası, bunun neticesinde gelişen baskılara karşı inancını müdafaa şeklinde tezahür etmekteydi. Yani esasen bu dönemdeki Müslümanların İslâm dışı unsurlarla ilişkisi, bir inancın hayatta kalma çabasından ibaretti. Bu sebeple Mekke döneminde tevhid inancının yerleştirilmesi çabasının esas olduğu için bu dönemde gayrimüslimler ile ilgili sistematik bir hukukun geliştiğinden pek söz edilemez.

Hız. Peygamber'in (sav) Mekke müşriklerinin baskıları sebebi ile miladi 622. senede Medine'ye hicret etmesinden sonra İslâm daveti yayılmış, Müslümanların sayısı artmıştır. Müslümanlar Medine'de bir şehir devleti kurmuşlardır.

Medine'nin nüfus yapısı Mekke'ye göre daha farklıydı. Zira Medine'de Araplar dışında çok sayıda Yahudi de yaşamaktaydı. Hız. Peygamber (sav) Medine'ye hicret ettikten sonra şehrin diğer tüm sakinleri ile bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma, dışardan gelecek herhangi bir tehlikeye karşı şehrin beraber savunulacağı, her inanç grubunun kendi inancını özgürce yaşayabileceği vb. hususları içermekteydi. Böylece Medine'de Müslümanlar ile diğer inanç gruplarının beraber özgürce yaşayabileceği ortam oluşturuldu.

Gerek Medine'de Müslümanların Yahudilerle aynı şehirde yaşamaya başlamaları, gerekse İslâm dininin bu dönemde yayılmaya başlaması ve bunun doğal bir sonucu olarak farklı birtakım gayrimüslim topluluklar ile karşılaşılması sonucunda İslâm dininde gayrimüslimler ile ilgili hükümler ortaya çıkmıştır. Ayrıca daha sonraki süreçte Müslümanlar hâkimiyet sağladıkları yerlerde yaşayan gayrimüslimler ile

³ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehl-i Zimme*, 388; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 422.

anlaşmalar yapmışlardır. Böylelikle bu dönemde Kur'an'ın gayrimüslimler ile ilgili nazil olan hükümleri ve Hz. Peygamber'in (sav) buna bağlı uygulamaları İslâm'da gayrimüslim hukukunun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Müslümanların, İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlerle birçok açıdan doğrudan ilişki içerisinde bulunmaları kaçınılmaz olmuştur. Bu sebeple her iki taraf arasında dinî, siyasî, sosyal ve kültürel birçok alanda önemli bir etkileşim söz konusu olmuştur. Kuşkusuz bu etkileşiminin ortaya çıkmasında Kur'an'ın konuya yaklaşım biçimi ve Peygamberimizin uygulamaları oldukça etkili olmuştur. Kur'an gayrimüslimler ile ilgili çok sayıda hüküm koymuştur. Bunlar çoğunlukla gayrimüslimlerin İslâm toplumunda Müslümanlarla bir arada yaşamalarını teminat altına alan hükümlerdir. Zaten Hz. Peygamber (sav) de risaletinin başından beri davet kitlesi olan gayrimüslimlerle ilişki içerisinde olmuştur. Bu ilişkilerin özellikle Medine döneminde oldukça yoğunlaştığı bilinmektedir.

Müslümanların, Hulefâ-yi Râşidîn ve daha sonrasında da Emeviler döneminde hızlanan fetih hareketleri sebebiyle gayrimüslimler ile ilişkiler iyice artmıştır. Özellikle Emeviler Dönemi'nde gayrimüslimler ile ilişkilerin çok yoğun bir şekilde yaşandığı görülmektedir. Zira Emevilerin merkezi olan Bilad-ı Şâm'da, Bizans'ın bakıyyesi olan kalabalık bir gayrimüslim nüfus söz konusudur. Bu sebeple Emevilerin bu gayrimüslim kitle ile münasebetleri oldukça yoğun olmuştur.

II) KAPSAM

Bu çalışmada Emeviler Dönemi özelinde gayrimüslim unsurların devletin çeşitli kadrolarında çalıştırılmaları ele alınmıştır. İslâm tarihinde gayrimüslim unsurların kamuda yoğun bir şekilde çalıştırılmalarının ilk örneği Emeviler dönemindedir. Emeviler öncesindeki örnekler daha çok münferit olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde gayrimüslim unsurların kamuda istihdamı oldukça yaygın bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi Emevilerden önce uzun zaman Bilad-ı Şâm bölgesine hükmetmiş olan Bizans Devleti'nin ve dolayısıyla bu kadim devletin hâkimiyeti altında yaşayan halkın köklü bir devlet geleneğine sahip

olmasıdır. Bizansın tebaası olan bu gayrimüslim kitle devlet kademelerindeki bürokratik işlerde tecrübe kazanmışlardır.

Hiç şüphesiz Emeviler dönemindeki gayrimüslim istihdamı sadece Bilâd-ı Şâm'daki istihdam ile sınırlı değildir. Örneğin Sasanilerden alınan Irak-İran topraklarında da çok sayıda gayrimüslimin farklı şekillerde istihdam edildiği kaynaklara geçmiştir. Ayrıca bu dönemde Mısır topraklarında da çok sayıda Kıptînin istihdam edildiği bilinmektedir. Bu konuyu incelemeyi hedefleyen araştırma, Emeviler Dönemi gayrimüslim istihdamının devlet kademelerindeki yeri, önemi, sonuçları, Müslüman toplumdaki karşılığı ve yansımalarını tarihsel ve sosyo-politik açıdan ortaya koymaya çalışacaktır.

Hiç şüphesiz Emeviler dönemindeki gayrimüslim istihdamı, sadece devletin resmî olarak uyguladığı şekilde gerçekleşmemiştir. Ayrıca farklı alanlarda gayri resmî şekilde de gayrimüslimler istihdam edilmiştir. Örneğin tercüme alanındaki gayrimüslim istihdamı Hâlid b. Yezîd'in münferit çabasıyla gerçekleşmiştir. Devlet eliyle resmî olarak istihdam edilen gayrimüslimleri öncelikli konu edinen bu çalışmada diğer alanlardaki gayri resmî istihdam örnekleri de tespit edilebildiği ölçüde ele alınmıştır.

Emeviler Devleti Hz. Hasan'ın 41/661 senesinde hilafetten Şâm valisi Muaviye lehine vazgeçmesiyle resmen kurulmuştur. Emeviler döneminde gayrimüslimler özellikle de Hristiyanlar serbestiyet içerisinde yaşamışlardır. Zira Emeviler Devleti'nin merkezi konumunda olan Şâm'ın esas sakinleri uzun zamandan beri Bizans hâkimiyeti altında yaşayan Hristiyan toplumdur. Bölgede Yahudiler ve farklı birtakım dinî unsurlar da yaşamakla beraber az bir nüfusa sahiptiler. Bu anlamda Emevilerin hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslim topluluğundaki başat unsurun Hristiyanlar olduğunu belirtmek gerekmektedir. Emeviler burada yaşayan başta Hristiyanlar olmak üzere gayrimüslim unsurlara, Bizans'ın devlet kurumlarında edindikleri mesleki tecrübeden dolayı, resmî görevler vermiştir. Aslında daha doğru bir ifadeyle, Bizans'ın Şâm bölgesine hâkim olduğu dönemdeki görevlerini, fetihten sonra da devam ettirmişlerdir.

İslâm medeniyetinde gayrimüslimlerin devlet işlerinde çalıştırılması vakıa olarak durmakla birlikte, diğer yandan İslâm alimleri tarafından bu konu öteden beri

teorik olarak da tartışılmıştır.⁴ Bu tartışmalar daha çok bir meşruiyet tartışması şeklinde cereyan etmiştir. Kimi İslâm fakihleri gayrimüslimlerin devlet işlerinde çalıştırılmasına sıcak bakmazken, ekseriyet belli şartlar dahilinde bazı kadrolarda istihdam edilmelerinde beis görmemişlerdir. Bu noktada dönemseller koşulların fakihlerin bu konudaki hükümlerini etkilediği de belirtilmelidir. Gayrimüslim istihdamı hakkında görüş beyan eden hukukçulardan İmam Mâverdî (ö.450/1058) gibi alimler buna cevaz vermiştir. Hatta ehli zimme'ye, Halife tarafından, sadece “*verilmiş olan emri uygulama*” olarak tanımlanabilecek yürütme vezirliği vazifesinin bile verilebileceğini belirtmiştir. Fakat ehli zimmeden tam yetkili vezir olamayacağını ifade etmiştir.⁵

Yukarıda belirttiğimiz üzere dönemseller koşullara bağlı olarak kimi zaman gayrimüslim istihdamı tecviz edilmemiştir. Söz gelimi savaşlar, bizzat Halifenin gayrimüslim istihdamına sıcak bakmaması, gayrimüslimlerin devlet aleyhine çalışmaları ve görevlerini istismar etmeleri ya da Müslüman toplumun tepkisi gibi sebepler, dönemseller koşullara örnek verilebilir. Bu anlamda Haçlı seferlerinin yaşandığı XI. yüzyılda (m. 1098-1290 yılları arası) Müslüman toplumdaki infial hali ve güven bunalımı sebebiyle, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkiler iyice gerilmiştir. Bu sebeple de neredeyse tüm İslâm devletlerinde gayrimüslim unsurların devlet görevlerinde istihdamına soğuk bakılmıştır.

III) AMAÇ

Araştırmanın öncelikli amaçlarından biri Emevi Hilafeti dönemindeki gayrimüslim memurların devlet işlerinde çalıştırılmalarının gerekçelerini

⁴ İbnu'd-Dureyhim, *Menhecu's-Savâb fî Kubhi İstiktâbi Ehli'l-Kitâb*, 122 vd.; Ebû'l-Hasan Mâverdî (ö. 450/1058), *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak, (İstanbul: Bedir Yayınları, 1976) 39; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, 13: 385; Özel, “Gayri Müslim”, 13: 421; Abdülkerim Zeydân, *Ahkâmu'z-Zimmiyin ve'l-Müste'menîn fî Dari'l-İslâm*, (Beyrût: Muessetu'r-Risâle, 1982), 78; Ebu'l-Alâ el-Mevdûdî, “İslâm'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar”, trc. Osman Güner, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1993): 182; A. mlf, *Hukûku Ehli'z-Zimme*, (b.y. Kitâbu'l-Muhtâr, t.s.), 35; Yûsuf el-Kardâvî, “Gayru'l-Muslimîne fî'l-Mucteme'i'l-İslâmî”, 17, (Erişim Tarihi: 25.11.2018 <http://irtikaa.com/books?download=159>); Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 3: 256; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 17. Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 231; Muhsin Demirci, “Kur'an'a Göre Gayrimüslimlerle İlişkiler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2005): 11.

⁵ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 238.

belirlemektir. Ayrıca bu konunun tarihsel ve düşünsel arka planında yatan etkenleri ortaya çıkararak dönemin siyasî dinamiklerini anlamaya çalışmaktır. Böylelikle Emeviler örneği çerçevesinde İslâm toplumunda gayrimüslim unsurların devlette resmî görev almaları, bu görevlerin çeşitleri ve bu durumun ortaya çıkardığı siyasî ve toplumsal sonuçları belirlemeye çalışmaktır. Yine bu uygulamanın toplumsal ve siyasal anlamda devletin işleyişine katkısı ve varsa olumsuzlukları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmada, Hz. Peygamber (sav) döneminden başlanarak Müslümanların gayrimüslimler ile olan münasebetleri, daha sonra Müslümanların Medine’de kurdukları devletin gayrimüslimlerle olan resmî ilişkileri incelenmiştir. Daha sonra çalışmanın esas konusu olan Emeviler döneminde gayrimüslimler işlenerek kamu işlerinde istihdam edilmelerinin meşruiyet zemini tartışılmış ve döneme ilişkin bilimsel çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

IV) KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Araştırmada sık kullandığımız bazı kavramlara burada kısaca değinmek faydalı olacaktır. Çalışmamızın konusu gereği gayrimüslim, Ehl-i kitap, ehli’z-zimme gibi kavramlar sıkça kullandığımız kavramlar olmuştur.

Gayrimüslim kelimesi; en genel anlamda Müslüman olmayan tüm inanç unsurlarını ifade etmektedir. Zaman zaman anlam daralması yahut anlam genişlemesine de uğrayan bu kavram Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsîler, Sâbîler, Sâmirîler, Hindular ve Budistler gibi diğer farklı dinlere mensup olan unsurların tamamını kapsamaktadır.⁶

Ehl-i kitap kavramı, kendilerine semâvî kitap indirilenler anlamında olup, genellikle Hristiyanlar ve Yahudiler için kullanılmaktadır.⁷ Mecûsîlerin de Ehl-i

⁶ Özel, “Gayri Müslim”, 13: 418.

⁷ Mâverdî, *Ahkâmü’s-Sultaniyye*, 160; Osman Güner, *Resûlullah’ın Eh-li Kitap’la Münâsebetleri*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1997), 36. Ayrıca bk. Ahmet Bostancı, *İslam Hukukunda Vatandaşlık*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1992), 17.

kitap'tan sayılıp sayılamayacağı konusu çok tartışılmıştır. Fakat bu inanç grubunun tam olarak Ehl-i kitap'tan sayılmadığı belirtilmiştir.⁸

Bir diğer önemli kavram olan 'ehlu'z-zimme', cizye vergisi ödemek suretiyle Müslümanların hâkimiyetini kabul eden ve onların idaresinde kendi dinlerinin gereklerini hürriyet içerisinde yaşama hakkına sahip olan gayrimüslim toplulukları ifade eder. Ehlü'z-zimme kavramı Müslümanların zimmetini, yani güvencesini alan kimseleri ifade etmektedir.⁹

İslâm fetihlerinin genişlemesiyle beraber karşılaşılan diğer bir inanç grubu da Sâbiîlerdir. Sâbiîler'in daha ziyade Harran, Suriye, Filistin ve Ürdün civarında meskûn oldukları belirtilmiştir.¹⁰ Müslümanlar, Sâbiîler ile de cizye anlaşmaları yapmışlardır.¹¹ Sâbiîlerin inanç sistemi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Onlar ile ilgili bilinen temel bilgilerden biri yıldızlara taptıklarıdır. Müslüman din bilgileri arasında bu grubun Hristiyanlığın bir mezhebi olduğu ya da ayrı bir din vb. olduğu yönünde farklı görüşler ortaya çıkmıştır.¹²

Yahudilerin bir mezhebi olarak görülen Sâmirîler, kendilerini Yahudilerden ayrı bir inanç grubu olarak kabul etmektedirler.¹³ İlk dönemlerde Sâmirîler ile düşmanlarına karşı Müslümanlara yardım etmeleri karşılığında, ödemeleri gereken cizyeden muaf saymışlardır.¹⁴ Netice de Sâmirîlerin Yahudilikten kopan fakat aynı zamanda onlarla birçok ortak yanı bulunan bir inanç grubu oldukları düşünülmektedir. Bunun gibi gayrimüslim inanç gruplarına birinci bölümün ilgili başlığında daha detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

⁸ Yakup b. İbrahim Ebû Yûsuf (ö.182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, yay: Kusay Muhibbudin el-Hatîb, (Kahire: el-Mektebû's-Selefiyye, h.1397), 139; Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled b. Kuteybe b. Zinceveyh (ö.251/865) *Kitâbu'l-Emvâl*, (Riyâd: Merkezi'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1986), 136; Cahid Kara, *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 169.

⁹ Kudâme b. Cafer (ö.337/948), *el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*, (Irak: Dâru'r-Reşîd, 1981), 204; Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 5.

¹⁰ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 237; Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 342.

¹¹ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 242; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 2. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989), 111; Gündüz, "Sâbiîlik", 35: 343.

¹² İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 231; Ayrıca bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Şinasi Gündüz, *Sâbiîler (Son Gnostikler)*, 3. Baskı, (İstanbul: Vadi Yayınları, 2016).

¹³ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 228; Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında Sâmiriler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008), 27.

¹⁴ Salihoglu, "Sâmiriler", 36: 80.

V) ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Gayrimüslimler konusu erken dönemlerden bu yana ilgi görmüş bir çalışma alanı olmakla beraber genelde onların devlet ile münasebetleri yahut hukuki hakları ve sorumlulukları üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada ise gayrimüslimlerin farklı şekillerde istihdam edilmeleri derinlikli bir biçimde incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmada öncelikle konu ile ilgili Kur'an ayetleri ve hadislerden istifade edilmeye çalışılmıştır. Konunun dinî boyutu ve erken dönem İslâm tarihindeki yansımaları ile ilgili Ebû Yûsuf'un (ö.182/798) *Kitâbu'l-Harâc*, Kâsım b. Sellâm'ın (ö.224/838) *Kitâbu'l-Emvâl*,¹⁵ Sûlî'nin (ö.335/946) *Edebü'l-Küttâb*,¹⁶ Mâverî'nin (ö.450/1058) *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Ebû Ya'la el-Ferrâ'nın (ö.458/1066) *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*,¹⁷ İbn Kayyim'in (ö.751/1350) *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* isimli eserleri temel müracaat kaynaklarımız olmuştur. Bu konuda ayrıca çağdaş araştırmacıların da görüşlerine yer verilmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Ebu'l-'Alâ el-Mevdûdî,¹⁸ Ali Husnî Harbutlu,¹⁹ Abdülkerim Zeydân, Yûsuf el-Kardâvî, Said Ramazan el-Bûtî,²⁰ Hayrettin Karaman gibi isimleri zikredebiliriz.

Araştırma konusu ile ilgili doğrudan ilişkili erken dönem eseri olan Cehşiyârî'nin (ö.331/942) *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'i²¹ da sık kullandığımız bir kaynaktır. Cehşiyârî, bu eserinde isminden de anlaşılacağı üzere Müslüman yöneticilerin vezirleri, katipleri ve bunların hayatlarını anlatmış ve konuyla ilgili çok önemli bilgiler vermiştir. Cehşiyârî, elbette bu vezir ve katipler içerisindeki gayrimüslimleri de eserine almıştır. Bunun yanı sıra İbn İshâk (ö.151/768),²² Vâkidî

¹⁵ Ebu Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*. yay: Muhammed Umâre, (Kâhire, Dâru's-Şurûk, 1989).

¹⁶ Ebubekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, (Kâhire: el-Matbaatu's-Selefiyye, h.1341).

¹⁷ Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef Ebî Ya'la el-Ferrâ', *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, yay: Muhammed Hamid el-Fakiyy, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000).

¹⁸ Mevdûdî, "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar", trc. Osman Güner, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1993): 181-199; A. mlf. *Hukûku Ehli'z-Zimme*.

¹⁹ Ali Husnî Harbutlu, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, (Kâhire: el-Meclisu'l-A'lâ li'Şuûni el-İslâmiyye, 1969).

²⁰ Said Ramazan el-Bûtî, *Fıkhu Sireti'n-Nebeviyye*, 34. Baskı, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2012).

²¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, thk. İbrahim Salih, (Ebûzabî: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2009).

²² Muhammed İbn İshâk, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971).

(ö.207/823),²³ İbn Sa'd (ö.230/845),²⁴ Halife b. Hayyât (ö.240/854),²⁵ Taberî (ö.310/923)²⁶ gibi ilk dönem İslâm tarihine ait bilgiler için başvurduğumuz kaynaklar olmuştur. Ayrıca Arap dünyasında Şâm bölgesi ile ilgili çalışmış olan çağdaş araştırmacıların eserlerinden de istifade edilmiştir. Bunlardan Ahmed İsmail Ali,²⁷ Necdet Hammâş,²⁸ Yusuf el-İşş,²⁹ Muhammed Kürd Ali,³⁰ Muhammed Süheyl et-Takkûş,³¹ Salâh Tahbûb,³² Salâh Hasan el-Avûr,³³ Buseyne b. Huseyn³⁴ belirtilmesi gereken isimlerdir. Özellikle Necdet Hammâş'ın '*el-İdâre fî Asri'l-Ümevî*' eserindeki bir konu başlığının Türkçeye çevirisi olan İrfan Aycan'ın "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü" isimli tercüme makalesi³⁵ konu ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Fakat eserde sadece 5-6 sayfada anlatılan konu, ancak yüzeysel bir şekilde ele alınabilmiştir. Konu ile ilgili İngiliz doğubilimci Arthur Stanley Tritton'un (1973) '*The Chalips and Their Non-Muslims Subject*'³⁶ isimli eseri de İslâm toplumdaki gayrimüslimler ile ilgili genel anlamda önemli bilgiler sunmaktadır. Tritton'un verdiği bilgileri tahkik etmek, kullandığı eserin tam künyesini vermemesi sebebiyle oldukça güç olduğu için, bazı bilgiler direkt kendi eserinden nakledilmiştir.

Çalışmamızda konumuzla bağlantılı ülkemizde yapılan çağdaş araştırmalardan da istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunlardan, Mustafa Fayda'nın *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, Levent Öztürk'ün *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*,³⁷ Osman Güner'in *Resulullah'ın Ehl-i Kitap ile Münasebetleri*, Nuh Arslantaş'ın *İslâm*

²³ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Kitâbu'l-Meğâzî*. 2. Baskı, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed 'Atâ. (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971).

²⁴ Muhammed İbn Sad ibn Menî' ez-Zührî, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. Alî Muhammed Ömer, (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, ts).

²⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 2. Baskı, thk. Ekrem Ziyâ' el-Ömerî, (Riyâd: Dâru Taybe, 1985).

²⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2. Baskı, (Beyrût: Dâru't-Turâs, h.1387).

²⁷ Ahmed İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 3. Baskı, (Dımaşk: Cevheretu's-Şâm, 1994).

²⁸ Necdet Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, (Dımaşk: Dâru't-Tallâs, 1987).

²⁹ Yusuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985).

³⁰ Muhammed Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 2. Baskı, (Dımaşk: Mektebetu'n-Nûrî, 1983).

³¹ Muhammed Süheyl et-Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 7. Baskı, (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2010).

³² Salâh Tahbûb, *el-Asru'l-Ümevî*, (Ammân: Dâru Usâme, 2009).

³³ Salâh Hasan el-Âvûr, *en-Nizâmu'l-İdârî fî Asri'l-Ümevi (fî'l-Meşrik)*, (Doktora Tezi, University of Punjap, 1987).

³⁴ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve Mukavvemâtuhâ el-İduluciyye ve'l-İctimaiyye*, (Tûnus: el-Matbaatu'r-Resmîyye li'l-Cumhuriyyeti't-Tûnusiyye, 1997).

³⁵ Necdet Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", trc. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997): 175-190.

³⁶ Arthur Stanley Tritton, *The Chalips and Their non-Muslim Subjects*, (London: Oxford University Press, 1930).

³⁷ Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995).

Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler,³⁸ Cahid Kara'nın *İslâm Coğrafyasında Mecûsîler* ve Mücahit Yüksel'in *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*³⁹ isimli araştırmaları faydalandığımız eserler olmuştur. Özellikle Yüksel, araştırmasında Emeviler Dönemi'ndeki Hristiyan memurlara bir başlık ayırmış ve bu başlıkta kıymetli bilgiler sunmuştur.

Belirttiğimiz çalışmaların her biri kendi alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Fakat Emeviler dönemindeki gayrimüslim istihdamı konusunun Hz. Peygamber (sav), Hulefâ-yi Râşidîn döneminden başlanarak tarihi seyrinin ve yansımalarının araştırılması, bu konuda müstakil bir çalışma yapılması kanaatimizce ayrı bir gerekliliktir.

Netice itibariyle araştırmada, İslâm hâkimiyetinde yaşamış olan gayrimüslim unsurların devlet yönetimi ile geliştirmiş oldukları ilişkileri incelenmeye, gayrimüslim unsurların bürokraside istihdam edilmelerinin arkasında yatan dönemin sosyo-politik şartların araştırılması ve bu bağlamda birtakım genel sebep ve sonuç çıkarımında bulunmaya çalışılmıştır. Nitekim tarih boyunca farklı açılardan tartışılmış olan gayrimüslim unsurların bazı görevlerde resmî ya da gayri resmî biçimde çalıştırılmalarının, hizmetlerin istifade edilmesinin bilimsel bir zeminde incelenmesinin ve tartışılmasının gerekliliği de önemini koruyan bir konu olarak önümüzde durmaktadır.

VI) YÖNTEM VE TEKNİKLER

Tez konusu ile ilgili çağdaş çalışmalardan ulaşabilenlerin okuması yapıldıktan sonra, konu ile ilgili genel bir veri toplanmıştır. Çağdaş eserlerden toplanan bilgilerin dayandığı kaynak eserler mümkün mertebe incelenmiştir. Genel anlamda Arapça olan kaynak eserlerdeki, konu ile direkt ya da dolaylı şekilde ilişkili olan ilgili kısımların okuması yapılmıştır. Kaynak eserlerden derlenen notlar tez konusu ile olan bağlantısına göre özel ya da genel bir şekilde düzenlenmiştir. Daha sonra tezin içeriği oluşturulmuştur. Toplanan notlar ilgili başlıkların altına dağıtılmıştır. Araştırma

³⁸ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslâm Dünyasında Yahudiler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016).

³⁹ Mücahit Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016).

sürecinde karşılaşılan yeni kaynaklara ve bilgilere göre tez içeriği olgunlaştırılmaya çalışılmıştır.

Süreç içerisinde konu ile ilgili tezler ve makalelerden istifade edilmiştir. Bu çalışmalardan edinilen bilgilerin dayandırıldığı ana kaynaklar da tespit edilmeye çalışılmıştır. Ana kaynaklarda ulaşılan bilgiler tezin ilgili yerlerinde kullanılırken önce kaynak eserlere, sonra çağdaş çalışmaya atıflar yapılmıştır. Nadiren de olsa, nüsha farklılığı ya da kaynak esere ulaşama gibi sebeplerle ana kaynaklarda tespit edilemeyen bilgiler direkt olarak ilgili çağdaş çalışmalardan nakledilmiştir.

Ayrıca çalışmanın başından beri kullandığımız herhangi bir eserin elimizdeki nüshasında bulamadığımız bazı bilgiler, *el-Mektebetu's-Şâmile* isimli Arapça programdan aramak suretiyle bulunmaya çalışılmıştır. Şâmile baskısında bulunan bilgiler, eldeki nüshadan takip edilerek bulunmuştur.

Bazı yabancı kelimeler, özellikle gayrimüslim memurların isimleri daha önce başka bir Türkçe çalışmada geçtiyse de, bu kaynaktan geçen yazım şekliyle verilmiştir. Fakat ilk defa Arapça bir kaynaktan tespit edilen bir ismin mümkün mertebe okunuşu esas alınarak yazılmıştır.

Tezde kullanılan tüm kaynaklar, kendisine atıf yapılan ilk dipnotta tam künye ile belirtilmiştir. Takip eden sonraki atıflarda ise atıf yapılan kaynak, müellifin tanındığı nisbe -çağdaş kaynaklar için müellifin soyismi-, eserin kısa ismi daha sonra varsa cilt sayısı ve sayfa sayısı şeklinde kısaltmak suretiyle verilmiştir. Ayrıca direkt bilgi olarak değil de açıklayıcı bilgi mahiyetinde vermek istediğimiz izahatlar yıldız işaretli dipnot olarak verilmiştir.

Kullanılan kaynaklarda, herhangi bir bilgi için verilen tarihler çoğu zaman sadece hicrî ya da sadece miladî -çoğunlukla sadece hicrî- olarak verilmiştir. Okuyucunun her iki takvime göre tarihleri takip edebilmesi için, çok erken döneme ait hicrî tarihler hariç, hicrî olarak tespit edilen tarihler miladîye, miladî olarak tespit edilenler ise hicrîye çevrilmiştir. Takvimler arası tarih çevirmeler, Türk Tarih Kurumunun resmî sitesindeki tarih çevirme motorundan yapılmıştır. Fakat kaynaklarda gün-ay-yıl şeklinde tam tarih olarak geçmeyen, dolayısıyla çevirme motoruna bu şekilde girilemeyen tarihler, yaklaşık tarihler olarak çevrilmiştir. Örneğin 80 olarak girilen bir hicrî tarihin miladî karşılığı 699-700 olmaktadır. Burada, tez

içerisinde yaklaşık olarak verdiğimiz tarihlerin tarih çevirme kılavuzundan alındığını, tam sene olarak verilen tarihin ise kaynaktan geçen tarih olduğu belirtilmelidir.

Araştırmada kullanılan ayetler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Ankara/2011 baskılı⁴⁰ Kur'an-ı Kerim Meali'nden nakledilmiştir. Sık kullanılan özel kavramların yazımında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin yazım şekli esas alınmıştır. Fakat gayrimüslim kelimesi ansiklopedinin belirttiği "gayri müslim" şeklinde değil de Türk Dil Kurumu'nun kılavuzunda belirtildiği gibi bitişik şekilde yazılmıştır. Divan kavramı da sık kullanılan bir kavram olmuştur. Arapça terkiplerde transkripsiyona riayet etmek için *dîvân* şeklinde, metin içerisindeki normal kullanımlarda ise divan şeklinde yazılmıştır.

Bu çalışmada metin içi yazım kuralları ve şekilsel şartlar açısından İSNAD ATIF SİTEMİ esas alınmıştır. Fakat bu kılavuza riayet etmediğimiz birkaç hususu burada belirtmek gerekmektedir. Metin içerisinde kullanılan ayetlerden gerekli gördüklerimiz, özellikle vurgulamak istediklerimiz italik yazılmıştır. Kullanılan erken döneme ait kaynakların müelliflerinden gerekli görülen bazılarının tanınmış oldukları isimlerini dipnotta parantez içinde belirtilmiştir, ayrıca tümünün vefat tarihleri kaynakça kısmında belirtilmiştir. Eserlerinden istifade edilen bazı Arap müelliflerin, isimlerindeki nispelelerde bulunan ta'rîf takıları kullanılmayarak yaygın kullanımı ile yazılmıştır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in sure isimleri için de ta'rîf harfleri kullanılmamıştır. Son olarak kaynakçada, kullanılan Kur'an-ı Kerim baskısı alfabetik sıralamaya uyulmaksızın en başta verilmiştir.

⁴⁰ Kur'an-ı Kerim Meali, 21. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.

1. BÖLÜM

İLK DÖNEM İSLÂM TOPLUMUNDA GAYRİMÜSLİMLER

1.1. Gayrimüslim Kavramı ve Muhtevası

Toplumda, hâkim konumdaki din dışında başka inançların da bulunması tarihten bu yana sürekli var olagelen bir olgudur. Tarihin bazı dönemlerinde kimi yöneticiler kendi inançları dışındaki diğer inançları baskı altına alarak toplumlarından tamamen silmeye çalışmış olsalar da, birçok inancın bir arada yaşadığı güzel örnekler de bulunmaktadır. Bu anlamda Müslümanlar da İslâm dininin ortaya çıktığı ilk zamanlardan itibaren Müslüman olmayanlar ile doğrudan ilişki içerisinde olmuşlardır. Müslümanlar gerek azınlık oldukları Mekke döneminde, gerekse hâkim konumda buldukları Medine toplumunda gayrimüslimler ile bir arada yaşamışlardır. Müslüman toplumda diğer inanç gruplarını tanımlayan ifadeler de, zamanla bu bir arada yaşama kültürü içerisinde ortaya çıkmıştır.

Gayrimüslim kavramının tanımı Müslüman kelimesinin ifade ettiği anlama göre şekillenir. İslâm inancına göre Müslümanlar, İslâmiyeti bir din olarak benimsemiş inanç topluluğudur. Gayrimüslimler Müslümanların dışında kalan inanç gruplarını ifade etmektedir. Gayrimüslim kavramı kendi içinde alt başlıklara ayrılmaktadır. İslâm dışı unsurların tamamını içine alan bu kavram, Ehl-i kitap ve Ehl-i kitap olmayanlar şeklinde de ayrılabilir.⁴¹

Geniş bir kavram olan gayrimüslim kelimesi zımmî, harbî, muâhid, müste'men gibi hukukî kavramların tamamını kapsamaktadır. Bu kavramın harbîler ve muâhidler olarak iki kısma ayrıldığı yönünde görüşler de bulunmaktadır.⁴² Buna göre yukarıda belirttiğimiz diğer hukukî kavramlar harbî ve muâhid kelimelerinin kapsamına girer.

⁴¹ Ali İhsan Karataş, "Hz. Peyamber'in Gayrimüslimlere Karşı Tutumu", *İslâmi İlimler Dergisi Yayınları*, (Aralık 2007): 396. Gayrimüslim kelimesi Ehl-i kitap anlamında da kullanılmıştır. Bk. Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 111. Ayrıca bu konuda detaylı bilgi için bk. Bostancı, *İslam Hukukunda Vatandaşlık*, 17-22.

⁴² Muhammed b. Ali İbnu'n-Nakkâş (ö.763/1361), *el-Mezemme fî İsti'mâli Ehli'z-Zimme*, Abdullah İbrahim b. Ali et-Tarîkî tahkikinde 7-8. Ayrıca bu konuda bk. Abdurrahman Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012), 34-35.

Harbîler kendileri ile Müslümanlar arasında herhangi bir anlaşma yapılmamış olanlardır. Muâhidler ise Müslümanlar ile kendileri arasında anlaşma bulunanlardır ki, kendi arasında dörde ayrılmaktadır. Bunlar zımmîler, müste'menler, ehlu'l-hudne ve ehlu's-sulh olarak ifade edilmiştir. *Zimmîler*, İslâm devletinde yaşayıp cizye vermek karşılığında eman alarak güven içinde yaşama hakkına sahip olanlardır. *Müste'menler* geçici süreliğine Müslümanların beldesine girmek için eman alan kimselerdir. *Ehlu'l-hudne*, Müslümanlar ile aralarındaki savaşı durdurmak için kendileri ile ateşkes anlaşması yapılmış olanlar ve *Ehlu's-Sulh* ise arazileri kendilerinin ya da Müslümanların olmasına bakılmaksızın, toprak haracı ödemeleri karşılığında kendileri ile anlaşma yapılan gayrimüslimlerdir.⁴³

Bunun yanı sıra gayrimüslimleri inanç bakımından Ehl-i kitap, kitap sahibi oldukları konusunda şüphe edilenler ve diğer inanç sahipleri şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutan yaklaşımlar da mevcuttur. Ayrıca bu görüşe göre İslâm dininden irtidat edenler gayrimüslim değil mürted olarak ifade edilmektedir.⁴⁴

Ehl-i kitap kendilerine kutsal kitap verilenlerdir. İslâm'da devlet idaresine ilişkin görüşleri ile tanınan İmam Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, Ehl-i kitap'tan kastın Yahudi ve Hristiyanlar olduğunu belirterek kitaplarının da Tevrat ve İncil olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Ehl-i kitap ifadesi İslâm öncesi dönemde de Yahudi ve Hristiyanlar için kullanılmış, nitekim Hz. Peygamber'in (sav) sünnetinde de bu şekilde anlaşılmıştır.⁴⁶ Ayrıca pratikte de Hz. Peygamber'in (sav) Medine'de karşılaştığı Ehl-i kitap Yahudi ve Hristiyanlardan başkası değildir.⁴⁷

Müşrik kelimesi İslâm inancına göre kelimesi en genel anlamıyla Allah'ı tek ilah olarak tanımayıp O'na ortak koşan kimse anlamındadır.⁴⁸ Aslında müşrik

⁴³ İbnu'n-Nakkâş, *el-Mezemme*, et-Tarîkî tahkikinde, 7-8; Ali b. Abdurrahman et-Tayyâr, *Hukûku Gayri'l-Müslimîn*, (Riyâd: Mektebetu'l-Melik Fahd, el-Vataniyye, 2006), 107-111; Özel, "Gayri Müslim", 13: 418; Bostancı, *İslam Hukukunda Vatandaşlık*, 17, 22; Fuad Guliyev, *İslâm Hukukunda Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 14.

⁴⁴ Özel, "Gayri Müslim", 13: 418. Mağlubiyet sonrası boyun eğen gayrimüslimlerin zımmî statüsüne sahip olamayacakları kabulünün dışında bazı İslâm düşünürleri onları da zımmî kabul etmek gerektiğini ifade eder. Örneğin bk. Mevdûdî, "İslâm'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar", 184; Nitekim Hz. Ömer de yarısı sulh ile diğer yarısı savaşla ele geçirilen Dımaşk şehrinin halkına sulhla muamele etmiştir. Bk. Muhammed Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 2. Baskı, (Dımaşk: Mektebetu'n-Nûrî, 1983), 1: 85; Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 161.

⁴⁵ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 160.

⁴⁶ Osman Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1997), 36.

⁴⁷ Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*, 39.

⁴⁸ Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem (İbn Manzûr) (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, (Beyrût: Dâru Sâdır, ts); 10: 449; Mustafa Sinanoğlu, "Şirk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 195.

kelimesinin kapsamı İslâm alimlerinin görüşlerine göre anlam genişlemesi ve daralmasına uğramaktadır.⁴⁹

Bu tanımlamalar ötesinde konumuz açısından önemli olan husus, Müslümanlar dışındaki Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsîler, Sâmirîler, Sâbiîler vb. farklı inanç gruplarının, gayrimüslim kavramı ve kapsamı çerçevesinde nasıl konumlandırılacağı konusudur.

Ehl-i kitap'tan kastın Yahudi ve Hristiyanlar olduğu üzerinde ittifak edilen bir görüş olmakla birlikte, söz konusu iki inanç grubu dışında başka din mensuplarının da bu tanımlamaya dahil olup olmadığı konusunda farklı yaklaşımlar söz konusudur. İslâm alimlerinin bir çoğu bu noktada öncelikle Mecûsî ve Sâbiîlerin konumunu tartışmışlardır. Zira Kur'an-ı Kerim'de⁵⁰ Yahudiler ve Hristiyanlarla beraber zikredilen inanç grupları sadece Mecûsî ve Sâbiîlerdir.⁵¹ Bu anlamda tartışmaların üzerinde yoğunlaştığı dinî grup Mecûsîlerdir. Bu konuda Mecûsîler hakkında en önemli rivayet İmam Mâlik'in (ö.179/795) Muvatta'sında aktardığı rivayettir. Bu rivayete göre Hz. Ömer'in Mecûsîlere nasıl muamele etmesi gerektiği konusunda Ashâb'a danışması üzerine, Abdurrahman b. Avf, Hz. Peygamber'den (sav) '*Onlar ile Ehl-i kitaba bulunduğunuz muamelede bulununuz.*' şeklinde bir hadis duyduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine Halife Ömer Mecûsîlere Ehl-i kitap muamelesinde bulunmuştur.⁵² İbn Zinceveyh'e göre de Mecûsîler Ehl-i kitap'tan sayılmalıdır.⁵³ Ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) kendi dönemindeki Hecer Mecûsîlerinden cizye aldığı⁵⁴ dolayısıyla kendilerine Ehl-i kitap muamelesinde bulunduğu bilinmekle birlikte, Ehl-i kitap'tan ayrı bir inanç grubu olarak da kabul edilmişlerdir.⁵⁵

⁴⁹ Söz gelimi Mâlikî mezhebine göre müşrik olarak görülen kimselerin de zimmî olarak muamele görebileceği belirtilmiştir. Bk. Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 42.

⁵⁰ Hacc 22/17.

⁵¹ Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*, 53

⁵² Muvatta', "Zekât", 42; Belâzûrî (ö.279/892), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tebbâ', (Beyrût: Muessesetu'l-Meârif, 1987), 373; Ayrıca Bk. Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*, 267; Özel, "Gayri Müslim", 13: 420. Aslında Hz. Peygamber (sav) döneminde de Mecûsîlerden cizye alındığı bilinmektedir. Fakat anlaşılana o ki, konu yıllar sonra Hz. Ömer döneminde tekrar gündeme gelmiştir. Yorum için bk. Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar (132-232/750-847)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 99.

⁵³ İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 136.

⁵⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 139; İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 81; Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyyeti*, 5. Baskı, (Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1985), 150.

⁵⁵ Kara, *Mecûsîler*, 169.

İslâm alimleri bir diğer inanç grubu olan Sâbiîler ile ilgili de bir çok farklı yorumda bulunmuşlardır. Bu anlamda Sâbiîlerin Ehl-i kitap gibi ayrı bir inancın temsilcileri olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶ Ayrıca kimi alimler onları Hristiyanlardan saymış, kimi İslâm alimleri ise Yahudiler ile Mecûsîler arasında bir grup oldukları ve dinleri olmadığını belirtmiştir.⁵⁷ Bazı alimler de bunların tevhid ehli olduğu fakat hiçbir surette peygamberleri kabul etmediklerini belirtmiştir. Bu topluluğu hanif ve müşrik olarak ayıranlar da olmuştur.⁵⁸ İlk dönem İslâm hukukçularından İmam Ebû Yûsuf'a göre, Yahudiler, Hristiyanlar, Mecûsîler ile beraber Sâbiîler'den cizye alınır.⁵⁹ Ayrıca İbn Kayyım'ın Sâbiîlerden de cizye alınması gerektiği yönündeki görüşünü gerekçelendirirken onların İslâm'a Mecûsîlerden çok daha yakın olduğunu ifade etmesi⁶⁰ kayda değer bir görüştür.

İslâm medeniyetinin hâkimiyet alanında yaşamış önemli inanç gruplarından birisi de hiç şüphesiz Sâmirîlerdir. Yahudilerden ayrılmış olan bir grup olarak kabul edilen, hatta bu sebeple kendilerinden cizye alınmasına hükmedilen Sâmirîler,⁶¹ Yahudiler tarafından ayrı bir din olarak kabul edilmişlerdir.⁶² İslâm alimlerinden çoğu Sâmirîlerden cizye alınmasına cevaz vermekle birlikte, Müslümanların onlardan olan kadınlardan evlenmelerinde de dinen bir beis görmemiştir.⁶³

Tüm bu inanç gruplarının İslâma göre konumlarını özet sadedinde denilebilir ki, Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Yahudi, Hristiyan, Mecûsî, Sâmirî ve Sâbiîler Ehl-i kitap sayılarak kendilerinden cizye alınmıştır.⁶⁴ Burada verilen bilgiler ışığında gayrimüslim kavramının müşrik, Ehl-i kitap gibi kavramlarının tamamını kapsadığı ifade edilebilir.

Hicretten sonra Müslümanlar Medine dışındaki bazı bölgeleri hâkimiyetleri altına almaya başlamış, böylelikle fetih hareketleriyle İslâm devletinin sınırları genişlemiştir. Bu anlamda Medine dışında yeni yerlerin fethedilmesi gayrimüslimler ile olan ilişkileri artırmış ve zamanla zimmî hukukunu ortaya çıkarmıştır.

⁵⁶ Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*, 47.

⁵⁷ Gündüz, "Sâbiîlik", 35: 342.

⁵⁸ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 231.

⁵⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 131.

⁶⁰ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 242.

⁶¹ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 228.

⁶² Arslantaş, *İslâm Dünyasında Sâmirîler*, 27.

⁶³ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 810. Ayrıca Sâmirîlerden cizye alındığı bilgisi için Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 131.

⁶⁴ Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 114; Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 100.

Müslümanların gayrimüslimler ile ilişkiler konusunda temel dayanak noktaları ise Kur'an'ın bu husustaki hükümleri ve Peygamber'in (sav) uygulamaları olmuştur.⁶⁵

Burada özellikle ehl-i zimme ve cizye kavramlarının üzerinde daha geniş durulması gerekmektedir. İslâm medeniyetinde gayrimüslimler ile ilişkiler daima barış esaslı olmuştur.⁶⁶ Müslümanlar kendi hâkimiyetleri altında yaşamayı kabul eden gayrimüslimler ile zimmet anlaşması yapmışlardır.⁶⁷ İslâm toplumu için herhangi bir tehlike arz etmediği sürece gayrimüslimlerin anlaşma talepleri kabul edilmiş ve kendilerine zimmî statüsü verilmiştir.⁶⁸ Bu durumda temel şartlardan biri olarak gayrimüslimlerin, Müslümanlara karşı düşmanca bir tavır içerisinde olmamaları gerekmektedir. Aksi takdirde Müslümanlar kendilerine vermiş olduklarını zimmetlerini geri çekme hakkına sahiptirler.

Müslümanların gayrimüslimlerle yaptıkları anlaşmalara göre zimmî, Müslümanların zimmetini yani korumasını almış kimse demektir.⁶⁹ Müslümanların hâkimiyeti altında yaşamayı kabul eden gayrimüslim topluluklar ise 'ehlu'z-zimme' olarak isimlendirilmişlerdir.⁷⁰ Ehlu'z-zimme, cizye vergisi ödemekle Müslümanların içerisinde güven içinde yaşama hakkını elde etmiştir.⁷¹

Zimmîlik statüsünü genel itibariyle günümüzdeki yabancı vatandaşlık statüsü olarak yorumlayanlar olmuştur.⁷² Zira kendilerine Müslümanlar içerisinde yaşama hakkı verilerek her türlü hukuki güvence sağlanmıştır.⁷³ Müslümanlar zimmîlerin haklarını korumak için son derece hassasiyet göstermişlerdir. Söz gelimi Hz. Peygamber (sav), zimmîye zulmedenin kıyamet gününde hasmı olduğunu,⁷⁴ haksız

⁶⁵ Karataş, "Hz. Peygamber'in Gayrimüslimlere Karşı Tutumu", 405.

⁶⁶ Özel, "Gayri Müslim", 13: 419; Yûsuf el-Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 4.

⁶⁷ Zimmîler ile ilgili hükümler zamanla ortaya çıkmıştır. Müslümanlar barış yoluyla hakim oldukları milletlerle birlikte üzerinde anlaşma sağladıkları şartlara göre onlara muamele etmişlerdir. Sonraki süreçte İslâm hukukçuları bunları bir dizi kural haline getirmişlerdir. Bk. Mevdûdî, "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar", 185. Ayrıca yapılan zimmet anlaşmaları aksi bir durum olmadığı sürece süresizdir. Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 6.

⁶⁸ Özel, "Gayri Müslim", 13: 420.

⁶⁹ Mustafa Fayda, "Zimmî" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 428. Ayrıca bu konuda bk. Tayyâr, *Hukûku Gayri'l-Müslimîn*, 41-43; Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 46.

⁷⁰ Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 5.

⁷¹ Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*, 204.

⁷² Tayyâr, *Hukûku Gayri'l-Müslimîn*, 76; Osman Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*, 266; Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 5. Zimmîler, İslâm toplumunun asli unsurlarıdır. Buradaki 'yabancı vatandaşlık statüsü' ifadesi günümüzdeki 'gayrimüslim vatandaş' algısından ibaret bir yorum niteliğindedir.

⁷³ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslâm Dünyasında Yahudiler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2016), 31.

⁷⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 135; Yusuf Ziya Keskin, *Nebevi Hoşgörü*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1997), 78.

yere zımmîyi öldürenin 40 yıllık mesafeden bile cennet kokusu alamayacağını⁷⁵ bildirmek suretiyle onların haklarına riayet edilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Zımmîlerden alınan cizye, bir tür koruma vergisi yahut askerlikten muafiyet vergisi olarak düşünülebilir.⁷⁶ Nitekim gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi, kendilerini dindaşlarına karşı savaşmak durumunda bırakmamak için alınan bir vergi olarak da anlaşılmıştır.⁷⁷ Klasik fıkıh kitaplarında gayrimüslimlerin kendilerinden cizye alınmasını yahut diğer bir ifade ile zımmîlik statüsünü öncelikle hak etmeleri gerektiği hususu belirtilmiştir. Hak etmenin ise Kur'an'a ve İslâm Peygamberine sövmeme, hakaret etmeme, İslâm dinini tenkit etmeme gibi şartları sağlamakla mümkün olduğu ifade edilmiştir.⁷⁸ Bu anlamda gayrimüslimlerin -Müslümanlar için tehlike arz etmedikçe- zimmet taleplerini geri çevirmenin uygun olmadığı belirtilirken, onların bu statüye layık olmaları ve hak etmeleri şartı da zikredilmiştir.

İslâm hukukuna göre Müslümanların hâkimiyetinde yaşayan gayrimüslimlerin tamamından cizye alınmaz. Bu anlamda cizye vergisinin sadece erkeklerden alındığını kadınlardan, çocuklardan, yaşlılardan, müzmin hastalardan alınmadığını⁷⁹ belirtmek gerekmektedir. Hatta gayrimüslim erkeklerden de cizye alınabilmesi için belli birtakım şartların sağlanması gerekmektedir. Askerlik yapma kudretine sahip, diğer bir ifade ile maddi ve fiziki imkanı yerinde olan erkek zımmîlerden alınır. Ayrıca cizye verecek kişinin yoksul, a'ma vb. özürler sebebiyle kazanç elde edemeyen işsiz kimse olmaması gerekmektedir. Cizye miktarının zımmînin ekonomik durumuna göre değişkenlik arz etmesi de⁸⁰ İslâm toplumundaki zımmîlere sağlanan kolaylıkları göstermesi açısından önemlidir. Cizye toplanırken zımmîlere karşı yumuşak davranılması, eziyet olacak davranışlardan kaçınılması da bir ilke olarak benimsenmiştir.⁸¹

⁷⁵ Buhârî, "Cizye", 5; Keskin, *Nebevi Hoşgörü*, 79; Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 66.

⁷⁶ Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 118.

⁷⁷ Özel, "Gayri Müslim", 13: 422.

⁷⁸ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 162. Bu konuda ayrıca bk. Bostancı, *İslam Hukukunda Vatandaşlık*, 50.

⁷⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 131; Muvatta' "Zekât", 45; Yahyâ b. Adem el-Kureşî, (ö.203/818), *Kitâbu'l-Harâc*, thk. Hüseyin Munis, (Kâhire: Dâru'ş-Şurûk, 1987),108; Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 161.

⁸⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 132; el-Hallâl (ö.311/923), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed, *Ahkâmu Ehli'l-Milel*, yay: Seyyid Kisrevî el-Hasan, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 89-90.

⁸¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 118-119.

Zımmîlerin mallarında cizye vergisi dışında herhangi bir hak yoktur. Fakat Müslümanların topraklarında ticaret yapmaları halinde öşür vergisi,* toprak işlemleri halinde harâç ödemeleri gerekli görülmüştür.⁸²

Yukarıda da değinildiği üzere İslâm hukukunda gayrimüslimlerden hangi gruplarla cizye anlaşmaları yapılabileceği hususu oldukça yoğun bir biçimde tartışılmıştır. Hz. Peygamber (sav) döneminde ve sonraki dönemlerde birçok gayrimüslim topluluk ile cizye anlaşmaları yapıldığı bilinmektedir.⁸³ Cizye ayetinin hicrî 9. yılda nazil olmasıyla beraber Hz. Peygamber (sav) Ezruh, Dumetu'l-Cendel, Cerbâ' gayrimüslimleri, ertesi sene ise Bahreyn, Hecer ve Yemen gayrimüslimleri ile cizye anlaşmaları yapmıştır. Bu bölgelerde yaşayanlar Hristiyan, Yahudi ve Mecûsî gibi inanç gruplarıydı.⁸⁴

Hulefa-i Râşidîn döneminde ve daha sonraki dönemlerde ise fetih hareketlerinin hız kazanarak devam etmesi neticesinde Hindular, Budistler ve Berberiler de İslâm hâkimiyeti altına girmiş ve zımmî statüsünde kabul edilmişlerdir.⁸⁵ Ayrıca belirttiğimiz din mensuplarının dışında da diğer inançlara mensup farklı gayrimüslim unsurların Müslümanlarla beraber yaşadıklarını belirtmek gerekmektedir. Bunlar daha sonraki dönemlerde Müslümanların hâkimiyetine girerek İslâm toplumunda yaşadıkları belirtilen Nasturîler, Keldanîler, Süryanîler ve Maniheiztlerdir.⁸⁶

Bazı alimler Ehl-i kitap ve Mecûsîler dışındaki inanç toplulukları ile zimmet anlaşmaları yapılamayacağını belirtmişlerse de,⁸⁷ Ehl-i kitap muhtevası ve kimlerden

* Hz. Ömer döneminde, ticaret yapmalarında halinde Müslümanlardan 1/40 (ربع العشر), zımmîlerden 1/20 (نصف العشر), harbîlerden ise 1/10 (العشر) miktarında öşür vergisi tahsil edilmekteydi. Bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 145-146.

⁸² Muvatta', "Zekât", 46, 47, 48; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 172; Özel, "Gayri Müslim", 13: 422; Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, 114.

⁸³ İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 136; İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 228; Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 114.

⁸⁴ İbn İshâk, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 604; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 139; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, 150; Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 114; Erkal, "Cizye", 8: 42.

⁸⁵ Muvatta', "Zekât", 41; Özel, "Gayri Müslim", 13: 420; Mehmet Erkal, "Cizye", 8: 42; Philip Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 2: 366-367; Adnan Adıgüzel, "Müslümanlarla Gayri Müslimlerin Birlikte Yaşama Tecrübesi ve 1126'da Endülüs'ten Mağrib'e Tehcîr Meselesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 30/4 (2016) 112.

⁸⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (Mart 2010), 101-102.

⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Zeydân, *Ahkâmu'z-Zimmiyyin*, 27; Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*, 268; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 120.

cizye alınabileceği çokça tartışılmış, Ehl-i kitap dışındaki gayrimüslim unsurlar ile de zimmet akdi yapılabileceği şeklinde sonuçlara varılmıştır.⁸⁸

İslâm inancına göre zimmî statüsünün verilmediği tek topluluk Müslümanlıktan dönen ridde ehli ve Arap putperestlerdir.⁸⁹ Bu iki gruptan ancak Müslüman olmaları kabul edilir, aksi halde onlarla savaşılr. Bu iki gruptan ridde ehli İslâm davetine muhatap olmuş, onu kabul edip döndüğü için, diğer grup olan Arap putperestler ise diğer müşrik unsurlardan⁹⁰ farklı görüldüğü için kendileri ile cizye anlaşması yapılması uygun görülmemiştir. Diğer bir görüşe göre Arap müşriklerinin diğer müşriklerden farklı görülüp kendileri ile zimmî muamelesinde bulunulmamasının temel dayanağı Hz. Peygamber'in (sav) '*Arap müşriklerin sair gayrimüslimler gibi Müslümanların zimmetini alamayacağı*' emridir.⁹¹

İslâm bilginleri Müslümanlarla beraber savaşa katılacak olan zimmîye ele geçen ganimetten hisse ayrılıp ayrılmayacağı tartışmasında '*Müşriklerden yardım istemeyiniz*'⁹² hadisinden hareketle ganimetten pay almalarını reddederler. Fakat bu görüşün hilafına olarak Müslümanlarla beraber savaşa katılan zimmîye ele geçirilen ganimetten pay verileceğini kabul eden fakîhler de bulunmaktadır.⁹³ Ayrıca Müslümanlarla beraber savaşır esir düşen zimmînin hürriyetine kavuşturulması için fidyesinin Müslüman ordusu tarafından ödenmesi⁹⁴ ve harp gibi olağan üstü durumlar dışında zimmînin yaşam hakkına da riayet edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda zimmînin kasten öldürülmesi durumunda maktûlün velilerine ağırlaştırılmış diyet verilmesinin zorunlu olduğu ifade edilmiştir.⁹⁵ Aynı zamanda zimmînin düşmanına karşı Müslümanlar tarafından korunması gerektiği de önemli bir husus olarak görülmüştür.⁹⁶

Genel anlamda İslâm Medeniyetinde zimmet ehli olarak İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin tarihi incelendiğinde diğer medeniyetlerin tebaalarına karşı olumsuz tutumlarından çok daha farklı ve olumlu bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

⁸⁸ Fayda, Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler, 111.

⁸⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 139; İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 136; Fayda, Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler, 113.

⁹⁰ Bu müşrik grupların ateşperestler, putperestler, taşta tapanlar vb. gruplar olduğu ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 139.

⁹¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 99.

⁹² Hallâl, *Ahkâmu Ehli'l-Milel*, 233

⁹³ Hallâl, *Ahkâmu Ehli'l-Milel*, 232.

⁹⁴ Hallâl, *Ahkâmu Ehli'l-Milel*, 236.

⁹⁵ Hallâl, *Ahkâmu Ehli'l-Milel*, 308.

⁹⁶ Muvatta', "Zekât", 40.

Hatta öyle ki Müslüman hâkimiyetindeki gayrimüslimler tarihsel süreç içerisinde kendilerine verilen haklardan kimi zaman devlet üstünde devlet olarak ifade edilmişlerdir.⁹⁷ Bu anlamda İslâm toplumundaki gayrimüslimlerle Müslümanların ortak yaşam tecrübelerine dair çok sayıda örnekten söz edilebilir.⁹⁸

1.2. Kur'an-ı Kerim'de Gayrimüslimler

Kur'an-ı Kerim'de her ne kadar İslâm tek kurtuluş yolu olarak ilan edilmişse de⁹⁹ diğer din mensuplarına da kendi dinlerinde kalma hakkı tanınarak saygı duyulmuştur. Hz. Peygamber (sav) de gayrimüslimlere bu çerçevede tebliğde bulunmuştur. Hatta öyle ki kendi tebliğinin önceki peygamberlerin tebliğinin bir ihyası¹⁰⁰ olduğu bilinciyle hareket etmiştir. Kur'an-ı Kerim'de gayrimüslimlere *zimme* olarak isimlendirilen hukuki bir statü tanınmış ve bu statü Hz. Peygamber'in (sav) uygulamaları ile şekillenmiştir.¹⁰¹ Hz. Peygamber (sav) gayrimüslimleri İslâm'a davet ederken onlara hiçbir surette İslâm inancını dayatmamıştır. Zira O'nun bu duruma aykırı herhangi bir davranışı, Kur'an'ın '*dinde zorlama olmayacağı*'¹⁰² anlayışına aykırı bir tutum olacaktır. Tüm insanların aynı inanca bağlı olmaması Kur'an'a göre Allah'ın takdiri dolayısıyladır. Çünkü O dileseydi insanları tek bir ümmet yapardı.¹⁰³ Bu sebeple Kur'an, Hz. Peygamber'in (sav) insanları inanmaya zorlamasını uygun görmemiştir.¹⁰⁴ Böylece doğru ile yanlış gösteren Kur'an insanları seçimlerinden sorumlu kılmış, inanış biçimlerinin doğruluğunu tartışmış ama inanç seçimlerine müdahale etmemiştir.

Kur'an-ı Kerim'de gayrimüslimler kendi inançları ile baş başa bırakılmış,¹⁰⁵ fakat aynı zamanda Müslümanlarla gayrimüslimlerin ilişki biçimini belirleyen çok

⁹⁷ Özel, "Gayri Müslim", 13: 420.

⁹⁸ Bu konuda örnekler için bk. Algül, "Müslümanların Siyasî Hâkimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansımaları", 13-23.

⁹⁹ Âli İmrân, 3/19 "Şüphesiz Allah katında din İslâm'dır."; Âli İmrân, 3/85 "Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, (bilsin ki o din) ondan kabul edilmeyecek ve o ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır." Verilen ayetlerde İslâm inancına göre ahirette diğer dinlerin kabul görmeyeceği vurgulanmaktadır.

¹⁰⁰ Osman Güner, *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebeleri*, 169.

¹⁰¹ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 32.

¹⁰² Bakara, 2/256.

¹⁰³ Hûd, 11/118.

¹⁰⁴ Yûnus, 10/99.

¹⁰⁵ Kâfirûn, 109/1-6.

sayıda hüküm yer almıştır. Bu hükümler barış temellidir. Fakat Kur'an gerekli durumlarda da Müslümanları gayrimüslimlerden gelecek herhangi bir tehlikeye karşı ikaz etmeyi de ihmal etmemiştir. Bu anlamda Kur'an'da Müslümanların, gayrimüslimlerin kendilerine düşmanlıklarına karşı dikkatli olmasını gerektiğini hatırlatan çok sayıda ayet bulunmaktadır. Söz gelimi Ali İmran suresinde (3/28) "Müminlerin, müminleri bırakıp inkârcıları dost (evliyâ) edinmemesi" istenmektedir. Aynı surenin 118. ayetinde ise "Ey iman edenler! Sizden olmayanlardan hiçbir sırdaş edinmeyin. Onlar size fenalık etmekten asla geri kalmazlar. Hep sıkıntıya düşmenizi isterler." buyrulmaktadır. Bu ayette gayrimüslimleri sırdaş* edinmemenin gerekçesi, onlardan Müslümanları düşman olarak görenlerin ellerine fırsat geçtiğinde Müslümanlara zarar verme ihtimallerinin yüksek olmasıdır. Ayetten hareketle Müslümanların kendilerinden olmayanları kendi sırlarına vakıf olacak şekilde dost tutmalarının yasaklandığı belirtilebilir. Diğer bir ayette de "Yahudi ve Hristiyanların birbirinin dostu olduğu, bu sebeple Müslümanların onları dost edinmemesi gerektiği"¹⁰⁶ ifade edilmiştir. Verilen ayetlerdeki dost edinmeme uyarısı gayrimüslimlerle tüm ilişkileri koparmak anlamında değil,¹⁰⁷ sırların düşman konumunda bulunan gayrimüslimlere verilmemesi ve onlara bel bağlanmaması gerektiği anlamındadır.¹⁰⁸ Mümtehine suresinin ilk ayetinde de düşman konumunda olan gayrimüslimlerin dost edinilmemesi gerektiği belirtilmiş, ayrıca onların Müslümanları yurtlarından çıkardığı belirtilerek dost edinmemenin gerekçesi açık bir biçimde ifade edilmiştir.¹⁰⁹

* Ayette sırdaş anlamında بطنانة kelimesi geçmektedir.

¹⁰⁶ Mâide 5/51

¹⁰⁷ Râzî ayetin tüm ilişkileri koparmak anlamında olmadığını anlatırken "Allah sizin onlara iyilik yapmasını yasaklamaz." Mümtehine 60/8 ayetine vurgu yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Huseyn er-Râzî (ö.606/1210), *Mefâtihu'l-Gayb*, (Beyrût: Dâru Fikr, 1981), 8: 216.

¹⁰⁸ Demirci, "Kur'an'a Göre Gayrimüslimlerle İlişkiler", 15; Örneğin Zemahşerî de Mümtehine suresinin ilk ayetini tefsir ederken ayetin sebebi nüzulünü, Hatıb b. Ebî Belta'a'nın Mekke müşriklerine Müslümanların Mekke fethi için yaptığı hazırlıkları haber vermeye çalışması, olarak belirtmektedir. Dolayısıyla buna göre ayetteki 'dost edinmeyin' ifadesi normal zamandaki dostluğu değil savaş sırlarının paylaşılması anlamındaki dostluğu kastetmektedir. Bk. Ebû'l-Kâsım Mahmûd Amr ez-Zemahşerî (ö.538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi'l-Tevîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavvid, (Riyâd: Mektebetu Abîkân, 1998), 6: 87.

¹⁰⁹ Mümtehine, (60/1) "Ey İman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Siz onlara sevgi gösteriyorsunuz. Hâlbuki onlar size gelen hakkı inkâr ettiler. Rabbiniz olan Allah'a inandınız diye Resûlü ve sizi yurdunuzdan çıkarıyorlar."

Müslümanlara herhangi bir düşmanlığı bulunmayan gayrimüslimler hakkında iyilik düşünmeyi imanın gereği¹¹⁰ olarak ifade eden Elmalılı Hamdi Yazır'ın bu görüşüyle gayrimüslimlerle ilişkilerin barış temelli olduğunu vurgulamaktadır. Elmalılı'ya göre kendileri hangi din ve milletten olurlarsa olsunlar Müslümanlarla dinleri hakkında savaşmayan, onları öldürmeye kalkışmayan ve onları yurtlarından çıkarmayan gayrimüslimlere düşmanlık yapılmaz.¹¹¹ Zira Kur'an'da Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasındaki ilişkileri düzenleyen en temel ayetlerden olan Mümteherine suresinin 8. ve 9. ayetlerinde "Allah din uğrunda sizinle savaşmamış, sizi yurdunuzdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever. Allah, sizi ancak, sizinle din konusunda savaşan, sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanız için destek verenleri dost edinmekten men eder. Kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir." buyrulmaktadır. Belirttiğimiz bu ayetin genel olduğu, dolayısıyla Müslümanlara saldırmayan ve onları ülkelerinden çıkarmayan herkesin bu ayetin kapsamına girdiği de belirtilmiştir.¹¹²

Kur'an gayrimüslimleri kesinlikle kendileri ile bir arada yaşanılmayacak bir kesim olarak görmemiştir. İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlere cizye ödeme şartı koyan Ku'ran¹¹³ gayrimüslimlerin Müslümanlar ile beraber yaşamalarını teminat altına almıştır. Kur'an'ın bu konuda gayrimüslimlere yaklaşımını ortaya koyan önemli ayetlerden bir tanesi de Maide suresinin 5. ayetidir. Ayette şöyle denilmektedir: "*Bu gün size temiz ve hoş şeyler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helâl, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir. Mü'min kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Her kim de inanılması gerekenleri inkâr ederse, bütün işlediği boşa gider. Ahirette de o, ziyana uğrayanlardandır.*" Görüldüğü üzere Kur'an Müslümanlara Ehl-i kitap'tan olan gayrimüslimlerin pişirdiklerinin yenilmesine ve Ehl-i kitap'tan olan gayrimüslim

¹¹⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dili Kur'an Dili*, 3. Baskı, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 3: 1163; Abdurrahman Elmalı, "Kur'ani Çoğulculuk Temelinde Gayrimüslimlerle Dostluk", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (Haziran 1999): 46.

¹¹¹ Hamdi Yazır, *Hak Dili Kur'an Dili*, 7: 4905; Abdurrahman Elmalı, "Gayrimüslimlerle Dostluk", 69.

¹¹² Abdurrahman Elmalı, "Gayrimüslimlerle Dostluk", 68.

¹¹³ Tevbe, 9/29. Cizye vergisinin toplanması esnasında gayrimüslimlere karşı gerektiği yumuşak muamelenin gösterilmesi bir hüküm olarak ilk dönem fıkıh eserlerine girmiştir. Bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 118-119.

kadınlarla evlenilmesine izin vermek suretiyle onlarla bir arada yaşamaktan da öte, aynı ev içerisinde bir aile olarak yaşayabilme ruhsatı da verilmiştir.

Bir görüşe göre Kur'an, gayrimüslimleri maddi yardımda bulunacak kimselerden saymıştır. Buna göre Tevbe suresinde geçen *mesâkîn* ve *müellefe-i kulûb* kelimelerinin de gayrimüslimleri ifade ettiği belirtilmiştir. Tevbe suresi 60. ayetinde zekât verilecek kimseler ile ilgili “*Sadakalar (zekâtlar), Allah'tan bir farz olarak ancak yoksullar, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlarla, (özgürlüğüne kavuşturulacak) köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmış yolcular içindir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*” buyrulmuştur. Her ne kadar İslâm alimlerinin çoğunluğu tarafından zekâtın Müslüman yoksullar için olduğu belirtilmişse de Hz. Ömer'den nakledilen bir rivayette ayette geçen *mesâkîn* kelimesi ile gayrimüslimlerden ihtiyaç sahibi olanların kastedildiği de belirtilmiştir.¹¹⁴ *Müellefe-i kulûb* kelimesi de Kur'an'da kendilerine zekâtan pay ayrılması gereken gruplardan biri olarak zikredilmektedir. Bu kavramın, kalbi İslâm'a ısındırılacak kimseler anlamında İslâm'ı seçmeleri için kendilerine zekâtan pay verilmek suretiyle gönülleri kazanılmak istenen gayrimüslimlerin yanında ayrıca yeni Müslüman olmuş fakat henüz tam bir bağlılık içerisinde olmayan Müslümanları da kapsadığı belirtilmiştir. *Müellefe-i Kulûb* uygulaması kapsamında Hz. Peygamber'in de (sav) gayrimüslimlere pay ayırdığı aktarılmıştır.¹¹⁵ Taberî'ye göre müellefe-i kulûb Yahudi ve Hristiyanlar gibi gayrimüslim grupları ifade etmektedir.¹¹⁶ Taberî'nin, Hz. Peygamber'den (sav) sonra bu uygulamanın artık geçerli olmadığı yönünde bazı fikirler naklettiği bildirilmiştir.¹¹⁷ Fakat Taberî, uygulamanın devam ettirilebileceği yönünde de görüşler bulunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁸ *Müellefe-i Kulûb* uygulaması dışında gayrimüslimlere yapılacak yardımlar

¹¹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, “Kur'an Yolu Tefsiri”, 3: 23-27, (Erişim Tarihi: 29 Mart 2019 <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1295/60-ayet-tefsiri>); Beytullah Aktaş, “Zekâtın Harca Kalemlerinden Fakir Ve Miskin Kavramlarının Kur'an Bağlamında Yeniden Tanımlanması”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/33 (Haziran 2015): 113.

¹¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, 3: 60; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs (ö.370/981), *Ahkâmü'l-Kuran*, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1996), 4: 324; Cengiz Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 475.

¹¹⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.310/923), *Câmiu'l-Beyân, an Te'vili'l-Kurân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin, (Kâhire: Dâru Hecer, 2001), 11: 521.

¹¹⁷ Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, 31: 475.

¹¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 11: 523.

konusunda Mümtehine suresi 8. ayetin tefsirinde Müslümanlarla savaş durumunda olmayan ehli zimmeye sadaka verilebileceği görüşü de¹¹⁹ bu anlamda zikredilmelidir.

Kur'an'ın en temel emirleri arasında yer alan adaletin sağlanmasında, din farkı gözetilmeksizin kişiye hak ettiği şekilde muamelede bulunulması istenmiştir. Bu konuda Kur'an'da son derece dikkat çekici bir örnek yer almaktadır. Tarafların Müslüman ve gayrimüslim olduğu bir davada yanlış yönlendirilen Hz. Peygamber (sav), haklı taraf olan gayrimüslimin aleyhine hükmetmemesi için derhal kesin bir şekilde uyarılmıştır.¹²⁰ Böylece Hz. Peygamber (sav) yanlış karar vermekten kurtulmuştur. Görüldüğü üzere Kur'an her konuda olduğu gibi adalet hususunda da din farkı gözetmeksizin haklının yanında olmuş, *dındaş kayırmacılığını*¹²¹ kesinlikle reddetmiştir.

Hz. Peygamber (sav) konu ile ilgili bir hadisinde şöyle buyurmaktadır: “Kişi dostunun dini üzeredir; o halde her biriniz kiminle arkadaşlık ettiğine dikkat etsin.”¹²² Anlaşıldığı kadarıyla bu hadiste belirtilen husus genel ahlaki bir prensip niteliğindedir ve sadece gayrimüslimler için değil, aynı zamanda liyakatsiz Müslümanlar için de geçerlidir ve yanlış işler yapan insanlara tabi olmamak anlamındadır.¹²³ Öte yandan gayrimüslimlerle seviyeli ve iyi niyetle yapılacak bir dostluğun kişiyi aynı dine götüreceği hükmü çıkartılamaz. Fakat belirtmek gerekir ki Kur'an'a göre¹²⁴ bu dostluk-arkadaşlık Müslüman açısından bir gayrimüslimi diğer bir Müslümana tercih meselesi olmamalıdır. Görünen o ki icma ile haram kılınan dostluk,* müslümanın gayrimüslimi kendisinde hayırlı bir hasletin bulunması vb. bir sebeple değil de, gayrimüslimi İslâm'a göre batıl olan inancı dolayısıyla sevmesidir.¹²⁵ Taberî, Mümtehine suresinin 8. ayetini tefsir ederken, *müslümanlarla din uğruna savaşmayan* ifadesiyle, savaşmayan tüm milletler ve dinlerin kastedildiğini belirtmiştir. Ayrıca müminin gerekirse ehli harpten bir kimseden bile arasında yakınlık olup olmaması fark etmeksizin iyilikte bulunması haram kılınmış değildir. Fakat bunda Müslümanların

¹¹⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l-Kuran*, 5: 327; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 79.

¹²⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 7: 458. “(Ey Muhammed!) Biz sana Kitab'ı (Kur'an'ı) hak olarak indirdik ki, insanlar arasında Allah'ın sana öğrettikleri ile hüküm veresin. Sakın hainlerin savunucusu olma.” Ayrıntılı bilgi için aynı surenin 105-115 ayetlerine bk.

¹²¹ Adıgüzel, “Birlikte Yaşama Tecrübesi”, 116.

¹²² Tirmizî, “Zühd”, 45; Ebû Dâvud, “Edeb”, 19.

¹²³ Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 73.

¹²⁴ Nisa, 4/144.

* Ayette موالاة ifadesi geçmektedir.

¹²⁵ Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 70.

zararı uğraması söz konusu olmamalıdır.¹²⁶ Bu konuda Hamdi Yazır da şu şekilde görüş beyan etmektedir: “Müminler, iman hasletine küfür hasletini karıştıracak, müminlere şimdiki zamanda veya gelecekte zararı dokunacak, İslâm' a zarar verecek ve ters düşecek bir surette kafirlerle dostluk ilişkilerine girmemelidir.”¹²⁷ Görüldüğü üzere Hamdi Yazır da gayrimüslimlerle dostluğu-arkadaşlığı mutlak anlamda haram görmemekte, ilişkinin niteliğine göre hükmün değiştiğini belirtmektedir. Süleyman Ateş de gayrimüslimlerle dostluğun temel ölçütünün Müslümanlara zarar vermemek olduğunu bildirmektedir.¹²⁸ Zira bunun aksi bir dostluğun yasak olmasının illeti gayrimüslimlerin Müslümanlara zarar vermekten geri durmayacağı gerçeğidir.¹²⁹

Kur'an Müslümanların kendileri ile savaş halinde bulunduğu gayrimüslimler ile ilgili ilişkilere de değinmiştir. Buna göre Kur'an savaş meydanında karşılaşılan gayrimüslimlere karşı tüm tedbirlerin alınmasını emretmektedir.¹³⁰ Zira savaş durumunda düşmana gerekli tedbirlerin alınmaması Müslümanların mağlubiyeti anlamına gelmektedir. Bu sebeple Kur'an Müslümanların can güvenliği ve İslâm mesajının ulaştırılması için yapılan savaşta gayrimüslim olan düşmana karşı taviz verilmemesini istemiştir. Ancak Müslümanlar bazen gayrimüslimlerin haklarına özen göstermiş, kimi zaman gayrimüslimlere gösterdikleri aşırı sevgi sebebiyle Kur'an'ın eleştirisine muhatap olmuşlardır. “İşte siz öyle kimselersiniz ki, onları seversiniz; onlar ise, bütün kitaplara iman ettiğiniz hâlde, sizi sevmezler.”¹³¹ Ayette onları ifadesiyle gayrimüslimler kastedilmiştir.¹³² Böylece Kur'an gerçekte kendilerini sevmeyen gayrimüslimlerle olan dostluk ilişkilerinde ölçüyü aşan müminleri uyarmıştır. Müslümanların kendilerine karşı aynı duyguları göstermeyen gayrimüslimlere aşırı sevgi beslemeleri elbette Müslümanları zarara uğratma tehlikesini beraberinde getirebilecektir. Bu sebeple bu tür bir bağlılık Kur'an'ın emriyle yasaklanmıştır.

Gayrimüslimlerin Müslümanların işlerinde istihdam edilmesi de müfessirler tarafından tartışılmış ve konu üzerinde farklı açıklamalar yapılmıştır. Hz. Ömer'in Ebû Musa el-Eş'ari'nin zımmî katip çalıştırmasına tepki göstermesi müfessirler arasında

¹²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 22: 574.

¹²⁷ Hamdi Yazır, *Hak Dili Kur'an Dili*, 3: 1073; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 52.

¹²⁸ Süleyman Ateş, “Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri”, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 3: 14; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 57.

¹²⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 8: 216; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 63.

¹³⁰ Muhammed, 47/4. Bu tedbirler düşman cephesindeki gayrimüslimlerin öldürülmesi ve esir edilmesi durumunda da kaçmalarına imkan kalmayacak çeşitli önlemler alınmasıdır.

¹³¹ Ali İmran, (3/119); Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 45.

¹³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 5: 716.

tartışılmıştır.¹³³ İbnu'l-Arabi Hz. Ömer'in gayrimüslim katibin derhal azledilmesini isterken Maide 5/51 ayetini okuyarak bu emri verdiğini belirtmiştir.¹³⁴ Ayette “Yahudi ve Hristiyanların birbirinin dostu olduğu, bu sebeple Müslümanların onları dost edinmemesi gerektiği” ifade edilmektedir. Bazı müfessirler bundan dolayı gayrimüslimlerin divan işlerinde veya başka işlerde istihdamının caiz olmadığını ileri sürmüşlerdir.¹³⁵ Diğer taraftan Hz. Ömer'in bu tepkisinin tamamen dönemin şartlarından kaynaklandığı, esas illetin düşmanın Müslümanların sırlarına vakıf olabilecekleri pozisyonlarda çalıştırılmaması olduğu belirtilmiştir.¹³⁶ Aksi durumda düşmanların Müslümanların gizli bilgilerini öğrenebileceği riski söz konusu olabilmektedir.¹³⁷ Alûsî, birçok müfessirin Ali İmran suresinin 28. ayetinden ötürü gayrimüslimlerle dostluğu yasakladığını ve onları divanlarda ya da diğer işlerde istihdamın doğru olmadığına hükmettiklerini ifade etmiştir.¹³⁸ Yukarıda belirtildiği üzere ilgili ayette ‘Müminlerin, müminleri bırakıp inkârcıları dost (evliyâ) edinmemesi’ istenmektedir. Hamdi Yazır'a göre de gayrimüslimleri Müslümanların işlerinin iç yüzlerine vakıf olabilecekleri özel işlerde çalıştırılmaları doğru değildir.¹³⁹ Zira burada Müslümanların zarar görmesi muhtemeldir. O halde bu görüşe göre Müslümanların menfaatinin söz konusu olduğu yerde gayrimüslimlerin işlerinden istifade etmenin ve onları istihdam etmenin bir sakıncası olmasa gerektir. Fakat kesinlikle bu durumun gayrimüslimlerin Müslümanlara tercih edilmesi anlamına da gelmemesi gerekir.¹⁴⁰ Elbette Müslümanlardan ihtiyaç duyulan işi iyi yapanların olması durumunda kendilerinin tercih edilmesi daha uygun olacaktır. Fakat Müslümanlar için hayati önemi haiz mevkiiler dışında, Müslümanların herhangi bir

¹³³ Endülüslü meşhur müfessir Kurtubî, Hz. Ömer ile ilgili bu rivayeti aktardıktan sonra adeta hüznü bir biçimde artık zamanın değiştiğini, zira İslâm ahkâmını bilmeyen birçok cahil Müslüman emirin gayrimüslimleri yanında yüksek makamlarda çalıştırdığını ifade etmektedir. Kurtubî'nin bu yorumu kendi döneminde Mısır'da birçok gayrimüslimin devlet kademelerinde görevler aldığını göstermektedir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (ö.671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin, (Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2006), 5: 274.

¹³⁴ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbnu'l-Arabi (ö.543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts), 2: 139; Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 273; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 71.

¹³⁵ Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 272; Son dönem müfessirlerinden Alûsî de gayrimüslimlerin belirtilen işlerde çalıştırılmasını tecviz etmeyen görüşlerin bulunduğu nakletmektedir. Bk. Şihâbuddin Mahmûd Alûsî (ö.1270/1854), *Rûhu'l-Meânî*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts), 3: 120; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 80.

¹³⁶ Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 78.

¹³⁷ Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 64.

¹³⁸ Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 3: 120; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 72.

¹³⁹ Hamdi Yazır, *Hak Dili Kur'an Dili*, 3: 1163; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 64.

¹⁴⁰ Zemahşerî, Maide suresi 28. ayetteki ‘dost edinmeme’ uyarısını gayrimüslimlerin Müslümanlara tercih edilmemesi şeklinde anlaşılması gerektiğini yorumu yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 1: 544.

şekilde bir zarar görmeyeceği durumlarda gayrimüslimlerin çalıştırılmasının önünde bir engelin olmadığı, bu ilişkilerin Mümtetine suresinin 8. ayeti çerçevesinde yorumlanması gerektiği de ifade edilmiştir.¹⁴¹ Zemahşerî de ayetteki ‘*onları dost edinmeyin*’ ifadesini sırlarınızı onlarla paylaşıp açığınızı verecek şekilde dost olmayın biçiminde yorumlamıştır.¹⁴² Zira böyle bir durumda yukarıda belirtildiği üzere zarar söz konusu olabilir.

Kur’an’ın Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkilere değindiği ayetlerde özellikle *bitâne* (بطانة) ve *velice* (وليعة) kavramları dikkat çekmektedir. Esasen her iki kavramın da sırdaş, samimi dost anlamlarında olduğu belirtilebilir.¹⁴³ Allah müminleri ihanete uğramaları ihtimalinden dolayı gayrimüslimler ile *bitâne* ve *velice* olmaktan sakındırmaktadır. Hz. Ömer’e katiplik işinde son derece maharetli Hireli bir nasranîden söz edilip onu kendisine katip olarak alması tavsiye edildiğinde Halife’nin cevabı son derece dikkat çekicidir. Rivayete göre Halife ‘Hayır, aksi halde ben bir gayrimüslimi bitâne (sırdaş) edinmiş olurum.’ demiştir.¹⁴⁴ Anlaşılan o ki Halife Müslümanları bırakıp gayrimüslimleri Müslümanların sırdaş edinme endişesiyle gayrimüslim katibi çalıştırmayı uygun görmemiştir.

Görüldüğü üzere gayrimüslimler ile daima barış temelli ilişkileri esas tutan Kur’an, onları Müslüman toplumun içinde dinlerinde zorlanmadan yaşayabilecek bir kesim olarak görmüştür. Buna göre Müslümanlar gayrimüslimlerle aile bağları bile kurabilmektedir. Fakat aynı zamanda Kur’an Müslümanların ve dinlerinin zarara uğrama ihtimali bulunduğu durumlarda da Müslümanlara gayrimüslimlere karşı dikkatli olmaları gerektiğini defaatle hatırlatmıştır. Sonuç olarak Kur’an’ın gayrimüslimlere karşı son derece barışçıl ve dengeli bir tutum içerisinde olduğu ifade edilebilir.

¹⁴¹ Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 80.

¹⁴² Zemahşerî, *Keşşâf*, 6: 94; Râzî’ye göre mümin kafirin küfrünü hoş görmeyip onun inancının batıl olduğunu bildikten sonra, kafirle iyi muamelede bulunması hiçbir surette yasaklanmış değildir. Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 8: 12.

¹⁴³ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 8: 216; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1: 615; Cessâs, *Ahkâmu’l-Kuran*, 4: 277-278; Abdurrahman Elmalı, “Gayrimüslimlerle Dostluk”, 65.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 8: 215; Kurtubî, *el-Câmi*, 5: 274; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 18.

1.3. Hz. Peygamber (sav) ve Gayrimüslim Unsurlar

Kur'an'ın, Müslümanların hâkimiyeti altında yaşamayı kabul eden gayrimüslimlere verdiği zimmet, hukuki bir statü olarak Hz. Peygamber'in (sav) uygulamaları ile şekillenmiştir.¹⁴⁵ Hz. Peygamber'in (sav) 23 yıllık peygamberlik döneminde gayrimüslim unsurlarla ilişkileri sürekli devam etmiştir. Bunun temel sebebi gayrimüslim unsurların tamamının aynı zamanda Hz. Peygamber'in (sav) davet kitlesi içerisinde olmasıydı. Mekke dönemindeki gayrimüslim muhataplarına temel vurgusu tevhit olan Hz. Peygamber'in (sav) Medine döneminde gayrimüslimler ile ilişkileri çok yönlü bir boyut kazanmıştır.

Müslümanların gayrimüslimlere yönelik hukuki yaklaşımı Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye hicretinden sonra oluşmaya başlamıştır.¹⁴⁶ Zira Mekke döneminde Müslümanlar daha ziyade kendi varlıklarını kabul ettirme çabası içerisinde olmuşlardır. Medine dönemi Müslümanların inançlarını özgürce yaşayabildikleri bir mekan olması sebebiyle gayrimüslimler ile ilişkilerini belirleyici nitelikte gelişmeler bu dönemde yaşanmıştır.

Hz. Peygamber (sav) İslâm'ı tebliğ görevi sebebiyle karşısındaki tüm insanları ve inanç gruplarını davet ehli olarak görmüştür. Medine'de bir İslâm devleti kurduğu zaman, gayrimüslim unsurları asla ortadan kaldırılması gereken bir topluluk olarak görmemiştir.¹⁴⁷ Bilakis onları İslâm'ı kabul etmeyerek kendi inançlarında kalmayı seçen bir komşu kabul etmiş ve sürekli olarak onlarla bir arada yaşama zemini oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca tebliğ amacıyla her fırsatta onlarla diyalog kurmaya çalışmıştır. Cizye ayetinin nüzulünden önceki davet mektuplarında muhatap gayrimüslimler İslâm'a davet edilmiş, kabul etmemeleri durumunda dinlerinde kalmanın günahı kendilerine hatırlatılmakla yetinilmiştir.¹⁴⁸ Cizye ayetinin nüzülü ise Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada yaşamalarını resmî olarak teminat altına alan yeni bir sürecin başlangıcı niteliğindedir. Zira artık Müslümanlar hâkimiyetleri altına aldıkları gayrimüslimlerin ödeyecekleri cizye vergisi ile onların tüm haklarını

¹⁴⁵ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 32.

¹⁴⁶ Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 115.

¹⁴⁷ Hz. Peygamber (sav) bu hassasiyetini yaşamının sonuna kadar devam ettirmiştir. Aslında Hz. Peygamber'in (sav) Müslümanların zimmetinde yaşayan gayrimüslimlerin haklarına riayet hususunda ne denli hassas olduğu Veda Hutbesinde gayrimüslimlerin haklarından da bahsetmesinden anlaşılmaktadır. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 100.

¹⁴⁸ Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 118.

korumayı taahhüt etmiş oluyorlardı. Böylelikle Hz. Peygamber (sav) kendisini peygamber olarak tanımayan Yahudi, Hristiyan ve Mecûsî gibi gayrimüslim topluluklarının kendi dinlerinde kalarak güven içinde yaşamalarını sağlamıştır.¹⁴⁹

Hz. Peygamber (sav) Medine'ye hicretten sonra da İslâm toplumundaki gayrimüslimlere karşı asla dışlayıcı olmamış¹⁵⁰ düzenlenen Medine sözleşmesine o günkü toplumun sakinleri olan Müslümanlar, Yahudiler, Müşrik Araplar ve muhtemelen sayıları az olan Hristiyanların hep beraber katılmalarını sağlamıştır.¹⁵¹ Bu anlaşmadan sonra elde ettiği hakem konumundan dolayı da Medine'de gayrimüslimlerle sürekli farklı münasebetler içerisinde olmuştur.

Medine döneminin en önemli gayrimüslim inanç grubu hiç şüphesiz Yahudilerdir. Zira Medineli Arapların çoğu kısa süre içerisinde İslâmı kabul etmiş, fakat kalabalık bir nüfusa sahip olan Yahudiler sonuna kadar dinlerinde kalmışlardır. Hz. Peygamber'in (sav) Yahudilerle kurduğu ilişki biçimi, İslâm inancının gayrimüslim unsurlara yaklaşım tarzını göstermesi açısından önemlidir. Hz. Peygamber (sav) için başından beri Yahudilerle iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmıştır.¹⁵² Ehl-i kitap olmalarından dolayı da onlarla anlaşmaya, ortak noktalar üzerinde ittifak sağlamaya özel bir gayret göstermiştir.¹⁵³

Hz. Peygamber (sav) Medine vesikasında bulunan 'Yahudilerin dışardan kendilerine sığınma talebinde bulunanları himaye etme hakkı' maddesiyle, dışardan gelip Medine devleti vatandaşı olmak isteyen gayrimüslimlere vatandaşlık hakkı alabilmek için kolaylık sağlamıştır.¹⁵⁴ O, şehrin yönetimi konusunda da Yahudileri dışlamamış kendileri ile diyaloglar geliştirmeye çalışmıştır. Aslında Hz. Peygamber'in (sav) Yahudileri kendi haline bırakması, onlara hiçbir sorumluluk yüklememesi ve çeşitli siyasî ilişkiler geliştirmemesi, onların Müslümanlar aleyhine daha çok hile ve entrikaya başvurmaları riski taşımaktaydı.¹⁵⁵ Nitekim Yahudilerin bir kısmı,

¹⁴⁹ Celal Yeniçeri, *Hz. Muhammed (sav) Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat*, 3. Baskı, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015), 72.

¹⁵⁰ Salih Kesgin, *Hz. Peygamber ve Öteki*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 141.

¹⁵¹ Muhammed Hamidullah, *İslâma Giriş*, (Ankara: Nur Yayınları, ts), 228.

¹⁵² Mekke döneminde nazil olan toplam 86 surede *Ey İsrail Oğulları* ifadesinin hitap olarak geçmemesi Yahudilerin Mekke'de mevcut olmadıkları ya da henüz muhatap konumunda olmadıkları şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Eyüp Baş, *Râşid Halifeler Devri'nde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996), 33.

¹⁵³ Baş, *Râşid Halifeler Devri'nde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, 177.

¹⁵⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 4. Baskı, trc. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980), 1: 211; Karataş, "Hz. Peygamber'in Gayrimüslimlere Karşı Tutumu", 401.

¹⁵⁵ Baş, *Râşid Halifeler Devri'nde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, 175.

Müslümanların ölüm-kalım savaşı verdiği en kritik zamanlarda Müslümanların aleyhine düşmanlarıyla işbirliği yapmak suretiyle anlaşmaya muhalif hareket etmişlerdir. Bunun sonucunda ise Müslümanlar kendilerine ihanet eden Yahudi grubu ile tüm ilişkilerini kesmiş ve bir kısmını sürgün etmiş, diğer bir kısmını ise ölümlle cezalandırmışlardır. Bu olaydan uzun zaman sonra bile, Hz. Peygamber'in (sav) vefat ettiği sırada zırhının Ebû Şahm isimli Yahudi'de rehin durumunda olması,¹⁵⁶ dolayısıyla Medine'de hala Yahudilerin varlığı,¹⁵⁷ Müslümanların bütün gayrimüslim unsurlarla değil sadece aralarındaki ortak anlaşmaya muhalif hareket edenleri ile ilişkilerini kestiklerini göstermektedir.

Hz. Peygamber (sav) gayrimüslimlerin hepsine aynı şekilde muamele etmemiştir. O, Ehl-i kitap olan ile olmayan gayrimüslimlere farklı muamelede bulunmuştur. O her fırsatta şirkin ve putperestliğin yanlışlığını ifade etmiştir. Hz. Peygamber (sav) Mekke fethinde Mekke putperestlerini affetse de onlar tarafından Kâbe'ye konulan tüm putları kırmıştır. Hz. Peygamber (sav) Ehl-i kitab'a ise daha müsamahakâr davranmıştır. Medine döneminin henüz ilk yılında Yahudilerle Medine vesikasını imzalamış ve ilerleyen yıllarda da Hristiyanlarla zimmet anlaşmaları yapmıştır. Ayrıca Yahudilerin Tevrat'a göre hüküm vermesine ve Hristiyanların mescitte ibadet etmelerine izin vermiştir. Ayrıca Ehl-i kitab'ın kadınları ile evlenilmesine ve kestiklerinin yenilmesine izin verilmesi de bu anlamda onlara müşriklerden farklı bir anlayış ile yaklaşıldığını göstermektedir.¹⁵⁸

Hz. Peygamber (sav) gayrimüslimlerin inançlarına karışmamıştır. Sözelimi Mecûsîlerin* kendi aralarında yaptıkları nikahları bilmesine rağmen buna müdahale etmemiştir. Bu konuda aynı şekilde Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler döneminde de herhangi bir müdahale konusunda bilgimiz bulunmamaktadır.¹⁵⁹ Aynı rahatlığın Hristiyanların inançları için söz konusu olduğunu söylenebilir. Zira Hristiyanlar hem Hz. Peygamber (sav) döneminde hem de Hulefâ-yi Râşidîn döneminde dinî anlamda hürriyet içerisinde yaşamışlardır.¹⁶⁰

¹⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 420; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 117.

¹⁵⁷ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 49.

¹⁵⁸ Karataş, "Hz. Peygamber'in Gayrimüslimlere Karşı Tutumu", 406.

* Burada kastedilen Mecûsîlerin Hz. Peygamber (sav) döneminde Bahreyn ve Hecer'de yaşayan Mecûsîlerdir. Bu Mecûsîler ile cizye anlaşmaları yapıldığı bilinmektedir.

¹⁵⁹ Kara, *Mecûsîler*, 222; Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 104.

¹⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Tayyâr, *Hukûku Gayri'l-Müslimîn*, 141-144; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 9.

Hız. Peygamber'in (sav) gayrimüslimler ile ilgili temel yaklaşımına kısaca değindikten sonra gayrimüslimleri istihdam ya da onlardan istifade etmesi ile ilgili örnekleri değerlendirebiliriz. Doğrusu Hız. Peygamber (sav) döneminde bugün anladığımız biçimde bir istihdamın olduğunu söylemek oldukça zor görünmektedir. Devlet yeterince kurumsallaşmadığı için, mevcut görevleri Müslümanlar yürütebiliyorlardı. Dolayısıyla bu dönemde henüz bir ihtiyaç oluşmadığı için resmî anlamda gayrimüslim istihdamı söz konusu olmamıştır.¹⁶¹ Fakat gayrimüslimlerin bazı hizmetlerinden istifade etme olarak karşımıza çıkan ve istihdam olarak yorumlanabilecek olan ilişkiler bu noktada önem arz etmektedir. Hız. Peygamber'in (sav) gayrimüslimlerden hizmet alması anlamında, Medine'ye hicret edeceği zaman Abdullah b. Uraykıt isimli müşriğin yol kılavuzluğundan istifade etmiş olması örnek verilebilir. Onun bu konuda bir müşriğin verdiği hizmetten istifade etmesi Müslümanların dünyevî işlerde gayrimüslimlerden yardım alabileceği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁶² Bu örnek, Müslümanların gayrimüslimleri, Müslümanları zarara uğratmayacak ve sırlarına vakıf olmayacak şekilde dünyevî işlerde istihdam etmenin uygun olduğunu kabul eden yaklaşımın temel dayanak noktalarından biridir.

Hız. Peygamber (sav) herhangi bir müşrik kabile ile Müslümanların lehine çeşitli ilişkiler geliştirmiştir. Bu bağlamda kaynaklarda nakledilen, Huzâa kabilesinin mümini müşriği ile Müslümanların sırdaşı olduğu¹⁶³ bilgisi son derece ilgi çekicidir. Görüldüğü üzere bu işbirliğindeki temel unsur sadakat ve ahde vefadır.¹⁶⁴

Esasen Medine Sözleşmesindeki 18. maddeye göre Medine şehrine dışardan gelecek bir saldırı durumunda şehri ortak müdafaa etme kararı da,¹⁶⁵ Hız. Peygamber'in (sav) gayrimüslimlerle işbirliği anlamında en önemli örneklerinden biri olarak zikredilebilir. Aynı şekilde Hız. Peygamber'in (sav) Hevâzın kabilesine karşı sefer

¹⁶¹ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 321; Demirci, *Hız. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 129.

¹⁶² İbnu'n-Nakkâş, *el-Mezemme*, 10-11; Demirci, teknik yeterlilik isteyen konularda gayrimüslim istihdamına ilişkin Hız. Peygamber (sav) tarafından bir yasaklamanın söz konusu olmadığını belirtmektedir. Demirci, *Hız. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 130.

¹⁶³ Metinde عيبة نصح ifadesi geçmektedir. Bk. İbn İshâk, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 457; Vâkidî, *Meğâzi*, 2: 84.

¹⁶⁴ Cafer Acar, "Risalet Döneminde Gayrimüslimlerle Dostluk", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/9 (Ekim 2016): 245; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 47.

¹⁶⁵ Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, 60; Baş, *Râşid Halifeler Devri'nde Müslüman-Yahudi İlişkileri*, 41.

düzenleyeceği zaman müşrik Safvân b. Ümeyye'den zırh ödünç almış olması da¹⁶⁶ göstermektedir ki o gerektiği zaman duruma göre müşriklerden yardım almıştır.¹⁶⁷

Hayber'de esir alınan yaklaşık 30 kadar Yahudinin Müslümanlara demircilik ve kuyumculuk öğretilmeleri neticesinde salıverileceklerinin vaad edilmesi kısa süreli ve şartlı bir istihdam yahut istifade olarak anlaşılabilir.¹⁶⁸ Ayrıca bu noktada Hayber Yahudilerinin topraklarında yarıcılık esasına dayalı anlaşma¹⁶⁹ istihdam olarak yorumlanabilir.¹⁷⁰ Müslümanlarda bu toprakları işleyecek tecrübenin olmaması ve Yahudilerin ziraat işinden anlaması, anlaşmanın temel sebebi olarak belirtilebilir.

Hz. Peygamber'in (sav) Zeyd b. Sâbit'e İbranice öğrenmesini emretmesi de O'nun bir gayrimüslim hocadan ders alınmasında bir beis görmediği şeklinde anlaşılabilir.¹⁷¹ Zeyd b. Sâbit'in bir ücret mukabilinde mi yahut karşılıksız olarak mı ders aldığı ile ilgili bir bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat anlaşılan o ki Zeyd muallim olarak düşünülebilecek bir gayrimüslimden ders almıştır. Nitekim daha önce de müşrik Bedir esirlerinden de öğretmen olarak istifade edilmiştir.

Bedir savaşı öncesi müşrik Hubeyb b. Yesâf'ın Müslüman olmaksızın sadece ganimet için Bedir'de Müslümanlarla beraber Mekkeli müşriklere karşı savaşmak istediğini bunun için yeterli güce sahip olduğunu belirtmesi, fakat Hz. Peygamber'in (sav) reddedip ancak Müslüman olması durumunda savaşabileceğini vurgulaması¹⁷²

¹⁶⁶ İbn İshâk, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 551; Vâkidî, *Meğâzî*, 2: 306; Bütî, *Fıkhu Sîre*, 308. Bilindiği üzere Hevâzın seferi Medine döneminin sonuna doğru gerçekleşmiştir.

¹⁶⁷ Burada Muhammed Hamidullah'ın konu ile ilgili aktardığı bir bilgiye de yer vermek istiyoruz. Hamidullah, Hz. Peygamber'in (sav) gayrimüslimleri farklı şekillerde istihdam ettiğini anlatırken, onun Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi hicrî 2. yılda henüz gayrimüslim iken Habeş Necâşisine elçi olarak gönderdiğini aktarmaktadır. Buna göre Mekkeli müşriklerin baskılarından kurtulmak isteyen bazı Müslümanlar, Habeşistana sığındığı zaman, Mekke müşriklere karşı Hz. Peygamber (sav) de Hristiyan olan Amr'ı, Necâşiye göndermekle bir gayrimüslime elçilik görevi vermiştir. Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 331; Hamidullah, *İslâma Giriş*, 229. Fakat Hamidullah'ın aktardığı bu bilgiyi ana kaynaklarda tespit edemedik. Bostancı'nın yorumuna göre, hicrî 7. senede Habeş Kralını İslâm'a davet için gönderilen Amr'ın ile ilgili bilgiyi Hamidullah, bir hata eseri olarak sehven Amr'ın gayrimüslim iken görevlendirildiğini aktarmaktadır. Kanaatimizce Bostancı'nın yorumu daha isabetlidir. Ahmet Bostancı, *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler* (Hz. Peygamber Devri Uygulaması Temelinde), (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 130. Ayrıca bk. Mustafa Fayda, "Amr b. Ümeyye ed-Damrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3: 95. Hamidullah ek olarak Hz. Peygamberin (sav) dini mahiyetteki davet elçilerini ise doğal olarak Müslümanlardan seçtiğini aktarmaktadır. Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 1081.

¹⁶⁸ Muhammed Abdulhay el-Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, 2. Baskı, thk. Abdullah el-Hâlidî, (Beyrût: Dâru'l-Erkam b. Ebî Erkam, ts), 2: 52; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 79.

¹⁶⁹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 35; Vâkidî, *Meğâzî*, 2: 153; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve Sınâatü'l-Kitâbe*, 261; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 154.

¹⁷⁰ Demirci, Hayber Yahudilerinin bu anlaşmadan dolayı sözleşmeli işçi olarak da yorumlanabileceğini belirtir, bk. *Hiz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 127.

¹⁷¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 947; Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 339.

¹⁷² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 487; el-Cevvâdî, "Müşâveretü Ehli'z-Zimme", 294.

konumuz açısından son derece önemli bir örnektir. Hz. Peygamber'in (sav) hicret esnasında bir müşriğin yol kılavuzluğundan istifade etmesi ile ganimetten hisse almak için Bedir'e katılmak isteyen müşriği geri çevirmesi örnekleri arasındaki temel fark hiç şüphesiz her iki hadisenin farklı zaman ve koşullarda yaşanmış olmasıdır. İbn Kayyim'in bu husustaki yorumu önem arz etmektedir. İbn Kayyim'a göre ganimetten hisse almak için Bedir'e katılmak isteyen müşriğin geri çevrilmesi örneğini genelleştirmek doğru değildir. Hz. Peygamber'in (sav) tavrı o müşriğin durumuna özgüdür.¹⁷³ Zira durum kendi içerisinde özel sebepler barındırmaktadır. Nitekim bu durum, Hz. Peygamber'in (sav) Müslüman olduktan sonra kendisine Müslümanların safına kabul etmesi müşriği İslâm'a teşvik olarak da yorumlanabilir. Hz. Peygamber (sav) Bedir ve Uhud gazvelerinde gayrimüslimlerin Müslümanların safında savaşmalarına müsaade etmemişse de, Hayber ve Huneyn'de onlardan yardım almıştır. Anlaşılan o ki Hz. Peygamber'in (sav) bu konuda kesin bir tavır koymamış, şartlara göre Müslümanların maslahatını gözetmiştir. Müfessir Alûsî de Hz. Peygamber'in (sav) Medine'nin ilk yıllardaki hükmün zamanla neshedildiğini, zira sonraki yıllarda gayrimüslimlerden yardım aldığını ifade etmektedir. Ona göre, bu konuda Müslümanların maslahatı için gayrimüslimlerin yardımına başvurulmasının bir zaruret haline gelmesi ve sadakatlerinden emin olunması yeterli şartlardır.¹⁷⁴ Burada yeri gelmişken, dinî nitelik taşıyan cihadın ise gayrimüslimlere asla zorunlu tutulmadığı da belirtilmelidir.¹⁷⁵

Hz. Peygamber'in (sav) gayrimüslimleri esirleştirmekten yana olmadığı vurgulanırken, onun gayrimüslimleri kurtulacakları güne kadar himaye etmek bazı hizmetlerde kullanılmak üzere bazı ailelere teslim ettiği belirtilmektedir.¹⁷⁶ Böylelikle onun gayrimüslim esirlerin hürriyetlerine kavuşmaları için çeşitli şekillerde onların hizmetlerinden istifade etme yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Tüm bunlar düşünüldüğünde doğrusu Hz. Peygamber'in (sav) gayrimüslimler ile ilişkilerinde onların kamu hizmetlerinde belli şartların oluşması halinde bazı kamu görevlerine tayin edilebileceği konusunda ciddi bir olumlu kanaat uyandırmaktadır.¹⁷⁷ Nitekim o,

¹⁷³ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 449. Ayrıca bk. Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 124-125.

¹⁷⁴ Alûsî, *Rûhu'l-Meânî*, 3: 120. Bu konuda Said Ramazan el-Bûtî'nin benzer yorumu için bk. Bûtî, *Fıkhu's-Sîre*, 308.

¹⁷⁵ Bostancı, *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler*, 144-145.

¹⁷⁶ Demirci, "Kur'an'a Göre Gayrimüslimlerle İlişkiler", 19.

¹⁷⁷ Bostancı, *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler*, 134; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 47.

hâkimiyeti altına aldığı bazı gayrimüslim topluluklara, Müslümanlara bağlılığı kabul etme şartıyla kendi idarecilerinin görevini devam ettirme ya da seçme hakkı da tanımıştır.¹⁷⁸

1.4. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Gayrimüslimler

Dört Halife Devri olarak da isimlendirilen Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (11-41/632-661) Peygamber sonrası ilk yönetim tecrübesinin yaşandığı zaman dilimidir. Bu dönem diğer bir ifadeyle, Müslümanların Hz. Peygamber'in (sav) ve vahyin yokluğunda kendilerini idare etmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Hz. Peygamber (sav) devrinde başlayan tebliğ ve dolayısıyla genişleme faaliyetleri hız kazanarak devam etmiş ve Müslümanlar çok sayıda farklı etnik ve dinî unsuru hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu sebeple Hulefâ-yi Râşidîn dönemi, birçok yeni milletin İslâm toplumunda yaşamaya başlamaları açısından ayrıca bir önem taşımaktadır. Müslümanlar fethettikleri yeni topraklarda daha önce bilmedikleri kültürlerle, yaşam biçimleriyle ve bu yeni milletlerin idarî sistemleri ile tanışmışlardır. Bu çerçevede Müslümanlar Sasani ve Bizans devletlerinin köklü devlet geleneklerinin mirasçısı olmuşlardır. Nihayet bu dönem Müslümanların Hz. Peygamber (sav) devrinde yaşamadıkları birçok yeni tecrübeler yaşadıkları bir dönem olmuştur. Büyük gayrimüslim kitleleri hâkimiyetleri altına almak suretiyle onlarla bir arada yaşama, onların tecrübelerinden istifade etme, hatta yer yer onların hizmetlerinden istifade etme, konumuz açısından bu dönemin önemli özelliklerindedir.

Gayrimüslimlerle ilgili Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi'ndeki uygulamaların ve bilgilerin büyük bir bölümü ikinci râşid halife Hz. Ömer dönemine (12-24/634-644) aittir. Zira ilk halife Hz. Ebubekir (10-12/632-634) Peygamber (sav) sonrası İslâm toplumunun ilk idarecisi olarak iki yıl gibi kısa bir süre zarfında daha çok Müslümanların Peygambersiz bir idareye geçişini sağlamıştır. Hz. Ebû Bekir, Peygamberin vefatının sonucu olarak ortaya çıkan kaotik durumdan istifadeyle yalancı peygamberle, İslâm'ın zekât şartını yerine getirmek istemeyenler, mürtedler vb. ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu problemlerin çözümünden sonra fetih hareketlerini devam ettirmeye çalışmıştır.

¹⁷⁸ Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 48.

Hız. Ömer döneminin gündemi daha çok fetih hareketleri olmuştur. Halife Ömer'in disiplinli yönetim tarzı, fetihlere verdiği önem Müslümanların tüm dikkatini adeta tamamen cihat faaliyetlerine kitlemiştir. Bu dönemde Müslümanlar Şâm'daki Bizans hâkimiyetini sona erdirmiş, doğuda da Sasani devletinin topraklarını büyük ölçüde kendi hâkimiyetlerine katmışlardır. Bu anlamda Hız. Ömer'in Bizans ve Sasani devletlerinin bazı kurumlarını, Müslümanlar tarafından hâkimiyet sağlanan bölgelerde kurulu mahallî-ıdarî düzenlerini alması ve uygulaması konumuz açısından önem arz etmektedir.

Hız. Osman döneminde (24-36/644-656) her ne kadar ilk yıllar sükûnet içinde geçse de, son yıllar Halifenin katledilmesine vardırılabacak kadar vahim iç siyâsî çalkantılarla geçmiştir. Bununla birlikte onun döneminde fetih hareketleri hız kesmeden devam etmiştir. Söz gelimi bu dönemde Azerbaycan, Horasan ve Akdeniz bölgesinde birçok yerler Müslümanların hâkimiyetine geçmiştir. Hız. Osman döneminin son yıllarına doğru iç karışıklıklar neticesinde öldürülmesi üzerine adeta cebren hilafet makamına getirilen Hız. Ali döneminde (36-41/656-661) ise siyâsî hadiseler, iç çatışmalar hiç durulmamıştır. O sürekli olarak Müslümanları iç karışıklıklardan kurtarmaya ve huzuru sağlamaya çalışmışsa da yaklaşık beş sene sonra bir suikastle öldürülmüştür.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde (11-41/632-661) fetih hareketlerinin etkisiyle İslâm hâkimiyeti geniş alanlara yayılmıştır. Fetihlerle beraber Mecûsîler, Kıptîler, Berberiler, Sâmirîler de Müslümanların hâkimiyeti altına girmiştir. Müslümanlar bu yeni inanç gruplarına zımmî statüsü vermişlerdir. Hız. Peygamber (sav) döneminde olduğu gibi Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de gayrimüslimlerin haklarına titizlikle riayet edilmiştir.¹⁷⁹ Müslümanların bu tavrı karşısında gayrimüslimler de Müslümanların adaletli yönetimini istemişlerdir. Söz gelimi Şâm bölgesindeki Hristiyanlar yönetimi altında buldukları Bizans'ın baskıları, ağır vergi yüklerinden

¹⁷⁹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Güzel, "İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", *Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 27 (Haziran 2016): 29-56. Ayrıca Hâlid b. Velîd'in Hirelilerle yaptığı anlaşmanın '*Onlardan biri artık çalışmayacak kadar yaşlanırsa, cizyeden muaf tutulacak ve onun geçimi Beytü'l-Mâl'den karşılanacaktır.*' hükmünü içermesi Müslümanların hâkimiyetlerini kabul eden gayrimüslimlerin haklarına ne kadar özen gösterdiğini belirtmektedir. Bk. Karataş, "Hız. Peygamber'in Gayrimüslimlere Karşı Tutumu", 405; Hız. Ömer'in vefâtının öncesinde bıraktığı vasiyetinin konularından birinin de gayrimüslimlerin haklarına riayet olması kayda değerdir. Bk. Yahyâ b. Adem, *Kitâbu'l-Harâc*, 109; Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 51. Ayrıca Hız. Ömer'in gayrimüslimlere adaletle muamelede bulunması için bk. Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 2: 143

bıkmışlardı. Nitekim şehirdeki bazı papazların Hâlid b. Velîd'e fetih için içerden destek vermesini, Hristiyanların Bizans'ın adaletsiz yönetiminden kurtulmak istediklerine yorumlanmıştır.¹⁸⁰ Ayrıca Yermük Savaşından (15/636) önce Müslümanların sürekli başarısı karşısında Bizans İmparatoru Herakleios'ın büyük bir ordu hazırlaması üzerine Müslümanlar gayrimüslim tebaaları olan Hıms halkını koruyamayacaklarını düşünüp önceden toplamış oldukları cizyelerini iade etmiştir. Bu durum karşısında gayrimüslim vatandaşlar -özellikle Yahudiler- Müslümanlara Bizans'ın ordusu karşısında destek vereceklerini belirterek ortak savunma konusunda ant içmişlerdir. Galibiyet elde edilince ise Yahudiler davullu zurnalı bir şekilde cizyelerini Müslümanlara kendi elleriyle teslim etmişlerdir.¹⁸¹

Hiz. Ömer'in gayrimüslim tebaa hakkında son derece hassas olduğunu belirtmek gerekmektedir. Halife'nin tüm Şâm bölgesi valilerini topladığı Câbiye toplantısında gayrimüslim tebaa konusunun ayrıca müzakere edildiği aktarılmaktadır.¹⁸² Nitekim çalışmaya gücü olmayan yaşlı bir zimmîyi görünce 'gençliğinde kendisinden cizye alıp, yaşlılığında kendisini terketmeyeceğini' belirterek kendisine Beytü'l-Mâl'den yardımda bulunmuştur.¹⁸³

Hiz. Ömer'in gayrimüslimlerle ilgili önemli kararlardan biri de birtakım siyasî gerekçelerle Necrân Hristiyanlarını zorunlu iskâna tabi tutmasıdır.¹⁸⁴ Halifenin bu kararının istisnâ bir uygulama olduğu,¹⁸⁵ gerekçesinin ise Necrânlıların faizli muamelelerde bulunmak suretiyle anlaşmaya muhalif hareket etmeleri olduğu aktarılmaktadır.¹⁸⁶ Bu arada Halifenin bu Hristiyanların başına kendilerinin seçtiği ve devlet tarafından da tanınan *Sâhibu Necrâniye* sıfatıyla bir görevli atadığı bilgisi kayda değerdir.¹⁸⁷ Hiz. Ömer'in zorunlu iskân olarak ifade edilen bu kararının amacı,

¹⁸⁰ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 52.

¹⁸¹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 187; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 58.

¹⁸² Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 46.

¹⁸³ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 136; Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 162.

¹⁸⁴ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 187.

¹⁸⁵ Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 41.

¹⁸⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 308. Necrânlılarla yapılan anlaşmaya göre faizli muamelelerde bulunmaları yasaktı. Bk. İbn Sa'd, *Tabakât*, 1: 249; İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 387. Hiz. Ömer'in gayrimüslimlere müsahası ile ilgili bk. Gassân'lı Ceble b. Eyhem'i, Müslüman olması, haraç ödemesi ya da Rûm diyarına göçmesi arasında muhayyer bırakmıştır. Ceble, Rûmlara katılmayı tercih etmiş, Halife onun bu seçimine saygı göstermiştir. Bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 104.

¹⁸⁷ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 90; Ebu'l-Hasen İzzeddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l-Esir) (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 2: 163; Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*, 318; Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 110. Demirci'ye göre Hiz. Peygamber'in (sav) Necrân'ı hâkimiyet altına aldığı zaman iç işleri ve yönetimine müdahale etmemesi, sadece vergilerin düzenli bir

gayrimüslimleri İslâm toplumundan tecrit etmek değildir. Hatta bilakis Hz. Ömer'in bu toplulukların İslâmı yakından tanınması belki ihtida etmesi amacıyla Müslümanlarla beraber yaşamalarına müsaade etmiştir.¹⁸⁸ Bu anlamda Hz. Ömer'in bu kararı gayrimüslimlerin bir yere toplanmalarına izin vermesi ve bir arada yaşamalarını sağladığı şeklinde de yorumlanabilir. Nitekim bu uygulamanın, gayrimüslimlerin birbirinden tecrit edilmemelerine matuf olarak uygulandığı belirtilmiş ve bunun bir hoşgörü örneği olduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır.¹⁸⁹

Hz. Ömer döneminde Hayber Yahudileri de Müslümanlar ile yaptıkları anlaşmaya muhalif hareket ettikleri için buldukları yerden sürülmüşlerdir. Hayber Yahudilerinin kendileri ile anlaşma yapıldığı ilk zamanlardan itibaren çıkardıkları problemler dışında Halife'nin oğlu Abdullah b. Ömer'i bir damdan aşağı atarak hayatına kastetmeleri deyim yerindeyse bardağı taşıran son damla olmuştur. Halife Ömer sürgün kararını ashâp ile de istişare etmiş ve neticede uygulamaya koymuştur. Sürgünden önce Hz. Ömer Hayberlilerin götüremeyecek oldukları gayrimenkul mallarını satın alarak mağduriyetlerinin önüne geçmeye çalışmıştır.¹⁹⁰ Müslümanlar Hayber'i fethettikleri zaman Yahudilerin burada ne kadar kalacaklarına dair bir anlaşma yapmadıkları için zaten hukuken onları istedikleri zaman çıkarma hakkına sahiptiler. Belirttiğimiz Negrân ve Hayber Yahudileri sürgün hadiselerinin her ikisinde de görüldüğü üzere Müslümanlar haklı gerekçelere sahiptiler. Bu iki sürgün uygulaması dışında, gayrimüslimlerin anlaşma şartlarına uydukları sürece Hulefâ-yi Râşidîn döneminde hürriyet içerisinde yaşadıkları belirtilmelidir.

Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki inanç grupları ile yapılan muhtelif zimmet anlaşmalarında onların herhangi bir şekilde çalıştırılacağına ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır. Aslında bu dönemde gayrimüslimleri istihdam etmeyi gerektirecek acil ve zorunlu bir ihtiyacın da oluştuğu söylenemez. Zira bu dönemdeki resmî görevlerin genelde hilafet, valilik, âmillik ve ordu komutanlığı gibi Müslümanların kendilerinin icra ettiği görevlerden oluştuğu bilinmektedir. Bununla beraber gayrimüslimlerden Dört Halife döneminde farklı şekillerde istifade edildiği ve bazı

şekilde toplanması için bir Müslüman görevlendirmesi, onun gayrimüslim istihdamı konusunda çok kesin tavırlar içinde olmadığını göstermektedir. Bk. Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 111.

¹⁸⁸ Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 195. Tüm İslâm coğrafyası içerisinde Mekke-Medine ayrı bir yere sahip olması dolayısıyla istisnâî bir yer sayılmaktadır. Bu bölgenin sadece Müslümanların ikametine açık olması Müslümanların kendi tercih ve uygulamasıdır. Bk. a.y.

¹⁸⁹ Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 40.

¹⁹⁰ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 388.

resmî görevlerde çalıştırıldıkları ifade edilmiştir.¹⁹¹ Söz gelimi İran toprakları Müslümanların eline geçtiğinde eski toprak sahipleri olan dihkân ve merzubânlar buldukları bölgenin vergilerini toplama görevi verilmiştir.¹⁹² Böylelikle bu kimselerin hem itibarları korunmuş hem de tecrübelerinden istifa edilmiştir. Böylece devlet işlerinde kendilerine görevler verilen gayrimüslimler kritik ve sürekli pozisyonlarda olmasa bile geçici olarak aktif olarak çalışmışlardır.¹⁹³ Ancak şûrâ meclislerinde, valilik gibi üst düzey yetki gerektiren görevlerde gayrimüslimlere görev verilmemiştir.¹⁹⁴

Hiz. Ömer'in gayrimüslim istihdamına karşı olduğu konusunda 'Allah Resulü'nün ve kendisinden sonraki Halifesinin böyle bir uygulaması olmadığını' belirttiği nakledilmektedir.¹⁹⁵ Bu rivayet doğru kabul edilirse, hem Hiz. Ömer'in gayrimüslimlerin istihdamına karşı olduğu hem de kendinden önceki dönemde gayrimüslimlerin resmî bir görevde istihdam edilmediği anlaşılmalıdır. Başka bir yoruma göre ise Hiz. Ömer'in gayrimüslim istihdamına karşı olmasının temel gerekçelerinden biri onların tarafgir davranacakları ve rüşvet alacakları endişesiydi.¹⁹⁶ Hiz. Ömer'in Müslümanların işlerinde* gayrimüslimleri görevlendirmek istememesi ile ilgili bir diğer önemli örnek de kendi kölesi ile yaşadığı diyalogda karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Halife Hristiyan kölesini Müslümanları ilgilendiren bazı işlerde görevlendirmek istemiş fakat bunun için Müslüman olması gerektiğini belirtmiş, fakat kölesi kabul etmemiştir. Bunun üzerine Halife kölesine '*Biz Müslümanların işlerinde onlardan olmayana görev vermeyiz*' diyerek kölesini azat etmiştir.¹⁹⁷ Aynı rivayeti Ebû Ubeyd de nakletmektedir. Buna göre Hiz. Ömer Hristiyan kölesi Vussâk er-Rûmi'ye Müslüman olması durumunda kendisini Müslümanların bazı işlerinde görevlendireceğini ifade etmiştir. Vussâk reddedince, 'Dinde zorlama

¹⁹¹ Fayda, "Ömer", 34: 50.

¹⁹² Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, trc. Talip Yaşar Alp, (İstanbul: Hikmet-Davâ-Çağ Yayınları, 1975), 2: 66; Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 48. Merzubân Eski İran'da bir çeşit sınır bekçisi idi. Bk. Tahsin Yazıcı, "Merzûbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 255.

¹⁹³ Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 39.

¹⁹⁴ Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 37.

¹⁹⁵ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 455.

¹⁹⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 274; Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. Zeki Meğamiz, (İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1974), 4: 199; Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 39.

* Müslümanların işleri, Müslümanları ilgilendiren işler olduğu için kendilerinin yapması gereken görevler anlaşılmalıdır. İfadenin aslı için bk. *Umûri'l-Muslimîn* (أمور المسلمين) İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 455.

¹⁹⁷ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 455. Ayrıca Halife'nin Ebû Hureyre'ye yazdığı mektupta da gayrimüslimleri Müslümanların işinde istihdam etmemesini söylediği belirtilmiştir. Bk, aynı yer.

yoktur' diyerek, fikrine saygı duymuştur. Daha sonra vefatı esnasında kölesini azad etmiştir.¹⁹⁸

Hiz. Ömer döneminde gayrimüslim istihdamı ile ilgili önemli bir diğer bilgi ise Halife'nin Basra Valisi Ebû Musa ile ilgilidir. Halife, valisinin nasrânî bir katip çalıştırdığını haber alınca onu derhal görevden almasını istemiştir. Ebû Musa'nın Halifeye yazdığı cevabî mektuptaki ifadesi son derece dikkat çekicidir. Ebû Musa, '*Ey Müminlerin Emiri, Onun dini ona, mesleği ise banadır.*'¹⁹⁹ diyerek onun inancını önemsemediğini, kendisi için asıl önemli olanın katibin mesleki yeterliliği olduğunu vurgulamıştır. Fakat Hiz. Ömer'in yine de katiplik gibi kritik bir görevde gayrimüslim istihdamına izin vermediği anlaşılmaktadır. Öte yandan Hiz. Ömer Dönemine ait olduğu düşünölen bazı vergi belgelerinin Yunanca ve Farsça olması en azından vergi kayıt katipliği görevinde gayrimüslim istihdamına delil olarak yorumlanmıştır.²⁰⁰

Hamidullah, Hiz. Ömer dönemiyle ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır. Hiz. Ömer döneminde Medine'de vergi işlerini tanzim etmek için bazı gayrimüslimler bulunmaktaydı. Bunlar şehrin maliye işleri için görevlendirilmiş kimselerdi. Bir dönem müellefe-i kulûb'a ayrılan bütçeden hisse alan bu görevliler Müslöman olduktan sonra Halifeye gelmiş ve ondan bu tahsisatın devamını istemişlerdir. Hiz. Ömer onların bu taleplerini reddetmiştir.²⁰¹ Hamidullah'ın kaynak vermeden naklettiği bu rivayet doğruysa, Hiz. Ömer döneminde ülkenin başşehrinde maliye işlerinin yürütölmesi için bazı gayrimüslimlerin görevlendirdiğini kabul etmek gerekmektedir.

Hiz. Ömer döneminde gayrimüslim istihdamı ile ilgili şu bilgi de dikkat çekicidir. Buna göre Hiz. Ömer'e karşı düzenlenen suikastın faili Ebu Lu'lu ile işbirliğiyle itham edilen Cufeyne,* Hire kökenli Hristiyandı. Cufeyne'nin okuma yazma öğretmesi için Medine'ye Sa'd b. Ebî Vakkâs tarafından getirildiği belirtilmiştir.²⁰² Bu dönemde Hristiyan bir öğretmenin okuma yazma hizmetinden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu kişiyi devlet tarafından maaş ya da herhangi bir

¹⁹⁸ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 109.

¹⁹⁹ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 454.

²⁰⁰ Şiblî, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 67-68; Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 37.

²⁰¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 1031.

* Suikaste adı karışan Hireli Hristiyan öğretmenin adı sehven olsa gerek, Cuhfe olarak da nakledilmiştir. Bk. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 117; Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 46.

²⁰² Taberî, *Târîh*, 4: 240; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 664. Taberî, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı, Sa'd b. Mâlik olarak zikreder. Zira künyesi Ebî Vakkâs olan Sa'd'ın babasının ismi Mâliktir.

ücret verilir verilmediği konusunda bir bilgimiz bulunmasa da, ordu komutanının ülkenin başkentine gayrimüslim bir öğretmen göndermesi kayda değer bir bilgidir.

Müslümanlar fetih hareketleri neticesinde Bizans ve Sasani gibi iki köklü devletin topraklarını hâkimiyet altına almıştır. Bu kadar büyük bir genişleme elbette beraberinde bazı problemleri de getirmiştir. Hâkimiyet altına alınan kalabalık gayrimüslim tebaanın vergilerini toplamak bu problemlerdendir. Bu konuda önceki iki devletin tecrübeli gayrimüslim memurlarına ihtiyaç duyulmuştur. Nitekim Hz. Ömer'in amilleri Müslümanların toplayacakları vergilerin çok arttığını, bunları toplama işinin ancak tecrübeli gayrimüslimlerden yardım almak suretiyle gerçekleştirilebileceğini belirtmişlerdir. Fakat Halife gayrimüslimlerden bu konuda yardım alınmasını uygun görmeyerek bu taleplerini geri çevirmiştir.²⁰³ Aynı şekilde Şâm Valisi Muâviye'nin haraç vergilerinin kayıtlarını ancak bu iş için tuttuğu nasrânî katip ile halledebildiğini belirtmesine rağmen Hz. Ömer cevaben '*Bundan sonra gayrimüslim katip ölmüştür.*' diyerek onu derhal görevden uzaklaştırmasını emretmiştir.²⁰⁴ Fakat amillerinin gayrimüslim istihdamına ilişkin taleplerini makul görmeyen Halife Hz. Ömer'in Sevâd arazisi fethedildiğinde arazinin vergi miktarını tespit etmek için Osman b. Huneyf ve Huzeyfe el-Yeman'ın her ikisinden de ayrı ayrı hesap bilen birer dihkân göndermelerini emretmesi²⁰⁵ ilgi çekici bir bilgidir. Anlaşılan o ki Halife stratejik öneme sahip görevlerde²⁰⁶ gayrimüslim istihdamına karşı olsa da gayrimüslimlerin hizmetinden, tecrübelerinden istifade etmekte bir sakınca görmemiştir. Bu anlamda Hz. Ömer'in gayrimüslimlere verilmesinde bir risk olmayan, hatta devletin yükünü hafifleten mahalli işlerin yönetimini zimmîlere bıraktığı ifade edilmiştir.²⁰⁷

²⁰³ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 454.

²⁰⁴ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 455. Halife bu mecazi ifadesiyle gayrimüslim katibin işine son verilmesini dolayısıyla artık işinin bittiğini vurgulamıştır. Muhakkikin yorumu için bk. İbnu'n-Nakkâş, *el-Mezemme*, 272, 1. dipnot.

²⁰⁵ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 40-41; Fayda, *Hiz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 53; Şibli, *Hiz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 214, 263. Hamidullah, *Hiz. Ömer'in zirai vergiler hususunda gayrimüslimlerle sürekli istişarelerde bulunduğu belirtmiştir*. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 948.

²⁰⁶ Stratejik öneme sahip olarak ifade ettiğimiz görevler, *Müslümanları ilgilendiren işler* (أُمُور الْمُسْلِمِينَ) olarak da ifade edilmiştir. Bk. Hâmid Muhammed el-Hâdî eş-Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn fi Bilâdi's-Şâm* (Hettâ Nihâyeti'l-Asri'l-Ümevî), (Ürdün: Dâru'l-Yâzûrî, 2007), 79. Hz. Ömer'in vergi toplama işlerinde gayrimüslimlerden yardım aldığı bilgisi için ayrıca bk. Mustafa Demirci, *Abbâsilerde Toprak Sistemi*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 303.

²⁰⁷ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 79; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 184. Demirci, *Hiz. Ömer'in genişleyen devletin yeni ihtiyaçları karşısında gayrimüslimleri istihdam etmesinin adeta kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir*. Bk. Demirci, *Hiz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 274-275, 277.

Hız. Ömer'in Sevâd arazisini mücahitler arasında taksim etmeyip, gayrimüslim eski sahiplerinde haraç karşılığında bırakmış olmasının gerekçelerinden bir tanesi de 'Müslümanların bu büyüklükte toprakları işleme konusunda yeterli tecrübeye sahip olmayışı' şeklinde zikredilmiştir.²⁰⁸ Görüldüğü üzere burada gayrimüslimlerden istifade etmek durumunda kalan Halife'nin temel gerekçesi Müslümanların bu konuda yetersiz olmalarıdır. Nitekim Halife'nin toprağı gayrimüslim sahiplerine bırakırken bölgenin komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrâh'a gönderdiği mektupta '*toprak imarını onların yapmasının daha mantıklı olacağını, zira onların bu konuda tecrübe sahibi olduklarını*' ifade etmesi bu tespiti desteklemektedir.²⁰⁹ Ayrıca Halife'nin bu uygulaması gayrimüslimleri köleleştirmek yerine devlet arazisinde çalıştırılan işçi statüsüne kavuşturduğu biçiminde de yorumlanmıştır.²¹⁰

Hız. Ömer döneminde gayrimüslim unsurların İslâm ordusunda Müslümanlarla beraber savaşması, konuyla ilgili önemli bir bilgidir. Söz gelimi bu dönemde Mecûsîlerin orduya kabul edildiğı hatta bunların Müslümanlarla aynı ücreti aldığı aktarılmaktadır.²¹¹ Şayet bu bilgiyi doğru kabul edersek, Halife Hız. Ömer'in gayrimüslim unsurlara ordusunda yer vermiş olması ile Hız. Peygamber'in (sav) ganimet için Müslümanların safında Bedir'e katılmak isteyen müşriğın bu talebini reddetmesi rivayetini beraber değerlendirmek gerekecektir. Bu durumda anlaşılan o ki bu hususta net bir hüküm koymak mümkün değildir. Fakat içinde bulunulan şartlara göre Müslümanların maslahatına göre hareket edilebileceğini belirtmeliyiz.

Halife Hız. Ömer Sasaniler döneminden kalan kimi yetkilileri görevinde bırakmıştır. Bostanay isimli Re'su'l-câlût'u görevinde bırakmış olması buna örnek olarak verilebilir. Hatta Halife Bostanay'a Hüsrev Perhiz'in bir kızını vermiş, bir diğer kızıyla da kendisi evlenmek suretiyle onunla bacanak olmuştur.²¹²

Tebaası oldukları İslâm devleti ile Fars zımmîlerin ilişkilerini anlama açısından önemli gördüğümüz bir bilgi de, dihkânların Halifeden kendilerine Enbâr şehrinde bir kanal kazılmasını istemeleridir. Sasanilerden bu yana bu taleplerini sürekli dillendiren dihkânların bu arzusu Halife Hız. Ömer döneminde yerine getirilmiştir.²¹³ Dihkânların

²⁰⁸ Fayda, *Hız. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 15.

²⁰⁹ Fayda, *Hız. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 13.

²¹⁰ Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 118.

²¹¹ Şiblî, *Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 153; Kara, *Mecûsîler*, 207-208.

²¹² Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 85.

²¹³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 383; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 130.

Halifeye bildirdikleri bu taleplerinden anlaşılmaktadır ki, Müslüman idare ile aralarındaki ilişki hizmet isteyecek iyidir.

Hz. Ömer, Muâviyenin Kayseriye şehrinde esir olarak ele geçirdiği yaklaşık 4000 gayrimüslimi kendisine göndermesi üzerine, Halife bir kısmını Ensârın yetimlerine dağıtmış diğer kısmını da okuma-yazma gibi farklı işlerde istihdam etmiştir.²¹⁴ Bunun dışında onun döneminde Samirîler ile yapılan anlaşmada ajanlık yapmak suretiyle Müslümanlar için çalışmaları kararlaştırılmıştır.²¹⁵ Samirîler Müslümanlar lehine ajanlık ve rehberlik hizmetlerinin karşılığında Cerâcimlerle beraber cizyeden muaf tutulmuşlardır.²¹⁶ Ayrıca Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Ürdün ve Filistin civarındaki Samirîlerin Müslümanlara rehberlik etmeleri karşılığında topraklarını kendilerine iade etmiştir.²¹⁷ Bu bilgilerden, Müslümanların zaman zaman hizmetleri karşılığında zimmî konumundaki gayrimüslimleri cizye vergisinden muaf saydığı anlaşılmaktadır.

Bir çeşit işbirliği-istifade olarak yorumlanabilecek olan cizye muafiyetinin sıkça uygulandığı görülmektedir. Hz. Ömer kanal inşasına sağladığı katkı sebebiyle bir zimmî vatandaşı ömür boyu cizyeden muaf tutmuştur.²¹⁸ Aynı şekilde 21-22/642 senesinde el-Bâb bölgesinde ilerleyen Müslümanlara karşı koymayıp kendileri ile birlikte savaşmayı teklif eden ve bu suretle cizyeden muaf olmak isteyen Sasani birliğinin teklifi Halife Ömer tarafından kabul edilmiştir.²¹⁹ Cizye muafiyeti ile ilgili enteresan bir bilgi de bir rahip ile ilgilidir. Buna göre Bâcermâ köyündeki rahip, bölge valisinin kızının kendisine musallat olan cinlerden kurtardığı için rahibi ve öğrencilerini cizyeden muaf tutulmuşlardır.²²⁰

²¹⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 193; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 18; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 79; Samet Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018), 17.

²¹⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 216; Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 61.

²¹⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 166; Şiblî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 165; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 148.

²¹⁷ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 215-216; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 156; Cerâcime kimi zaman Bizans'ın Emeviler'e karşı çıkardığı ordularda da yer almışlardır. Casim Avcı, *İslâm ve Bizans İlişkileri(610-847)*, 2. Baskı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 67. Buradan hareketle Cerâcime'nin zaman zaman Emeviler ve Bizans arasında çıkarlarına göre tutum aldığı ifade edilebilir.

²¹⁸ Hamidullah, *İslâma Giriş*, 230.

²¹⁹ Taberî, *Târîh*, 4:156-157; Kara, *Mecûsiler*, 207.

²²⁰ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 161. Cizye muafiyetinin zaman zaman Osmanlı'da da uygulandığı anlaşılmaktadır. 17 Mayıs 1456 tarihli bir fermana göre Sultan II. Murat Konstantin'de derbent bekleyen 20 kadar gayrimüslimi haraç vergisinden affetmiştir. Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 460.

1.5. İslâm Toplumunda Sosyal Haklar Açısından Gayrimüslimler

Müslümanların hâkimiyetini kabul ederek İslâm toplumunda yaşamak isteyen gayrimüslimler, zimmet akdiyle devlet himayesine alınmış ve asli vatandaş statüsünde olmuşlardır.²²¹ Böylelikle Müslümanlarla neredeyse eşit şekilde devlet imkanlarından yararlanma hakkına sahip olmuşlardır.²²² Bu sebeple Müslümanlar, Bizans ve Sasani devletleriyle savaştığı topraklarda bu devletlerin tebaası olarak yaşayan fakat adaletsiz yönetimlerinden memnun olmayan gayrimüslimlerden destek görmüştür. Hatta öyle ki Müslüman fatihleri birer kurtarıcı olarak görmüşlerdir.²²³ Müslümanlar fethettikleri bölgelerdeki halkın canlarını, mallarını, mabetlerini güven altına almışlardır.²²⁴ Burada özellikle Bizansın tüm kışkırtma çabalarına rağmen Bilâd-ı Şâm sakinlerinin İslâm hâkimiyetini daha avantajlı görmesi önemlidir. Müslümanların güven, adalet ve Bizansa nispeten daha düşük ve adilane vergi almaları gayrimüslimlerin Müslümanlara güven duymalarını sağlamıştır.²²⁵

Müslümanlar ile beraber yaşamak isteyen gayrimüslimler, kimi savaşlarda kendi dindaşları olan hâkim devlete karşı İslâm ordusunun muzaffer olması için Müslümanlara destek vermişlerdir. Bu konuda Ebu Ubeyde b. Cerrâh'ın Bilâd-ı Şâm ahalisiyle yaptığı anlaşmaya azami titizlik gösterdiği görülünce, zimmîler Rûmların topladığı ordu ile ilgili aldıkları tüm malumatı Müslümanlara bildirmişlerdir. Ebu Ubeyde Rûmların kalabalık ordusu karşısında zimmîleri koruyamacağını düşünerek tüm valilerine gayrimüslim tebaadan, zimmet anlaşması karşılığında aldıkları cizyeleri geri vermelerini emretmiştir. Zimmîler böylesi adilane bir uygulama karşısında Müslümanların Bizansa karşı zaferi için dua etmişler ve İslâm ordusunun galip gelmesi için ellerinden geleni yapmışlardır. Nihayet Müslümanlar Bizans ordularına galip gelince çok sevinmişlerdir. Hatta öyle ki civar bölgedeki gayrimüslimler de İslâm'ın zimmet akdine girmek istemişlerdir. Ayrıca Ebu Ubeyde bölgede tekrar hâkimiyet sağladıktan sonra isteyen gayrimüslimlerin Bizans bölgesine güven içinde gidebileceğini temin edeceğini duyurmuştur.²²⁶

²²¹ Zeydân, *Ahkâmu'z-Zimmiyin*, 64.

²²² Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 123.

²²³ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 26.

²²⁴ Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 38.

²²⁵ Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 38.

²²⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149-150.

İslâm toplumundaki zimmîler hiçbir şekilde dinlerini değiştirmeye zorlanmamışlardır. Bilakis Hristiyanlar, Yahudiler, Zerdüşter gibi farklı inanç unsurlarına, gayrimüslim vatandaş olarak hoşgörü ile yaklaşmıştır.²²⁷ Hatta zaman zaman kendini son derece özgür hissedен gayrimüslim topluluklar kendi dinlerini yaymaya çalışmışlardır. Öyle ki bir süre sonra Müslüman bilginler onların inançları hakkında reddiyeler yazarak onlarla mücadele etmek durumunda kalmışlardır.²²⁸

Gayrimüslim din adamları İslâm toplumunda kendi dinlerinin temsilcisi olarak kabul edilmiş ve saygı ile karşılanmışlardır. Böylelikle devlet idaresi tarafından da meşru kabul edilen zimmî din adamlarına çoğunlukla yöneticiler tarafından görevlerini kolaylıkla sürdürebilecekleri imkanlar sağlanmıştır. Müslüman yöneticiler genelde gayrimüslim din adamlarının atama sistemlerine pek müdahalede bulunmamıştır. Söz gelimi Emevi Hanedanlığına olan öfkesiyle şöhret bulan ilk Abbasi Halifesi Seffâh'ın, Emeviler döneminden kalan Hristiyan din adamlarını görevlerinde bırakıp onlara pek müdahale etmediği bilinmektedir.²²⁹ Fakat bu durumun her zaman geçerli olduğunu belirtmek zor görünmektedir. Söz gelimi kimi zaman üst makamlara atanmak isteyen Hristiyan din adamlarının kendi aralarındaki birtakım entrikalardan dolayı dönemin halifesi sinirlenmiş ve hali hazırda görevde bulunan din adamlarının birçoğunun görevlerine son vermiştir.²³⁰ Fakat bu durumlar nadir vakalardır. Devlet başkanı kamu düzeninin bozulmaması için tedbiren bu tür kararlar almıştır. Ayrıca bu kararın sadece gayrimüslim din adamları ile, hatta herhangi alandan çalışan gayrimüslim ile sınırlı olmadığı aynı zamanda Müslüman memurlar için de geçerli olduğu belirtilmelidir. Netice itibarıyla devlet adamlarının bu tür durumlarda aldığı kararlar, geçici ve gerekli tedbirler olarak düşünülebilmektedir.

Gayrimüslimlerin mabetleri dokunulmaz mekânlar olarak, Müslüman yöneticilerinin tarih boyunca saygı gösterdiği kurumlar olmuştur. Hicrî 17. senede kurulan Kûfe'de bile yirmiye aşkın kilise ve bir de havra bulunması,²³¹ Müslümanların zimmî ibadethanelerine gösterdikleri saygılarının en önemli göstergelerinden biridir.

²²⁷ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 367; Keskin, *Nebevi Hoşgörü*, 73; Demirci, "Kur'an'a Göre Gayrimüslimlerle İlişkiler", 17.

²²⁸ Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 106.

²²⁹ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 45.

²³⁰ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 51.

²³¹ Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 105; Genel kabule göre fetih sırasında mamur durumda olan mabetlere her ne kadar dokunmak uygun görülmemişse bile, gayrimüslimlerin yeni mabetler inşa etmelerine cevaz verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149.

Bu arada her ne kadar nadir görülen bir durum olsa bile müntesibi kalmayan kimi inanç topluluklarının bazı mabetleri kamu malı statüsüne kavuşturulmuştur. Bunun dışında mabetlere dokunulmadığı gibi malları da vergi dışı kabul edilmiştir. Fakat yüksek düzeyde akar sermayesine sahip mabetlerden vergi alındığı bildirilmektedir.²³² Bu arada halifelerin kimi zaman yol üstünde bulunan manastırlarda konaklamaları da,²³³ asla Müslümanların gayrimüslim mabetlerine girilmesi uygun olmayan mekanlar olarak görmediklerini anlatması açısından önemli örneklerdendir. İslâm toplumundaki gayrimüslimler tarih boyunca kendi mabetlerinde ibadetlerini özgürce yapabilmişlerdir. Fakat bu konuda bazı şartların olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Mabetlerle ilgili bu koşullar söz gelimi Müslümanların namaz vakitlerinde kiliselerden çan seslerinin yükselmemesi gibi belli ve sınırlı şartlardır.²³⁴ Bunun dışındaki vakitlerde örneğin Hristiyanların çanlarını çalabilecekleri hususu, kimi anlaşmalarda açıkça ifade edilmiştir.²³⁵

Gayrimüslimlerin yargı işleri, kendilerinin seçtikleri yargıçlar devlet tarafından da meşru görülmek suretiyle kendilerine bırakılmıştır. İslâm dini ile zımmî yahut Müslüman ile zımmî arasındaki meselelerde Müslümanların mahkemesi yetkili kılınmışsa da tarih çok defa Müslüman hakimlerin mahkemesi zımmîler lehine hüküm vermesine tanıklık etmiştir.²³⁶

Çalışma hürriyeti bakımından gayrimüslimlere sınırlama bulunmamaktadır. İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimler iş ve ticaretin her alanında faaliyet gösterebilmektedirler.²³⁷ Eğitim öğretim alanında da hürriyet sahibi olan gayrimüslimlerin, devlet tarafından şehir merkezinin dışında bulunan dinî eğitim öğretim ve talebe yetiştiren kurumlarına (manastır vb.) cizye muafiyeti tanınması, herhangi bir dış saldırıdan korunması, gayrimüslimlerin eğitimlerine devlet desteği olarak da yorumlanabilir.²³⁸

Müslümanların İslâm toplumundaki gayrimüslimlerle geliştirdikleri günlük sosyal ilişkilerin de son derece canlı olduğu söylenebilir.²³⁹ Bu durumun aslında ilk

²³² Söylemez, “İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri”, 107-108.

²³³ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 115.

²³⁴ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149.

²³⁵ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 119.

²³⁶ Muhammed Hamidullah, “Müslümanların Gayrimüslimlerle Münasebetleri”, trc. Levent Öztürk, *İSTEM*, 2 (Aralık 2003): 202.

²³⁷ Özel, “Gayri Müslim”, 13: 421; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 43.

²³⁸ Söylemez, “İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri”, 114.

²³⁹ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 116.

dönem İslâm toplumunda özellikle de Medine döneminde başladığı bilinmektedir. Aynı durum Mekkeliler için de söz konusudur. Düğün merasimleri için gerekli tencereler vb. eşyaların ve kadınlar için düğünde süslenilecek ziynet eşyalarının Mekkeliler tarafından Hayber Yahudilerinden kiralandığı belirtilmiştir.²⁴⁰ Hz. Ali'nin Medine'ye hicretin ilk yıllarında bir yahudinin bahçesini ücret karşılığında suladığı bildirilmektedir.²⁴¹ Hz. Aişe'nin Yahudi kadının ellerinden tütsülenerek tedavi etmeye çalışıldığı bilgisi doğru kabul edilirse,²⁴² Müslümanların gayrimüslimlerin o dönem tıbbî sayılabilecek yöntemlerine güvenip sağlıklarını onların eline bırakabildiklerini göstermektedir. Bu örnek toplumsal hayatta Müslümanların diğer din mensupları ile ilişkilerinin çok yönlü olduğunu göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

Gayrimüslimler, İslâm devletinin sosyal yardımlarından da faydalanma hakkına sahiptirler. Bu anlamda zekâtın dağıtılacağı gruplar anlatılırken²⁴³ ifade edilen mesâkîn grubundan gayrimüslimlerin muhtaç durumunda bulunanları anlaşmıştır. Öyle ki Emeviler döneminde kurulan *dâru'z-zekât* gayrimüslimlerden muhtaç durumda olan tebaaya düzenli olarak zekâtlardan pay ödemiştir.²⁴⁴ Bu konuda farklı birtakım görüşleri de nakletmek gerekmektedir. Söz gelimi ilk dönem İslâm iktisatçılarından İbn Zinceveyh'e göre zimmîlere farz olan zekâttan verilmez ise de gönüllü-nafîle olarak sadaka vb. verilebilir, zira vacip olan zekât Müslümanların yoksulları içindir. Zimmîlere farz olmayan sadaka vb. verilebilir.²⁴⁵ Zimmîlere fitır sadakası da verildiği belirtilmiştir.²⁴⁶ Fakat bunun aksi görüşler olduğunu belirtmek gerekmektedir. Müslümanlardan fitır sadakasını zimmîlere ve ruhbanlara verenler olduğu özellikle belirtilmiştir.²⁴⁷ Ayrıca zimmîlerin inançlarına bakılmaksızın kendilerine tarım desteği olarak geri ödemesiz bir yahut iki yıllık krediler verilmesi sosyal hizmet açısından önemli bir icraattır.²⁴⁸

²⁴⁰ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 117.

²⁴¹ Tirmizî, "Sıfatu'l-Kıyâme", 34; İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 566; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 128.

²⁴² Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 132.

²⁴³ *Sadakalar (zekât gelirleri) ancak şunlar içindir: Yoksullar, düşkünler(mesâkîn), sadakların toplanmasında görevli olanlar, kalpleri kazanılacak olanlar, âzat edilecek köleler, borçlular, Allah yolunda (çalışanlar) ve yolda kalmışlar. İşte Allah'ın kesin buyruğu budur. Allah bilmekte ve hikmetle yönetmektedir.* Tevbe 9/60.

²⁴⁴ İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1276: Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 115.

²⁴⁵ İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1209-1210.

²⁴⁶ İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1259.

²⁴⁷ İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 1276.

²⁴⁸ Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 115. Ayrıca gayrimüslim çiftçilerin cizyelerinin, ürünlerin hasat zamanına kadar tehir edilebilmesi ile ilgili hüküm

İslâm toplumundaki gayrimüslimler, kendileriyle yapılan anlaşmalara göre bazı şartları yerine getirmek durumundadır. Bunlar anlaşma metinlerinde; yolunu kaybeden müslümana yolunu göstermek, müslümanı üç gün misafir etmek, müslümanlara sövmemek, onları dövmemek, müslüman topluluk arasına haç, hınzır vb. hoş görülmecek olan şeyleri açıkça göstermemek, ezan esnasında nâkûs* çalmamak, nehirler üzerine köprüler inşa etmek, Müslümanların düşmanları hakkında ellerine geçen istihbaratı Müslümanlarla paylaşmak şeklinde özetlenebilir.²⁴⁹ İfade ettiğimiz bu şartlar aslında Ebu Ubeyde b. Cerrâh'ın Şâm halkıyla yaptığı musalahanın bazı şartları olsa da Müslümanların hâkimiyeti altında yaşayan herhangi bir diğer gayrimüslim topluluk ile de buna benzer şartlar üzerinde anlaşmalar yapılmıştır. Mâverdî'ye göre örneğin gayrimüslimlerden uymaları istenen; beyaz elbiseler giymeleri,²⁵⁰ bellerine zünnâr* bağlamaları, Müslümanlarınkinden daha yüksek bina yapmamaları,²⁵¹ haçlarını göstermemeleri ve içkilerini açıktan içmemeleri, ölülerini gösterişli merasimlerle defnetmemeleri vb. şartlar uyulması gereken müstahaplardır. Diğer yandan bunlar zimmet anlaşmasını bozacak nitelikte olmayıp mutlak bağlayıcı hükümler değildir.²⁵²

Zimmîler, Müslümanların hakim olduğu bölgelerde seyahat özgürlüğüne sahiptirler. Fakat Mekke'ye girmeleri üzerinde İslâm hukuk bilginleri farklı fikirler serdetmişlerdir. Çoğunluğun gayrimüslimlerin Mekke'ye giremeyeceği yönünde fikir beyan ettiği ifade edilmektedir. Fakat ikamet kasdı olmaksızın girilip çıkılabileceği ve izin dahilinde geçici olarak girilebileceği de aktarılmıştır.²⁵³ Bu anlamda Hz. Ömer'in zimmîleri, hatta üç günden fazla kalan tacir ve sanatkârları bile, Hicaz bölgesinden çıkardığı bilgisini de burada nakletmek gerekmektedir.²⁵⁴

gayrimüslimler çiftçilere sağlanan kolaylıklardandır. İlgili hüküm için bk. İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 140.

* Çan, zil anlamlarına gelen bu ifade, burada kilise çanı anlamındadır.

²⁴⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harâc*, 149.

²⁵⁰ İbn Kayyim'a göre farklı ya da belirli renkte elbise giyilmesinin şart koşulması sebebi Müslümanlar ile görünüş açısından bir farkın olması gerektiğinden dolayıdır. İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 1262.

* bir tür kemer, örme kuşak anlamındadır.

²⁵¹ Ebû Ya'la, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 304.

²⁵² Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 162.

²⁵³ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 187.

²⁵⁴ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 188.

2. BÖLÜM

EMEVİLER'DE GAYRİMÜSLİM İSTİHDAMI

2.1. Emevi Devleti'nin Toplum ve Devlet Yapısına Genel Bir Bakış

Emeviler, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra Müslümanların yönetimlerini devralmış bir hanedan olarak son derece geniş topraklara hükmetmişlerdir. Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde başlayan ve Emeviler döneminde hız kesmeden devam eden fetihler, Müslümanların hâkimiyet alanını genişletirken beraberinde getirdiği sorumlulukları da artırmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde büyük oranda fethedilen Irak ve Şâm topraklarına hükmeden Emeviler, köklü iki imparatorluk olan Bizans ve Sasanilerin bakiyesi konumunda olan Rûmlar ve Farsları yönetimleri altına almıştır. Emeviler bu iki köklü medeniyetin boyun eğmiş sakinlerine hükmetmişlerdir.

Emevilerin kurucusu Muâviye b. Ebî Süfyân, Şâm topraklarına başlangıçta kardeşi Yezîd'in komutasında girmiştir. Hz. Ebu Bekir Şâm fetihleri için sevkettiği orduda Yezîd b. Ebî Süfyân'ı, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın yardımcısı olarak görevlendirmiştir.¹ Halife Hz. Ebubekir bu sırada Yezîd b. Ebî Süfyân'ın komutasındaki orduyu en güçlü ordu olarak tanzim etmiştir. Rivayete göre ordu yola çıkarken Halife ordunun diğer kanat komutanları da bulunmasına rağmen Yezîd b. Ebî Süfyân'a eşlik etmiştir. Halife orduyu atının üstünde bulunan Yezîd b. Ebî Süfyân'ın yanında yürüyerek uğurlamıştır.² Daha sonra Yezîd'in bizzat Dımaşk şehrinin fethi için Hz. Ebubekir tarafından görevlendirildiği bildirilmiştir.³ Muâviye bu sırada kardeşi Yezîd'in yanında bulunmaktaydı. Görüldüğü üzere Ümeyye oğullarının Şâm toprakları ile bağlantısı ilk râşid Halifenin görevlendirmesiyle olmuştur. Daha sonra Hz. Ömer tarafından Şâm orduları genel komutanı olarak görevlendirilen Ebû Ubeyde

¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 6: 24.

² İbrahim Ahmed el-Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântıyyûn*, (Kâhire: Mektebetu'l-Anglo el-Mısriyye, ts), 38.

³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 150.

b. Cerrâh, 15/635-636 senesinde⁴ Dımaşk fethinden sonra Yezîd b. Ebî Süfyân'ı şehre vekil olarak bırakmıştır.⁵ Yezîd b. Ebî Süfyân bu dönemde kardeşi Muâviye'yi de bazı seferler Dımaşk bölgesindeki sahil şehirlerine göndermiştir.⁶ Muâviye Şâm fetihlerine aktif katılmakla birlikte, esas başarılarını Ürdün sahil şeridinde bulunan şehirlerde göstermiştir. Zira sahil şehirlerinde cihat eden Müslümanlara yardım amacıyla gönderilen Yezîd b. Ebî Süfyân'ın ordusunda Muâviye b. Ebî Süfyân, öncü kuvvetlerin başında bulunmaktaydı. Muâviye'nin buradaki faaliyetlerde son derece başarılı bir komutan imajı elde ettiği anlaşılmaktadır.⁷ Muâviye daha sonra vefat eden kardeşi Yezîd b. Ebî Süfyân yerine Şâm yönetimine tayin edilen İyâd b. Gânem'in hayatını kaybetmesiyle Şâm valiliği görevine yaklaşmıştır.⁸ Nitekim kısa süre sonra Muâviye Hz. Ömer tarafından Şâm valisi olarak tayin edilmiştir.⁹ Böylece Muâviye önceden kardeşi Yezîd b. Ebî Süfyân'ın komutan olarak görevlendirilmesinde payı olan Halife Ömer tarafından kardeşinin yerine atanmıştır.¹⁰ Neticede Muâviye'nin Şâm bölge valisi olarak görevlendirilmesinden önce kardeşi Yezîd b. Ebî Süfyân ile birlikte Şâm fetihlerine aktif biçimde katıldığını belirtmek gerekmektedir.¹¹ Daha sonraki süreçte Hz. Osman'ın, Muâviye'nin yetkilerini artırmasıyla birlikte Şâm genel valisi konumuna yükselmiştir.¹²

Muâviye'nin Şâm valiliği siyasî -askerî anlamda son derece etkili bir dönem olmuştur. O genel yönetim işlerini idare etmekle kalmamış, sürekli farklı girişimlerle canlı bir yönetimin baş aktörü olmuştur. Şâm bölgesindeki Müslümanları kendisine sadakatle bağlamakla kalmamış aynı zamanda bölgenin eskiden beri sakini olan gayrimüslimler ile özellikle Hristiyanlarla da olumlu ilişkiler geliştirmiştir. Müslümanların Şâm fetihleri esnasında bölgenin sakinleri Araplar, Rûmlar, Farslar ve

⁴ Belâzûrî, Hâlid b. Velîd'in Dımaşk halkıyla yaptığı Musâlaha metninin hicrî 15. sene tarihli olduğunu aktarmaktadır. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 168. Metin için ayrıca Bk. Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, 458.

⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 179.

⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 175.

⁷ İrfan Aycan, *Muâviye b. Ebî Süfyân*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1990), 78.

⁸ Aycan, *Muâviye*, 83.

⁹ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzûrî (ö.279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkây, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 5: 21; Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântıyyûn*, 40; Hitatu's-Şâm 1: 100; Aycan, *Muâviye*, 86.

¹⁰ Aycan, *Muâviye*, 82.

¹¹ Muâviye'nin farklı faaliyetleri için Bk. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 173, 182-183; İbn Haldûn (ö.808/1406), Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn*, 2. Baskı, thk. Halîl Şehâde (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988), 7: 518.

¹² İbn Sa'd, *Tabakât*, 5: 24.

Yahudiler gibi çok sayıda etnik unsurdan oluşmaktaydı.¹³ Muâviye bu kesimlerle iyi ilişkiler geliştirmiştir. Muâviye'nin Hristiyanlara göre azınlıkta olan Yahudilere karşı da müsamahakar davrandığı görülmektedir. Sözelimi Müslümanların Şâm bölgesi fetihleri esnasında Bizans'ın hâkimiyeti altında yaşamayı tercih edip göç eden Rûmlardan boşalan yerlere Yahudileri yerleştirmiştir.¹⁴ Ayrıca aynı şekilde 25/646 tarihinde Trablusşâm şehrine İranlılar ile Yahudileri yerleştirdiği de bilinmektedir.¹⁵ Gerçekten köklü bir medeniyetin tebaası konumunda olan Şâm bölgesindeki gayrimüslimlerin bu dönemde Müslümanların hâkimiyeti altında yaşama konusunda pek zorlanmadıkları görülmektedir. Emevilerin gayrimüslimlere karşı hoşgörülü olmasının ötesinde gayrimüslimlerin özellikle Hristiyanların devletin en büyük destekçisi olduğu, kimi Hristiyan kabilelerin askeri güç olarak da kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁶ Ayrıca Muâviye yerli kabilelerle geliştirdiği iyi ilişkilerle kabileler arasında dengeyi muhafaza etmeyi başarmıştır.¹⁷ Uzun zamandan beri Şâm topraklarında Bizansın hâkimiyeti altında yaşayan yerli kabileler, Bizansın kurumlarını anlamış ve pratik anlamda tecrübe etmiş kimseler olarak Emeviler tarafından ihtimam görmüşlerdir.¹⁸

Muâviye'nin Şâm bölgesiyle ilgili faaliyetleri onu zamanla bu bölgenin tek hâkimi konumuna getirmiştir. O, faaliyetleriyle Şâm ahalisinin de kendisine sonuna kadar bağlılık göstermesini sağlamıştır. Muâviye Şâmlılara duyduğu bu güven sebebiyle, vefatının yaklaştığını düşündüğü zaman oğlu Yezîd'i çağırıp Şâm ahalisini hoş tutması gerektiğini, onları kendisine sırdaş bilmesini tavsiye etmiş, düşmanlarını Şâmlılarla savmasını emretmiştir.¹⁹

Muâviye'nin Hz. Osman'ın vefatından sonra, Hz. Ali döneminde de Şâm bölgesinin yönetimini bırakmaması, daha sonrasında Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan ile bu uğurda mücadele etmesi ve bu mücadeleyi kazanması neticesinde 41/661 senesinde

¹³ Sümeyye bt. Muhammed Ferec el-Vâfi, *et-Ta'lim fi's-Şâm fi 'Asri'l-Umevî*, (Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2007), 54. Şâm toprakları tarihin erken dönemlerinden beri birçok millete ev sahipliği yapmış, birçok milletin idaresi altına girmiştir. Bk. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, trc. Ahmed Serdaroğlu, (Ankara: Kılıç Kitabevi Yayınları, 1976), 145.

¹⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 173-174.

¹⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 174; Cengiz Tomar, "Trablusşâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41: 293.

¹⁶ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 17, 129.

¹⁷ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc. Neşet Çağatay, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 59; Ahmed İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 3. Baskı, (Dimaşk: Cevheretu's-Şâm, 1994), 175.

¹⁸ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 295.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 368.

Emeviler Devleti resmen kurulmuştur. Muâviye önceki hâkimi Bizans olan Şâm bölgesini²⁰ devleti için merkez kabul etmiştir. Şâm'da nüfusun çoğunluğunu gayrimüslimlerin özellikle Hristiyanların oluşturduğu bir toplum yapısı söz konusuydu.²¹ Diğer bir ifadeyle, köklü bir yönetim tecrübesine sahip olan Bizans medeniyetinin Şâm ahalisi, Emevilerin tebaası konumuna gelmişti. Bu sırada Müslümanların devletleşmesi henüz başlangıç aşamasında olduğu için ilk etapta bu toplumu yönetecek potansiyelde değillerdi. Bu sebeple Müslümanlar gayrimüslimlerin tecrübelerinden faydalanmak durumunda kalmışlardır. Bu arada belirtmek gerekmektedir ki, Bilâd-ı Şâm'ın fethinde birçok gayrimüslimin Antakya'ya çekilen Bizans İmparatoru Herakleios'in yanına gitmeleri Müslümanlara bu topraklarda yer açılmasını sağlamıştır.²²

Genel anlamda başarılı bir yönetici olduğu kabul edilen Muâviye'nin birtakım politikalarından dolayı eleştirildiğini de belirtmek gerekmektedir. Örneğin veliahtlık sitemini başlatması, mali harcamaları, yeni memuriyetler ihdas etmesi sebepleriyle tenkit edilmiştir.²³ Sözgelimi, ziyaretçileri halife huzuruna almak olan haciplik görevi Sasani ve Bizans saraylarından Müslümanlara geçmiştir. Bu anlamda denilebilir ki diğer kültürlerin etkisiyle yeni görevler ortaya çıkmıştır.²⁴ Kimi Emevi halifelerinin de yoksul halkın hakkı olan bazı gelirleri kendi yandaşları şairlere vb. dağıtmaları gerekçesiyle eleştirildikleri belirtilmiştir.²⁵

Hz. Peygamber (sav) döneminde Müslümanların yönetimi, genelde birçok konuda ashabıyla istişare etmekle beraber bizzat kendi elindeydi. Fakat Müslümanların kendisinden sonra kısa sürede çok büyük toprakları fethederek bunlara hükmetmesi ve devletin genişlemesi, son derece sistematik-kurumsal bir yönetim biçimi gerektirmiştir. Müslümanlar komşuları olan Bizans ve Sasani İmparatorlukları kadar köklü bir tecrübeye sahip değildi. Müslümanlar bu yeni ve geniş ülkelerinde diğer etnik-dinî unsurları nasıl yönetecekleri konusunda eski Bizans ve Sasani tebaasından yöntemler almış, yönetimde sürekliliği sağlamak için, bu iki medeniyetten

²⁰ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 21.

²¹ Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lîm fi 'ş-Şâm*, 48.

²² Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 54.

²³ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 219; Mehmet Akbaş, "Suriye'deki Sahabelerinin Emevî İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihatler", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/22 (Aralık 2009): 77.

²⁴ Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (TDV Yayınları: İstanbul, 1996), 14: 508; Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 355-356.

²⁵ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi 'ş-Şâm*, 311.

aldıkları topraklarda bürokrasideki tecrübeli memurları görevlerine devam ettirmek durumunda kalmışlardır.²⁶ Bu anlamda Emeviler kendi dönemindeki köklü iki devlet olan Bizans ve Sasani İmparatorluğunun idari sistemlerinden istifade etmiştir.²⁷ Devletin ilk halifesi Muâviye b. Ebî Süfyan'ın bu konudaki tavrı çok önemli olmuştur. O bu toprakların yönetiminde gayrimüslimlerden özellikle geçmişte Bizans tebaası olan tecrübeli Hristiyanlardan faydalanmanın kaçınılmaz olduğunu düşünmüştür.²⁸ Yönetim biçiminde tıpkı Bizans ve Sasanilerde olduğu gibi divanlar²⁹ kurmuş, yönetim işlerine sistematik bir işleyiş kazandırmaya çalışmıştır.³⁰ Resmî evrakları işlerlik kazandıran devlet mühürleriyle ilgili Dîvânu'l-Hâtem'i de ilk defa vaz' edenin Muâviye olduğu kaydedilmiştir.³¹ Muâviye ayrıca devletin merkezi olan Dımaşk'ta ve mahalli birimlerinde de divanlar kurmuştur. Özellikle Ziyâd b. Ebîhî'ye Doğu bölgelerinde, Sercûn b. Mansûr'a Dımaşk'ta ve Athanasius'a* Mısır'da mali divanlar kurmalarını emretmiştir.³² Muâviye'nin idarî işlerde görev vereceği kimsenin inancını önemsemediği, inancına bakmaksızın devlete faydası olacak kimseleri tercih ettiği belirtilmiştir.³³ Bu ifade kısmen doğru olsa da esasen Muâviye'nin yönetim işlerinde ihtiyaç duyduğu nitelikli kadroyu gayrimüslimlerden karşılamasının temel sebebi, Müslümanların henüz kamu memurluğu tecrübesinin bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Aslında gayrimüslimlerin idare tarzından istifade eden Muâviye'nin bu icraatları kimi araştırmacılar tarafından Hz. Ömer'in tarzını takip etmek olarak yorumlanmıştır. Zira Halife Ömer de Bizans ve İran devletlerinin idarî alandaki bazı

²⁶ Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, trc. Belgin Çınar, (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018), 51-52; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 356.

²⁷ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi 'ş-Şâm*, 353.

²⁸ Nitekim gayrimüslimler daha ilk dönemlerde bile Halife Muâviye'nin sarayında önemli hizmetlerde görevler almışlardır. Söz gelimi ileride detaylı anlatılacağı üzere Sercûn b. Mansûr'u divanların üst yetkilisi olarak atamıştır. Bk. Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 368; Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 158; Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2008), 1: 3.

²⁹ Belâzûrî, Hâtim ve Zimâm divanlarını tesisini anlatırken 'Farsların yaptığı gibi' ifadesini kullanmıştır. Bk. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 651. Dîvân kavramı en genel anlamda devletin herhangi bir alandaki idari birimi olarak tanımlanabilir. İlerde ilgili başlıkta ayrıntılı biçimde işlenecektir.

³⁰ Bundan dolayı olsa gerek ki Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, 3: 256. Bu konuda benzer bir görüş için ayrıca bk. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, 122.

³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 373.

* Metinde Aytones (ايتانس) şeklinde geçmektedir. Bu konuda 331. dipnota bakınız

³² İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi 'ş-Şâm*, 176.

³³ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 139.

uygulamalarından istifade etmiştir.³⁴ Bu uygulamalar savaş gelirlerinin resmî olarak kayda geçirilmesi ve Müslümanlar arasında adilane dağıtılabilmesi için İranlılar gibi divan kurma ve elde edilen gelirlerin hesap işleri için Şâm'dan tecrübeli bir Rûm muhasip gönderilmesini istemesidir.³⁵

Haberleşme, Emevilerde önem verilen konulardan biri olmuştur. Bu anlamda Müslümanlar tarihinde ilk düzenli posta teşkilatının Muâviye tarafından kurulduğu belirtilmiştir.³⁶ Halife devletin maslahatı, güvenliği için gerekliliğine inandığı bu sistemi de Bizans'ın posta teşkilatını örnek olarak tesis etmiştir.³⁷ Muâviye haberleşme sistemini kurmakla ayrıca Bizanslıların Şâm'daki kurumlarını, idare sistemini yakından gözleme imkanı bulmuştur.³⁸ Devleti daha ziyade Bizans müesseselerini esas alarak kuran Muâviye gayrimüslimlere son derece iyi davranmış ve onlardan bir kısmını bizzat sarayında istihdam etmiştir.³⁹ Emevilerin yönetim şeklinin kendi döneminin en iyi sistemlerinden olduğu iddiası da⁴⁰ kanaatimizce köklü devlet geleneğine sahip yönetim tarzlarını esas almasından kaynaklanmaktadır.

Muâviye daha Şâm valisi iken Bizans yönetim biçimini yakından gözleme imkanı bularak incelemiş ve takdir etmişti. Bu sebeple Bizans'ın bazı uygulamalarını aynen devam ettiren Muâviye'nin kendisinden çok sonra bile Bizans'ın vergi kayıt sistemi, dolayısıyla divanların resmî dilleri Emeviler tarafından aynen devam ettirilmiştir.⁴¹ Öyle ki Muâviye dönemi esas olmak üzere Emeviler dönemi Bizans idare tarzını gözleme ve uygulama dönemi olarak ifade edilmiştir.⁴² Bu açıdan denilebilir ki aslında Müslümanların Bizans ile ilişkilerinin her anlamda en canlı

³⁴ Adevi, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 235; Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 166; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 108. Şibli, İbn Miskeveyh'ten nakille, Hz. Ömer'in meşhur Kisrâ Anuşîrvân'ın kanunlarını okuttuğu iki İranlıyı maiyyetinde bulundurduğunu belirtmiştir. Bk. Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 263. Aslında henüz çok erken dönemde bile Hicaz bölgesindeki Araplar yabancı oldukları bina inşaatı konusunda İranlı ustalardan yardım almışlardır. Bu anlamda yabancı kültürlerden istifade etme erken dönemlerden beri Arapların arasında olan bir durumdu. Bk. Kara, *Mecûsiler*, 213.

³⁵ Taberî, *Târîh*, 4: 209; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 948; Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 176.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 374.

³⁷ İrfan Aycan - İbrahim Sarıçam, *Emeviler*, 8. Baskı, (Ankara: TDV yayınları, 2014), 105; Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 168; Adevi, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 238.

³⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 421.

³⁹ İsmail Yiğit, "Emevîler-1/2", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 90.

⁴⁰ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 306.

⁴¹ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, trc. İsmet Kayaoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 112; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 140.

⁴² Adevi, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 234; Emevilerin Bizans'tan aldığı bazı uygulamalar ve detayları için Bk. Adevi, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 236-237.

olduğu dönemlerden biri Emeviler dönemidir. Bu ilişkilerde genel seyrin Emevilerin aktif, Bizans'ın ise reaksiyoner olduğu ifade edilmiştir.⁴³ Anlaşıldığı kadarıyla Bizans genelde Emevilerin hamlelerine göre kendini konumlandırmıştır. Neticede Emeviler her ne kadar köklü bir medeniyet olması sebebiyle Bizansı birçok konuda örnek alsada, askeri anlamdaki ilişkilerde esas belirleyici olan Emevilerdir.

Medeniyetlerin birbirinden etkilenmesi, birbirinin tecrübesinden istifade etmesi son derece doğal bir olgudur. Her medeniyetin kendine özgü uygulamaları olduğu gibi, kendisiyle muasır diğer milletlerden de öğrendikleri, etkilendikleri ve uyguladıkları özellikleri vardır. Emevilerin Bizans ve Sasanilerden yönetim, siyaset, ekonomi, sanat gibi birçok alanda etkilendiği gibi Bizanslar Grek medeniyetinden, Sasaniler Keldani, Asur ve Babil medeniyetlerinden etkilenmiştir. Daha önce ifade edildiği üzere Bizans ve özellikle Sasanilerin Emeviler üzerinde açık etkisinin görüldüğü alanlardan biri divan kayıtlarıdır. Devletin gelir-gider ve resmî yazışmalar gibi resmî kayıtlarının tutulduğu divan defterleri sistemini de bu medeniyetler kendilerinden önceki medeniyetlerden tevarüs etmişlerdir.⁴⁴ Müslümanlar Bilâd-ı Şâm topraklarını fetihten sonra birçok farklı etnik unsurla bir arada yaşamaya başlamıştır. Bu sırada mevâlî ve ehl-i zimme'den birçok kimse yeni alanlarda çalışmak maksadıyla bu şehirlere akın etmekteydi. Bu sebeple Bilâd-ı Şâm tam bir kültürel etkileşim merkezi konumundaydı.⁴⁵ Bu toprakları yöneten Emeviler zaten devletin birçok faaliyet alanında eski kültürlerin tecrübeli sakinlerinin desteği ve yardımına ihtiyaç duymuştur. Bu anlamda önemli bir işbirliği söz konusu olmuştur. Söz gelimi Müslümanlar ilk dönemlerde fethettikleri bölgelerin kayıtlarını, o bölgelerin mahalli dillerinde tutmaya devam etmişlerdir. Buna göre divan kayıtları Mısır'da Kıptîce, Şâm'da Rûmca, Irak ve İran'da ise Farsça tutulmaya devam etmiştir.⁴⁶

Bizans idare tarzından oldukça etkilenen Emeviler yönetimi, bazı bölgelerde sadece üst düzey idarecileri değiştirmiş, memur kadrosunu ise büyük oranda görevlerinde bırakmışlardır. Bu arada Emevilerin başkenti eski Bizans eyaleti olan

⁴³ Avcı, *İslâm ve Bizans İlişkileri*, 60-61. Brockelmann, Muâviye'nin Bizans'a karşı savaşmayı kendisi için önemli bir görev saydığını ifade eder. Bk. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 60.

⁴⁴ Hassân Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvin fi Asri'l-Ümevî*, (Beyrût: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1988), 163-164.

⁴⁵ Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lim fi's-Şâm*, 54.

⁴⁶ Abdulaziz ed-Dürî, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 378; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19; Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1: 3; Necdet Hammâş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, (Dimaşk: Dâru't-Tallâs, 1987), 260.

Suriye’de olduğu için Sasanilere nispeten Bizans’tan daha çok etkilendiği ifade edilmelidir.⁴⁷

Emevilerin diğer medeniyetlerden ilk etkilendikleri alan idarî sistem idi. Zira ilk aşamada fethedilen topraklarda hâkimiyetlerini sürdürebilmek için acilen sistematik, güçlü ve kapsamlı yeni bir yönetim modeline ihtiyaç duyulmuştur. Fethedilerek İslâm topraklarına katılan alan her geçen gün genişlemekteydi. Buna paralel olarak Müslümanların yönetimine giren milletler de artmakta ve çeşitlenmekteydi. Bu topluluklardan bazıları İslâm’ı kabul etse de, cizye vermek şartıyla kendi dininde kalan gayrimüslimlerin sayısı da azımsanacak gibi değildi. Bu geniş toprakların ve kitlelerinin yönetimini sorunsuz bir biçimde yürütebilmek, çeşitli ihtiyaçlarına cevap olmak aslına bakılacak olursa hiç de kolay bir iş değildi. Müslümanlar, bu sırada kendilerine özgü köklü bir yönetim modelini anında ortaya koyacak durumda değillerdi. Esasen bu fiilen de pek mümkün değildi. Zira bunun için uzun bir zaman dilimine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu sebeple Müslümanlar hemen yanı başlarında bulunan bu iki köklü medeniyetin yönetim tarzını esas almışlardır.⁴⁸ Hatta bundan dolayı Emevilerin bu iki medeniyeti taklit ettiği de ifade edilmiştir.⁴⁹

Emevilerin komşu medeniyetlerden etkilenmesi birçok farklı alanda olmuştur. Örneğin İslâm dünyasına veliahtlık sistemi Emeviler döneminde girmiştir. Hz. Peygamber (sav) sonrası ilk büyük tartışma konusu olan liderlik meselesi, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde farklı yöntemlerle çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Emeviler dönemine gelindiğinde ise Müslümanların yönetimi babadan oğula geçmeye başlamıştır. Halife Muâviye’nin, oğlu Yezîd için biat almaya çalışması Bizans ve Sasanilerin adeti şeklinde yorumlanarak Müslümanlar tarafından eleştirilmiştir.⁵⁰ Gerçekten de Muâviye veliahtlık sistemini benimsemesinde Bizans ve Sasani etkisi görülmektedir.⁵¹ Bazı halifelerin gayrimüslimlere özellikle çoğunlukta olan Hristiyanlara karşı son derece müsamahakar davranması, idari kurumların Bizanstan kaldığı şekilde aynen devam ettirilmesi ve Bizans dilindeki kelimelerin Arapça

⁴⁷ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 353.

⁴⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 170; İsmail Hakkı Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik’in Halifeliği ve Şahsiyeti*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997), 30.

⁴⁹ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi’s-Şâm*, 361.

⁵⁰ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin es-Suyûtî (ö.911/1505), *Târîhu’l-Hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demrdâş, (Mekke, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 150. Bu konuda ayrıca bk. Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 133.

⁵¹ Beşîr Ramazân et-Tuleysî - Cemâl Hâşim ez-Züveyb, *Târîhu’l-Hadâreti’l-Arabiyyeti’l-İslâmiyye*, (Bingâzi: Dâru’l-Medâri’l-İslâmî, 2002), 72.

kelimeler ile değiştirilmekle yetinilmesi Bizans etkisinin düzeyini göstermesi açısından önemlidir.⁵² Emeviler mimari anlamda da Bizansın yapılarını örnek almışlardır. Fakat bunlara kendilerine özgü renkler, motifler vb. unsurlar da katmışlardır.⁵³ Aslında Emevilerin sanat-mimarî anlayışındaki ilerlemenin temel sebeplerinden birinin kendileriyle muasır olan köklü medeniyetlerden daha iyi eserler meydana getirme çabası olduğuna bakılacak olursa⁵⁴ bu etkinin sadece benimseme, örnek alma şeklinde olmadığı, aynı zamanda rekabet etme çabasının da söz konusu olduğu anlaşılır. Emevilerin Bilâd-ı Şâm fetihleri sırasında büyük Bizans şehirlerini alması ve Müslümanların bu şehirlerde yaşamaya başlamaları elbette mimarî anlamda onları etkilemiştir.⁵⁵ Halifelerin dinlenmek için Dımaşk civarında yaptırdıkları saraylarda da Bizans etkisi belirgin şekilde görülmektedir.⁵⁶ Ayrıca Emeviler döneminin mimarî anlamda en önemli eserlerinden olan Mescidü'l-Aksâ'nın mühendisliğinde de Rûm mimarisinin etkisinin olduğu görülmektedir. Zira Mescidin yapımı esnasında Halife Velîd'e, Rûm melikinden çok sayıda inşaat ustası ve mühendis gönderilmiştir.⁵⁷

Müzik konusunda da İranlıların ve Bizanslıların önemli bir geçmişe sahip oldukları ve söz konusu dönemde Arapların buna kıyas edilebilecek bir müzik kültürü olmadığı bilinmektedir.⁵⁸ Bu anlamda Emeviler döneminde müzik alanında da diğer medeniyetler ile önemli bir etkileşim söz konusu olmuş, teknik anlamda dönemin çalgı aletlerinin biçimini etkilemiştir.⁵⁹

İslâm tarihinde Emeviler dönemi ayrıca Müslümanların kullandıkları paraların tamamen Arapçalaştırıldığı bir dönem olma özelliği taşımaktadır.⁶⁰ Rûm dinarları ve Fars dirhemleri Cahiliyye döneminden beri Mekke'ye gelirdi. Emevilerin ilk dönemlerine kadar aynı ölçülerle benzer şekilde kullanılmaktaydı. Müslümanların kullandığı bu paralardan Bizans'a ait olan paralara Rûmî, Sasanilere ait olanlara Kisrevî ve Yemen paralarına da Himyeriye denilmekteydi.⁶¹ Abdülmelik b. Mervan

⁵² Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 221; Hammâş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, 330.

⁵³ Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 239.

⁵⁴ Engin Bektaş, "Emevîler-2/2", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 103.

⁵⁵ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 229.

⁵⁶ Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 242.

⁵⁷ Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 2: 249.

⁵⁸ Ramazan Altınay, "Emeviler Döneminde Müzik Sanatı/Zanaatı ve Buna İlginin Nedenleri", *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı* (Antalya, 7-9 Kasım 2014) (İstanbul, b.y., 2015), 581.

⁵⁹ Altınay, "Emeviler Döneminde Müzik Sanatı", 585.

⁶⁰ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 100.

⁶¹ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 81.

hilafeti döneminde 76/695-696 senesinde Haccâc b. Yûsuf'a daha önceki paralardan farklı, kendilerine özgü, yeni dirhemler ve dinarlar basmasını emretmiştir.⁶² Aslında bu önemli değişiklik bir anda gerçekleşmediği, birkaç senelik süre zarfında hayata geçirildiği belirtilmiştir. Buna göre 77/696-697 tarihinde dinar, 79/698-699 tarihinde ise yeni dirhemler basıldığı da aktarılmıştır.⁶³ Kimi tarihçiler Arap paralarının basımının tarihi üzerinde ihtilaf etse de ilk İslâm paralarını Abdülmelik b. Mervan döneminde basıldığı kesindir.⁶⁴

Devlet görevleri içerisinde oldukça önem arzeden vezirlik makamı Emevilerde bulunmamaktadır. İslâm yönetim modelinde Abbasi dönemine gelinceye kadar bu görevin tam anlamıyla mevcut olmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁵ Fakat denilebilir ki aslında Abbasiler döneminde ortaya çıkan vezirlik makamının ilk biçimi katipliktir.⁶⁶ Yani esasen vezirin yetkilerini kullanan, görevlerini yapan makam katiplik makamıdır.⁶⁷ Ayrıca Halifenin huzuruna alınacak kimseleri kabule sunan kişi olan Hâcibin de bir anlamda vezirin görevini icra ettiği ifade edilmiş, bu memuriyetin de Bizans ve Sasani saray teşkilatlarından örnek alındığı aktarılmıştır.⁶⁸

Emeviler kimi araştırmacılar tarafından 'tam anlamıyla bir Arap Devleti' olarak ifade edilmiştir. Buna göre idari makamlarda görevlendirilenlerin tamamı Araplardan seçilmiş, ayrıca ordunun da Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olduğu gibi Arap unsurlardan meydana geldiği iddia edilmiştir.⁶⁹ Bu konuda Emevilerin tamamen bir hanedan devleti olduğu iddiası da önemlidir. Buna göre yüksek makam ve yetkiler hanedan ailesi içinde paylaşılmıştır.⁷⁰ Bu iddiaların kısmen doğruluk payı olsa da kendi içerisinde önemli yanlışlar da barındırmaktadır. Zira Emeviler mevâlîyi her ne kadar küçümsüyorlarsa da bazılarını da kıymet verip üst düzey görevler verebilmekteydi.⁷¹ Ayrıca Emeviler her ne kadar Arap milliyetçisi bir devlet olarak bilinse de devletlerinin maslahatı için çoğu zaman mevâlî dışında gayrimüslimlerden

⁶² Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 652; Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud el-Dineverî (ö.282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdulmun'im Amir, (Kâhire: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1960), 316.

⁶³ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 239-240.

⁶⁴ Hammâş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, 321.

⁶⁵ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 149.

⁶⁶ Bahriye Üçok, *Emeviler-Abbassiler*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 128. Ceşşiyârî de katipliğin son derece önemli bir makam olduğunu ve sultanların güvendikleri adamları katip olarak seçtiklerini belirtmektedir. Bk. Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vüzerâ*, 33.

⁶⁷ Tuleysî – Züveyb, *Târihu'l-Hadâreti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, 84.

⁶⁸ İsmail Yiğit, *Emeviler*, (Ankara: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016), 144.

⁶⁹ Tuleysî – Züveyb, *Târihu'l-Hadâreti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, 73, 148.

⁷⁰ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 394.

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bk, İsmail Ali, *Târihu Bilâdi's-Şâm*, 322.

de birçok kişiyi önemli makamlara getirmişlerdir. Hiç şüphesiz bu konuda Emevi hanedanına mensup olan bazı yöneticilerin refah içinde yaşamaya alışması⁷² ve devlet işlerini pek önemsememesi, bundan dolayı resmî görevleri, emirleri altındaki başka kimselere vermeleri yahut ihtiyaç duyulan yetkinlikteki memurların daha çok tecrübeli gayrimüslimlerden olmalarının da etkisi vardır.

2.2. Emevi Toplumunda Gayrimüslimler

Cahiliyye döneminde Araplar kendi aralarında beraber yaşadıkları Hristiyan ve Yahudileri kimi zaman bazı konularda taklit etmekteydi.⁷³ Müslümanlar erken dönemlerden beri tevhid ehli olmaları sebebiyle Ehl-i kitaba yakınlık duymuşlardır. Aslında Müslümanların en azından semâvî kitap sahibi oldukları için Ehl-i kitabı, İslâm'ı kabul etmeyen ve ona karşı savaşı tercih eden putperest Araplardan daha yakın görmeleri son derece doğaldı. Hristiyanlar ve Yahudiler ise Doğu Roma'nın baskı ve işkencelerinden bıktığı için Müslümanları kendilerine yakın görmekteydiler.⁷⁴ Müslümanların hâkimiyet alanının genişlemesiyle Ehl-i kitap, gayrimüslim tebaa olarak Müslümanların egemenliği altında yaşamaya başlamıştır.

Gayrimüslimlerin İslâm tarihinde en rahat yaşadığı dönemlerden biri hiç şüphesiz Emeviler dönemidir. 90 yıllık iktidarları döneminde Emeviler Bilâd-ı Şâm'da hâkimiyetleri altında bulunan gayrimüslimlere karşı genel anlamda müsamahakar bir politika izlemişlerdir. Bu topraklardaki gayrimüslimleri oluşturan temel unsurlar Hristiyanlar, Mecûsîler ve onlara oranla az da olsa Yahudilerdir.

Emevilerin gayrimüslim tebaası Hristiyanlar, Mecûsîler, Yahudiler, Kıbtîler, Berberîler, Süryânîler, Samirîler ve Sâbiîler gibi birçok farklı inanç unsurundan oluşmaktaydı.⁷⁵ Emevi yönetimi vergilerini ödeyip, kendi iktidarlarına karşı isyana kalkışmadıkları müddetçe belirttiğimiz bu gayrimüslim unsurlara son derece iyi

⁷² Gerlof Van Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, trc. Mehmet S. Hatipoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 18.

⁷³ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 190.

⁷⁴ Şemseddin Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 61.

⁷⁵ Yiğit, *Emeviler*, 165; Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 49. Emeviler döneminde Maniheiztler de inançlarını hürriyet içerisinde yaşamışlardır. Mesela bu anlamda daha önce Sasaniler zamanında çok istemelerine rağmen yerleşemedikleri Bâbil kenti, Emeviler döneminde onlar için merkez olma özelliği kazanmıştır. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 111-112.

davranmışlardır.⁷⁶ Bu dönemde gayrimüslimlerin dinlerini yaşama vb. temel hakları bakımından pek bir kaygıları olmadığı anlaşılmaktadır.⁷⁷

Gayrimüslim tebaanın Emevi devleti nezdinde resmî temsilcileri bile vardı. Sözelimi re'su'l-câlût Yahudilerin, patrik Hristiyanların, merzubânlar ise Mecûsîlerin resmî temsilcileri konumundaydı. Emeviler döneminde bu makamların ayrıca vergileri toplama, eğitim-öğretim faaliyetlerini koordine etme vb. görevleri bulunmaktaydı.⁷⁸ Bu makamlardaki kimselerin devletle ilişkilerinin iyi olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹ Ayrıca bu görevlere gelebilmek için makam talipleri arasında rekabet yaşandığı da bilinmektedir.⁸⁰

Gayrimüslimler Emeviler döneminde ilk Halife Muâviye'nin yönetiminden itibaren serbestiyet içerisinde yaşamaya başlamışlardır. Muâviye iktidarının dayandığı kesimlerden biri olan Hristiyanlara özellikle müsamaha göstermiştir. Yönetimde hoşgörülü davranmış, devletin ve tebaasının faydasına olanı kullanmaktan geri durmamış, gayrimüslimlerden olan bazı kimselere resmî yetkiler vermekten hiçbir şekilde çekinmemiştir.⁸¹ Muâviyenin Meysûn isimli Hristiyan bir kadınla evlenmesi,⁸² Hz. Peygamber'in (sav) eşi Mâriye'nin Mısır'daki köyünden cizyeyi kaldırması,⁸³ Müslüman halk tarafından eleştirilmesine sebep olmasına rağmen Urfa'da bir kilise inşa etme faaliyeti,⁸⁴ onun kendi döneminde gayrimüslimlerin en kalabalık kesimini oluşturan Hristiyanlara karşı ne kadar müsamahakar olduğunu göstermesi açısından önemli örneklerdir.

Emevi halifelerinin Hristiyanlara karşı gösterdiği hoşgörüden dolayı, Hristiyanlık Bilâd-ı Şâm'da geniş bir alanda yaşanmaya devam etti.⁸⁵ Bilâd-ı Şâm'da

⁷⁶ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 67; Yiğit, "Emeviler 1/2", 11: 101; Emevilerin kuraklık zamanında yağmur yağması için Hristiyan ve Yahudilerden dua etmelerini talep etmeleri Emevilerin gayrimüslimlere bakış açılarını gösterme açısından dikkat çekici bir bilgidir. Bk. İsmail Serdar Duman, *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2004), 18.

⁷⁷ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 251.

⁷⁸ Yiğit, *Emeviler*, 166.

⁷⁹ Bu anlamda söz gelimi Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî yaklaşık h.106 yıllarında görevinden azledildiğinde kendileri ile iyi ilişkiler geliştirdiği ve sevgilerini kazandığı Horasan dihkânlarının Irak'a kadar kendisine eşlik ettikleri aktarılmaktadır. Bk. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, trc. Fikret İşıltan, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 216; Abdülkerim Özeydin, "Esed b. Abdullah el-Kasrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 365.

⁸⁰ Örneğin bk. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 87-90.

⁸¹ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 383; Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 40.

⁸² Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 131.

⁸³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 307; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 161.

⁸⁴ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 93.

⁸⁵ Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 396.

Bizans döneminden kalan kiliselerin birçoğu Emeviler döneminde de varlığını devam ettirmiştir. Hatta İslâm hukukunda gayrimüslimlerin yeni mabet inşasına sıcak bakılmamasına rağmen Emeviler döneminde bu kiliselerin sayısı artmıştır.⁸⁶ Emeviler döneminde Hristiyanların özgürlüklerinin sınırını göstermesi açısından önemli bir diğer örnek, annesi Hristiyan olan Irak valisi Hâlid el-Kasrî'nin annesi için özel bir kilise inşa etmesi, hatta kilise çanları çalana kadar müezzinlerin ezanlarına ara vermelerini emreden talimatıdır.⁸⁷ Görüldüğü gibi İslâm'ın kendi hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlere verdiği hakların ötesinde abartılı denilebilecek bu hoşgörü politikası Emeviler döneminde Hristiyanlara karşı uygulanmıştır. Neticede bu örnekler, Emeviler döneminde gayrimüslimlere tanınan haklar konusunda zaman zaman İslâm'ın hoş göremeyeceği noktalara kadar vardırıldığını göstermektedir.

Müslümanlar Dımaşk'ı fethettiklerinde var olan kiliselere dokunulmamıştı. Hristiyan ilim adamlarından büyük bir kısmı da Bilâd-ı Şâm'da Müslümanların hâkimiyeti altında hürriyet içerisinde yaşamaya devam etmişlerdi.⁸⁸ Bu konuda Yuhanna kilisesi ile ilgili rivayet oldukça dikkat çekicidir. Muâviye Dımaşk'a hâkim olunca Yuhanna kilisesinin arazisinden bir kısmını alıp yanındaki mescide ilave etmek istemiş, Hristiyanlar itiraz edince Halife kararından vazgeçmiştir. Sonraki süreçte Abdülmelik b. Mervan aynı şeyi yapmak istemiş, hatta gayrimüslimlere para teklifinde bulunmuşsa da Hristiyanlar yine reddetmiştir. Halifeliği döneminde Velid b. Abdulmelik, yaptığı aynı teklif reddedilince, Halife sözü edilen kısmın bazı duvarlarını yıktırıştır. Daha sonra Ömer b. Abdulaziz halife olunca Hristiyanlar Velid'in yaptığını adaleti ile tanınan Halifeye şikayet etmişler. O da valisine kilisenin belirtilen kısmını tekrar Hristiyanlara iade etmesini emretmiştir. Dımaşk Müslümanları bu durumdan son derece rahatsızlık duymuş, Halifeye bu konuda sitem etmişlerdir. Fakat Halife Ömer b. Abdulaziz adalete riayet etmekten çekinmemiştir.⁸⁹

⁸⁶ Sözelimi yapılan arkeolojik kazılardan biri Ürdün'de bulunan *el-Azrâ' Meryem* kilisesinin Emeviler döneminde inşa edildiğini ortaya koymuştur. Bk. Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 61, 66.

⁸⁷ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 9: 63-64; Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 59; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 117.

⁸⁸ George Cheata Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadârâtî'l-Arabiyye*, (Beyrût: el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâtî ve'n-Neşr, 1900), 96.

⁸⁹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 171-172; Dımaşk kentinin en büyük kilisenin yarısının Hristiyanlara diğer yarısının Müslümanlara ait olmasının sebebi, şehrin doğu tarafında bulunan Hâlid b. Velid'in şehre savaşla (عنة) girmesi, şehrin batı yakasında bulunan Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın ise şehre sulhen girmesinden kaynaklanmaktadır. Bk. Tahbûb, *el-Asru'l-Ümevî*, 209. Rivayete göre şehrin Hâlid'in bulunduğu taraftan savaşla ele geçirileceğini anlayan Papaz, şehrin diğer tarafındaki Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile sulh anlaşması yapmıştır. Bk. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 166. Hz. Ömer yarısına sulhen yarısına savaşla girilen şehrin tüm halkına sulhen muamelede bulunmuştur. Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 1: 85.

Bilâd-ı Şâm Hristiyanları ile Müslümanlar arasında dinî ve fikrî alanda son derece canlı ilişkiler olduğu anlaşılmaktadır. Sözcüleri dönemin İslâm düşünürleri ve Hristiyan bilginler *Halku'l-Kur'an* ve *Kader* gibi konularda bile birbirleriyle münakaşa ve münazaralarda bulunmuşlardır.⁹⁰ Karşılıklı münasebet dinî meselelerle sınırlı kalmamış, sanat, kültür alanlarında da ilişkiler söz konusu olmuştur. Emevilerin sanat anlayışları çağdaşları olan Bizans'tan, dolayısıyla Hristiyanlardan etkilenmiştir. Emevilerin bazı sanat eserlerinde Hristiyan işçilerin katkısı oldukça fazladır.⁹¹ Bizans ile canlı ilişkilerinden dolayı Velid b. Abdulmelik, Emevi camisinin inşaat işleri için ihtiyaç duyduğu maddi meblağı Bizans imparatorundan istemekte hiçbir beis görmemiştir.⁹²

Bilâd-ı Şâm'da sayıları oldukça az olduğu anlaşılan Yahudiler,⁹³ Emeviler döneminde daha çok Merv ve Hire'de yaşamışlardır.⁹⁴ Ayrıca Muâviye'nin fetih sırasında siyasî nedenlerle Yahudileri Trablus'a yerleştirdiği de aktarılmalıdır. Buna ek olarak Farslarla birlikte Yahudilerin sahil şehirlerinde nüfusun çoğunluğunu teşkil etmiş olmalarının temel sebebi aynı şekilde Muâviye ve sonrasında da Abdülmelik'in izledikleri iskan siyasetidir.⁹⁵

Elimizde Yahudilerin İslâm orduları Bilâd-ı Şâm'a girerken sergiledikleri tavra ilişkin net bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Yahudilerden bir grup sayılan Sâmirîlere özel muamelede bulunması,⁹⁶ yukarıda belirttiğimiz Muâviye'nin bir kısım Yahudileri Trablus'a yerleştirme politikası ve daha da önemlisi Bizans döneminde Hristiyanlardan baskı görmeleri gibi sebeplerden ötürü, Yahudilerin Müslümanların Bilâd-ı Şâm'a girmesini muhtemelen olumlu karşıladıkları ifade edilebilir.⁹⁷ Hatta bu açıdan bakıldığında Müslümanlar Şâm'da bulunan Yahudiler için adeta bir kurtarıcı konumunda olmuştur. Fakat anlaşılan o ki Yahudiler, Hristiyanlar gibi Emevi devleti ile sıkı ilişkiler içerisinde olmamışlardır. Hristiyanlar, esas çoğunluk olmaları ve devlet işlerinde hizmetlerinden faydalandığı için devlette ilişkileri daha sıkı olan kesim olurken, buna karşın Yahudiler devlet hizmetlerinde, bürokrasi tecrübesine sahip olmadıkları için resmî görevler

⁹⁰ Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 97.

⁹¹ Yiğit, *Emeviler*, 267; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 242.

⁹² İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 2: 258; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 85.

⁹³ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 64.

⁹⁴ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 62.

⁹⁵ Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 396; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 64.

⁹⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 216; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 148.

⁹⁷ Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 71-72.

alamamışlardır.⁹⁸ Yahudilerin uğraşları daha ziyade özel sektörde yoğunlaşmıştır. Fakat yine de Yahudiler diğer gayrimüslim unsurlar gibi Emeviler döneminde rahat içerisinde yaşamışlardır.⁹⁹

Emeviler döneminde devlet divanlarının Arapçaya nakledilmesinden önce, çok sayıda gayrimüslim katip bu divanlarda çalışmaktaydı.¹⁰⁰ Aslında gayrimüslimlerin yüksek devlet kademelerinde çalıştırılması her zaman hassas bir konu olmuştur.¹⁰¹ Fakat Emevilerin özellikle çok sayıda Hristiyanı memur olarak devlette istihdam ettiği bilinmektedir.¹⁰² Abdülmelik b. Mervânın (65-85/685-705) dönemine kadar gayrimüslim katiplerin görevlerine devam etmesinin, Müslümanların kendi hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlere olan hoşgörüsünden kaynaklandığı belirtilmiş olsa da,¹⁰³ doğrusu esas sebep daha ziyade divan dillerinin Rûmca, Farsça olması sebebiyle divanlarda çalışabilecek kimselerin bu dilleri bilen kimseler olması gerektiğindedir. Nitekim sonraki süreçlerde divanların Arapçaya nakledilmesiyle birlikte bu makamlarda artık daha çok Müslümanlar görev almaya başlamışlardır. Aslında Emeviler çok uluslu olmalarına rağmen çok milleti devlet hizmetinde barındırmamıştır. Onlar, daha ziyade bağımlı oldukları Rûm ve Fars katipleri istihdam etmişlerdir.¹⁰⁴ Emevilerde özellikle Hristiyan istihdamının daha fazla olmasının sebeplerinden biri de devlet merkezinin, Hristiyanların nüfusun büyük bölümünü teşkil ettikleri Şâm'da bulunmasındandır.¹⁰⁵ Emevilerdeki Hristiyan katiplerinin emir kulu olmaktan çok, karar verilirken kendilerine danışılan konumunda oldukları belirtilmiştir.¹⁰⁶ Hristiyan memurlarının kritik kararlarda görüşlerinin önemsendiği hatta zaman zaman uygulanan görüş olduğu anlaşılmaktadır.* Bunun dışında gayrimüslimlerin önemli mevkilerde istihdam edilmiş olmalarına rağmen, bunların

⁹⁸ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 69.

⁹⁹ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 8.

¹⁰⁰ Ali Husnî Harbutlu, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, (Kâhire: el-Meclisu'l-A'lâ li'Şuûni el-İslâmiyye, 1969), 131.

¹⁰¹ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 65; Duman, *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*, 21.

¹⁰² Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 175.

¹⁰³ Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, 1: 202; Şevkî Ebû Halîl, *Hâkeza Yektubûne Târîhenâ -Yuhannâ ed-Dimeşkî Enmûzecen-*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 2008), 118.

¹⁰⁴ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 41-42.

¹⁰⁵ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 341.

¹⁰⁶ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 342.

* Bu anlamda Hz. Hüseyinin üzerine Ubeydullah b. Ziyâd gibi katı birinin gönderilmesinde de Hristiyan katip Sercûn'un çok ısrarcı olduğu ve sonuçta Yezid'e görüşünü kabul ettirdiği anlaşılmaktadır. Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 342. Bir diğer önemli örnek de Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin yerine gelen yeni vali Eşras b. Abdullah mevcut durumdan hoşnutsuz bazı kabileleri İranlı katibi Umayra'nın tavsiyesi ile teskin politikasını esas almıştır. Görüldüğü üzere katip adeta politikayı belirleyen konumundadır. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 217.

memur pozisyonu olduğu, emir pozisyonları olmadığı da belirtilmiştir.¹⁰⁷ Her iki görüş de kendi açısından kısmen doğru olması bir yana gayrimüslimlerin etkilerinin büyüklüğü inkar edilemez.

Emevilerin adaleti ve takvasıyla tanınmış Halifesi Ömer b. Abdülaziz dönemi devlet görevlerinde çalışan gayrimüslimler açısından önemli bir dönemdir. Halife kendi döneminde gayrimüslim tebaaya adaletli davranmış, gayrimüslimlerin yaşlanan yoksullarına nafaka bağlanmasını emretmiştir.¹⁰⁸ O kendisine gelen davalarda adaletten hiçbir biçimde taviz vermemiştir.¹⁰⁹ Fakat devlet görevlerindeki gayrimüslimlerin istihdamını yasaklamıştır. Onun gayrimüslimlerin görevlerine son vermesi kimi Batılı müsteşrikler tarafından büyük bir haksızlık olarak nitelense de,¹¹⁰ esasen bu uygulama Halifenin idarî kararıdır. Bu gayrimüslimlere bir haksızlık olarak mülhaza edilemez. Zira gayrimüslimler ile herhangi bir biçimde kendilerinin bu görevlerde ilelebet çalışacaklarını taahhüt eden bir anlaşma yapılmamıştır.¹¹¹ Netice itibariyle Ömer b. Abdülaziz gayrimüslimlerin Müslümanların hâkimiyeti altındayken onlardan daha üstün konumlara sahip olmalarını hoş görmemiş, haklarını tamamen teslim etmekle beraber Müslümanların kendi devletlerinde her bakımdan öncelik sahibi olması gerektiği kabulü ile hareket ederek, gayrimüslimleri buldukları yüksek makamlardan azletmiştir.

Bilâd-ı Şâm'daki zımmîlerin Bizans ve Sasani hâkimiyeti altında iken yaşadıkları zorlu süreçler Müslüman hâkimiyetinde rahatlık ve serbestiyete dönüşmüştür.¹¹² Hatta öyle ki yapılan aktarımlara göre Bilâd-ı Şâm'da aynı binada oturan Müslüman ve zımmî varsa, Müslümanın zımmîye herhangi bir şekilde zarar vermemesi için, üst katta zımmî alt katta ise Müslüman oturması sağlanmıştı.¹¹³ Ayrıca İslâm hukukuna göre gayrimüslim iskanına kapalı olan Medine'ye Emeviler döneminde Hristiyanlar ve Yahudiler yerleşmiş ve hatta burada eğlence sektörünün oluşmasına öncülük etmişlerdir.¹¹⁴ İslâm hâkimiyeti altında yaşayan gayrimüslimlerin yaşadığı bu rahat koşullardan olsa gerek ki Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler döneminde

¹⁰⁷ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü 'l-Ümeviyye*, 342.

¹⁰⁸ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 51; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 68.

¹⁰⁹ Bu konuda bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbu 'l-Emvâl*, 244.

¹¹⁰ Marshall G. S. Hodgson, *İslâm 'ın Serüveni*, trc. Heyet, (İstanbul: Yeni Şafak, 1995), 1: 221.

¹¹¹ İrfan Aycan, "Ömer b. Abdülaziz ve Gayri Müslimler", *Dini Araştırmalar*, 1/3 (Haziran 1999), 80.

¹¹² Şerif, *Ahvâlu Gayri 'l-Müslimîn*, 141.

¹¹³ Şerif, *Ahvâlu Gayri 'l-Müslimîn*, 54.

¹¹⁴ Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 112.

birçok bölgenin sakinleri Müslümanların kendilerine zımmî hukuku ile muamele etmesini talep etmişlerdir.¹¹⁵

Gayrimüslimlerin Emeviler döneminde genel anlamda rahat koşullar altında yaşamış olması, onların sürekli ve sınırsız bir özgürlük içerisinde yaşamış oldukları şeklinde anlaşılmalıdır. Gayrimüslimler açısından zaman zaman yaşanan zorlu süreçlerin olduğu da bir gerçektir. Fakat bu dönemlerdeki haksız uygulamaların bazı devlet yöneticilerin münferit ve geçici uygulamaları olduğu, İslâm'ın gayrimüslimlere tanıdığı haklara aykırı olduğu ifade edilmelidir. Örneğin bu haksız uygulamalardan biri, geçici de olsa Emeviler döneminde gayrimüslimlere Müslüman olduktan sonra adeta gayrimüslim muamelesi yapılması ve cizye vergisi alınmaya devam edilmesidir.¹¹⁶ Bunun sebebi Emeviler döneminde İslâmın gayrimüslimler arasında hızla yayılmasının sonucu olarak zımmîlerden tahsil edilen vergi gelirlerinde ciddi bir azalma meydana gelmesiydi. Bu kimselerin amaçlarının İslâm'ı kabul etmek değil, vergiden kurtulmak olduğu düşünülmüştür. Böylece Hz. Peygamber'den (sav) sonra İslâm tarihinde ilk defa böyle bir uygulama yaşanmıştır.

Emeviler döneminde cizye alınmayan sınıflardan biri olan ruhbanlardan da cizye alındığı aktarılmıştır.¹¹⁷ Fakat bu uygulamanın gerekçesinin cizyeden kurtulmak isteyen bazı gayrimüslimlerin İslâm'ın kendi din adamlarına sağladığı kolaylığı istismar ederek rahip elbisesi giydiklerinin tespit edilmesi ve bu istismarın önüne geçilmesi için başlatıldığı belirtilmiştir.¹¹⁸ Emevilerin Irak valisi Haccâc eliyle cizyeler toplanırken bazen zımmîlere sert muamelelerde bulunduğu, ayrıca haraç defterini yazma, katiplik iaşesi gibi gerekçelerle ek bir vergi de koyduğu bildirilmiştir.¹¹⁹ İlk Emevi Halifesi Muâviye'nin Mısır valisine Kıptîlerin vergilerini artırması için verdiği emre karşılık, memurun Kıptîlerle aralarındaki anlaşmalarından dolayı vergilerin artırılamayacağını belirtmesi,¹²⁰ bazı hakkaniyetli yöneticilerin Halifenin haksız ve anlaşmaya aykırı emirleri sorguladığını göstermektedir. Ayrıca gayrimüslimlerin ödedikleri vergileri tahsil zamanı geldiğinde gayrimüslim mükellefin horlanması, onurunun kırılarak vergisinin tahsil edildiği iddiası,¹²¹ Hz.

¹¹⁵ Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 184.

¹¹⁶ Yiğit, "Emeviler-1/2", 11: 102.

¹¹⁷ Erkal, "Cizye", 8: 43.

¹¹⁸ Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 4: 201; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 143.

¹¹⁹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Küfe*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 192; Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 120.

¹²⁰ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, 305; Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 19-20. Belâzûrî, bahsi geçen memurun Amr'ın azatlı kölesi olan Verdân olduğunu bildirmektedir. Bk. Aynı yer.

¹²¹ Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 23.

Peygamber (sav) döneminden beri süregelen adaletli uygulamalara muhaliftir. Daha önce belirtildiği üzere haksız ve adil olmayan uygulamalar dönemseller ve münferit uygulamalardır. Emevilerde cizye vergisinin kolay ödenebilmesi için kimi zaman aynı ve nakdî ödeme imkanı sağlandığı, mükelleflere tahsil edildi makbuzu verildiği, gerektiğinde cizyenin taksitlendirildiği de bilinmektedir.¹²²

Emeviler döneminde gayrimüslimler ile ilgili özellikle değinilmesi gereken konulardan biri de kanaatimizce Hristiyan şairlerdir.* Hristiyan şairler Emevilerin tebaası olan gayrimüslimler içerisinde sıradan bir kesimin çok ötesinde bir konuma sahiptirler.¹²³ Onlardan bazıları devletin başşehrinde yaşamış zaman zaman bizzat Halifenin huzuruna kadar çıkmıştır. Halifeyle sıkı ilişkiler geliştiren şairler bazen Halifelerin huzurunda konuşulan konularda dahi görüş beyan ederek etkinlik gösterebilmişlerdir.

Emeviler döneminde Hristiyan şairlerin en önemlisi hiç şüphesiz Ahtal et-Tağlibî'dir. O Emevilerin resmî devlet şairi olarak tanınmıştır.¹²⁴ Ahtal kendi döneminde şiirde zirve sayılmaktaydı. Emevi Halifelerinden Yezîd b. Muâviye'yi, daha sonra Abdülmelik b. Mervân, oğulları Hişâm b. Abdülmelik ve Velid b. Abdülmelik'i şiirlerinde övmüş, özellikle Emevilerin güçlü halifesi Abdülmelik'e yakınlaşmıştır. Halife Abdülmelik'in 'Her kavmin bir şairi olduğunu ve Benî Ümeyye'nin de şairinin Ahtal olduğunu' ifade ettiği belirtmiştir.¹²⁵ Bir rivayete göre Ahtal'ın, huzurunda okuduğu şiirden dolayı Halife Abdülmelik imkan olsa Ahtal'ın ismini semaya yazacağını belirtmiştir.¹²⁶

İsfahânî, Ahtal'ın bir defasında Emevi sarayını ziyaretinde Halife Abdülmelik'in katibi Sercûn b. Mansûr'a misafir olduğunu, hatta Abdülmelik'in neden kendisinin misafiri olmadığı sorarak Ahtal'a kızdığını nakletmektedir.¹²⁷

¹²² Erkal, "Cizye", 8: 45.

* Emeviler döneminde oldukça etkin oldukları anlaşılan Hristiyanlar şairler, kaantimizce bu çalışma içerisinde değinilmesi gereken bir konudur. Bu konunun ilerideki başlıkların içeriğine uymaması sebebiyle burada ele alınması daha uygun görülmüştür.

¹²³ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 188.

¹²⁴ Luvis Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye (ba'de'l-İslâm)*, (Beyrût: Mecellet'ul-Meşrik, 1924), 2: 173; De Lacy Evans O'leary, *Ulûmu'l-Yûnân*, trc. Vuheyb Kâmil, (Kâhire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1962), 189; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 188; Anawati, *el-Mesihîyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 132; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 169; Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 413.

¹²⁵ Ebû'l-Ferec İsfahânî (ö.356/967), *Kitâbu'l-Eğânî*, 3. Baskı, thk: İhsan Abbas, İbrahim es-Se'âfin, Bekir Ayyâş, (Beyrût: Dâru Sâdır, 2008) 8: 211; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 171.

¹²⁶ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 206.

¹²⁷ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 208.

Kanaatimizce Ahtal'ın saraya gittiği zaman, saraydaki dindaşı Sercûn b. Mansûr'a sık sık uğraması kuvvetle muhtemeldir.

Ahtal'ın Emevi yöneticileri hakkında yazdığı övücü mahiyetteki şiirler dolayısıyla kendisine sürekli ihsanda bulunulmuştur. Rivayete göre Halife Abdülmelik kendisini İslâm'a davet etmiş, hatta İslâm'ı kabul etmesi halinde kendisine fey'den pay ayıracağını ve arazi ikta edeceğini vaad etmesine rağmen, Ahtal kabul etmemiştir.¹²⁸

Kitâbu'l-Eğânî'de geçen bir rivayete göre, Abdülmelik b. Mervan Ahtal'a isterse Haccâc'ın kendisinin yanına vezir* olarak alabileceğini belirtmiştir. Ahtal ise halifenin yanında kalmayı, Haccâc'ın yanında resmî görev almaya tercih etmiştir.¹²⁹

Ahtal Halifelerin huzuruna istediği zaman çıkar, Halifelerin yanında bulunduğu zaman da boynundaki haçı çıkarma ihtiyacı hissetmezdi.¹³⁰ Halifelerin huzuruna izinsiz şekilde, ipek cübbe ve muskayla, boynunda altın zincir ile çıkmasına, hatta sakalından şarap damlamasına rağmen hiçbir zaman kınanmamış olması Ahtal'ın Emevi halifeleri nezdindeki değerini göstermektedir.¹³¹

Ahtal Emevilerdeki Arap Edebiyatında hiciv sanatı alanında, diğer bir deyişle Arap şiirinin nekâiz türünde Ferezdak, Cerîr b. 'Atiyye ile birlikte üç zirve şahsiyetten birisiydi.¹³² Onun günümüze kadar ulaşan bir divanın da bulunduğu ifade edilmiştir.¹³³

Son olarak Ahtal ile ilgili şu rivayet, onu Emevi Halifeleriyle dost yapacak kadar tesirli olan nazımının ne kadar kuvvetli¹³⁴ olduğunu anlatması bakımından önemlidir. Rivayete göre Haccâc, Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb'i Horasan vergi hesaplarındaki tutarsızlıktan dolayı hapsedti ve her gün 100 bin dirhem ödemeye mahkum etti. Ahtalın zindandayken gelip kendisinin bu içler acısı hali üzerine

¹²⁸ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 208; O'leary, *Ulûmu'l-Yûnân*, 189; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 132.

* Vezirlik müessesesi Emeviler döneminde olmayıp Abbasiler döneminde ihdas edilmiştir. Emeviler döneminde vezaretim karşılığı olan makam katiplik idi. Metne sadık kalmak için burada vezir kelimesi kullanılmıştır. Metinde “يستزيرك” ifadesi geçmektedir.

¹²⁹ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 208.

¹³⁰ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 214; Zeydan, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 4: 203.

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 214; Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye*, 2: 170-174.

¹³² İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 203; Yâkût el-Hamevî (ö.574/1178), *Mu'cemu'l-Udebâ*, thk. İhsan Abbas, (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 1232; Yiğit, *Emevîler*, 214; Yiğit, “Emevîler-1/2”, 11: 96.

¹³³ Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 132.

¹³⁴ İsfahânî, Ahtal'ın nazımdaki kudreti hakkında dönemin bazı Müslümanlarının “Şiirlerinin nerdeyse Hristiyanlığı sevdirecek kadar” güçlü olduğunu ifade ettiklerini nakletmektedir. Bk. *Kitâbu'l-Eğânî*, 8: 204.

okuduğu şiirden* çok etkilenen eski vali İbn Mühelleb, adamına o gün Haccâc'a vereceği 100 bin dirhemi Ahtal'a vermesini kendisinin ise Haccac'ın bir günlük işkencesine dayanacağını söyler. Yaşanan bu hadise Haccac'a ulaştığında 'Andolsun ki İbn Mühelleb cömert bir adam olmasaydı, zindanda ölüm halinde Ahtal'a bu meblağı vermezdi.' diyerek, eski güveni yerine geldiği için İbn Mühelleb'i serbest bırakır.¹³⁵ Ahtalın uzun bir ömür yaşadığı, takriben 92-93/710-711 senesinde öldüğü bildirilmiştir.¹³⁶

Ebû Zübeyd Harmele b. Münzir et-Tâî de Emevi dönemi meşhur Hristiyan şairlerdendir. Ebû Zübeyd'in kavmi içersindeki saygınlığından ötürü Hz. Ömer tarafından kavminin amili olarak atandığı nakledilmiştir.¹³⁷ Ebû Zübeyd'in Fars krallarını ziyaret ettiği, onların hayatları hakkında bilgi sahibi olduğu ve Hz. Osman'ın kendisine değer verdiği, meclisinde kendisine yer ayırdığı ifade edilmiştir.¹³⁸ Fakat Hz. Osman'ın bazı şiirlerinden dolayı onu azarladığı anlaşılmaktadır.¹³⁹

Ebû Zübeyd'in Hz. Osman döneminde Kûfe valisi olan Velid b. Ukbe ile sıkı ilişkiler içerisinde olduğu, hatta öldükleri zaman yan yana defnedilmek istedikleri ifade edilmiştir. Ayrıca Velid'in azledilme gerekçesinin nedimi olan Ebû Zübeyd ile içtiği içki olduğu belirtilir.¹⁴⁰ Burada Taberî'nin Ebû Zübeyd'in Velid b. Ukbe ile

* **Ey Ebû Hâlid! Senden sonra Horasan perişan oldu.**

Muhtaçlar "Nerede Yezid?" demeye başladı.

Bahçelere bir damla su gitmez, bir ot bile yeşermez oldu.

Gidişinden sonra neşe ve cömertliğinden sonra cömertlik kalmadı. Şiirin orijinali için bk; Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye*, 2: 174. (Şiirin ilk satırındaki Ebû Hâlid Yezid b. Mühelleb'in künyesidir.)

¹³⁵ Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye*, 2: 174.

¹³⁶ Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye*, 2: 177; Azmi Yüksel, "Ahtal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989) 2: 184.

¹³⁷ Salâhuddin Halîl b. İzzeddin es-Safedî (ö.764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût, *Türki Mustafâ*, (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), 11: 258; Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm*, 4. Baskı, (Beyrût: Dâru's-Sâkî, 2001), 18: 445; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 219; Rahmi Er, "Ebû Zübeyd et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları 1994), 10: 271. Yüksel, bu bilgiyi Hz. Ömerin istihdam konusundaki hassasiyetinden dolayı kabul etmez. Fakat kanaatimizce bu görev, stratejik bir öneme sahip olmayan mahallî bir görev olduğu için Halifenin bu gayrimüslimi istihdam etmiş olması mümkün görünmektedir. Ayrıca burada İsfahânî'nin Ebû Zübeyd hakkında detaylı bilgi vermesine rağmen, amil olarak atandığı bilgisini vermediğini belirtmek gerekmektedir. Bu konuda bk. İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 12: 86-96. Yükselin itirazı için bk. Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 178.

¹³⁸ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 12: 86.

¹³⁹ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 12: 87-88.

¹⁴⁰ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 12: 94; Er, "Ebû Zübeyd et-Tâî", 10: 271. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. Taberî, *Târîh*, 4: 273-274.

beraberken Müslüman olduğunu naklettiğini,¹⁴¹ fakat bu rivayette yalnız kaldığını ifade etmemiz gerekmektedir.¹⁴²

Ebû Zübeyd'in Arap hamiyetinden dolayı Köprü savaşında (13/634) Müslümanların safında savaştığı aktarılır. K'ab b. Cuayl'ın da Beni Ümeyye'ye sevgisinden ötürü Sıffîn günü Hz. Ali'ye karşı savaştığı nagedilmiştir.¹⁴³

A'şâ b. Ebî Rebîa da, Emevi Devleti şairlerinden idi.¹⁴⁴ Halifelerin huzuruna girip çıkar ve onları överdi.¹⁴⁵ Özellikle Abdülmelik b. Mervan, Süleyman b. Abdülmelik'in huzuruna çıkardı. Velid b. Abdulmelik zamanında da yaşamış, Velid ona ikramda bulunmuştur.¹⁴⁶ İbn Zübeyr'in üstüne sefere çıkan halife Abdülmelik'i, bu yönde teşvik ettiği aktarılmaktadır. Halife şairlerinden dolayı A'şâ'ya 10 bin dirhem vermiştir. Ayrıca katibi Zeyd'e, A'şâ'ya 1000 cerîb arazi ikta etmesini emretmiştir.¹⁴⁷

Ömer b. Abdulaziz'in kendisine hiç iltifat etmediği, Beytü'l-Mâl'den herhangi bir atıyye vermediği belirtilmektedir. Halife Ömer'in 'eğer Beytü'l-Mâl'den şairlere bir pay ayrılrsa bile A'şâ'ya herhangi bir şey vermeyeceği, zira kendisinin nasrânî olduğunu' belirttiği İsfahânî tarafından nakledilmiştir.¹⁴⁸

Hristiyan şairlerden Nâbiğa eş-Şeybânî'nin de Halifelerin huzuruna çıktığı, Abdülmelik b. Mervan'dan iltifat gördüğü Şeyho tarafından nakledilmiştir.¹⁴⁹

2.3. Gayrimüslim İstihdamı ve Arkasındaki Başlıca Amiller

Müslümanlar Hulefâ-yi Râşidîn ve Emeviler döneminde genişleyen toprakları neticesinde eski Yunan, Rûm ve Fars yönetim biçimlerini tevarüs etmişlerdir.¹⁵⁰ Fetih

¹⁴¹ Taberî, *Târîh*, 4: 273.

¹⁴² İbn Hacer el-Askalânî'ye göre de Taberî Ebû Zübeyd'in Müslüman olduğunu iddia etmişse de, bu konuda ikna edici bir delili yoktur. Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn b. Hacer el-Askalânî(ö.852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed, Ali Muhammed, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 2: 145.

¹⁴³ Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye*, 2: 206.

¹⁴⁴ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 11: 189; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, 1302.

¹⁴⁵ Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 132.

¹⁴⁶ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 12: 86.

¹⁴⁷ Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye*, 2: 129.

¹⁴⁸ İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 11: 190.

¹⁴⁹ Şeyho, *Şuarâu'n-Nasraniyye*, 2: 138.

¹⁵⁰ Tritton, *non-Muslim Subjects*, 18; Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, trc. Lütfü Şimşek, 5. Baskı, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 29; Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 161; Harbûtlu, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 132.

hareketleri sonucunda hızla genişleyen devlet sınırları, fethedilen ülkelerin yönetim biçimlerini, devlet dairelerini incelemeyi Müslümanlar için adeta bir zaruret haline getirmiştir. Zira fethedilen bölgelerde İslâm hükümlerinin kalıcılığını sağlamak hiç şüphesiz köklü bir idari tecrübe gerektirmeydi. Bu sebeple Müslümanların birtakım idari düzenlemeler yapması kaçınılmazdı.¹⁵¹ İslâm geniş topraklarda yayılmadan önce bir çeşit şehir devleti kültürü içerisinde yaşayan ve bu sebeple geniş çaplı bir yönetim tecrübesi olmayan Müslümanlar, Bizans ve Sasani gibi büyük medeniyetleri hâkimiyetleri altına aldığı anda onların köklü devlet geleneğinden istifade etmiştir. Müslümanlar ilk etapta Şâm, Mısır ve Kuzey Afrika'da Bizans tarzıyla, Irak ve İran topraklarında Farsların tarzıyla ve daha sonra Endülüs'te Got, Hint topraklarında da o bölgenin idari tarzıyla bölgeyi yönetmiştir.¹⁵² Neticede denilebilir ki Müslümanlar fethettiği birçok bölgede, İslâm'a aykırılık söz konusu olmadığı sürece halkın ihtiyaçlarını göz önüne alarak hakim işleyiş ve geleneğe göre bir yönetim biçimi uygulamıştır. Zira Müslümanlar farklı kültürlerden aldıkları yönetim biçimlerini şer'î bir kanun gibi değil, yönetimde bir araç gibi görmüşlerdir.¹⁵³

Araplar ilk dönem İslâm toplumu itibariyle ümmi bir topluluk olması sebebiyle devletin bürokratik işlerini yürütecek personellere sahip değildi. Bu anlamda özellikle Emeviler döneminde bu işlerin sağlıklı yürütülebilmesi için Arapça, Farsça, Süryanice ve Yunanca bilen Rûm, Fars ve Kıptîleri artan gelirlerin kayıt altına alınmasında kayıt ve hesap uzmanları olarak istihdam edilmişlerdir.¹⁵⁴ İlk olarak Halife Muâviye gayrimüslim katiplerin bürokrasi alanındaki deneyimlerinden faydalanmadan devlet yönetiminin oldukça zor olacağını anlamış, onların birçoğunu tecrübelerine göre farklı görevlerde istihdam etmiştir.¹⁵⁵ Diğer bir ifadeyle Muâviye kadim ve köklü kurulu nizamı devam ettirebilmek için tecrübeli Bizans memurlarını azletmeden görevlerinde bırakmıştır.¹⁵⁶ Aslında Muâviyenin bundan başka alternatifini de bulunmamaktaydı.

¹⁵¹ Üçok, *Emeviler- Abbasiler*, 129. Mantran, Müslümanların başardıkları hızlı fetihler gibi, hızlı mali düzenlemeler yapmadıklarını ve bunu zamana yaydıklarını bildirmektedir. Zaten yabancı memurların istihdamının temel sebeplerinden biri buydu. Bk. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 93.

¹⁵² Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 161.

¹⁵³ Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 163.

¹⁵⁴ Luis Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye ve Kuttâbuhâ fi'l-İslâm*, thk. el-Eb Kemil Heşîme el-Yesû'î, (Lübnan: et-Turâsu'l-Arabîyi'l-Mesîhî, 1987), muhakkikin notu için bk, 17; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 112; Üçok, *Emeviler- Abbasiler*, 129; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 245.

¹⁵⁵ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 177.

¹⁵⁶ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 343; Harbûtlu, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 132; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 153.

Müslümanlar erken dönemlerden itibaren İslâm dinini yayma gayesinde olmaları sebebiyle fetih hareketlerine ve dinî ilimlere yoğunlaşmışlardır. Bu sebeple diğer alanları ihmal etmişlerdir. Emeviler de başlangıçta daha çok fetihlere odaklandığı için, Bizans'tan tevarüs ettikleri köklü yönetim biçimini devam ettirebilecek nitelikli bir memur kadrosu yetiştirme gibi bir amaçları olmamış, böylelikle gayrimüslimleri idari işlerde, divanlarda istihdam etmek zorunda kalmıştır.¹⁵⁷ Hatta gayrimüslimlerin devlet kadrolarını işgal etmesi Müslümanların devlet görevlerinde yer almalarını epey geciktirmiştir.¹⁵⁸ Dolayısıyla yeterli iş gücüne sahip olmalarına rağmen Müslümanlar enerjilerini cihat faaliyetlerine sarf ettikleri için bürokrasi, zanaat, ticaret vb. alanlar daha ziyade gayrimüslimlerin elinde kalmıştır.¹⁵⁹

Emeviler döneminde görev alan gayrimüslimler Şâm bölgesinde Rûmlar, İran-İrak bölgesinde Farslar ve Mısır'da Kıptiler olmuştur.¹⁶⁰ Yahudilerin neredeyse hiç istihdam edilmemiş olmasının temel sebebi ihtiyaç duyulan alanda herhangi bir mesleki geçmiş ve tecrübelerinin olmamasıdır. Müslümanların Bilâd-ı Şâm'ı fethinden önce Bizans döneminde hakim konumda olan Hristiyanların Yahudilere karşı baskıcı tutumu, onlara devlet görevlerinde çalışıp tecrübe sahibi olma fırsatı vermemiştir.¹⁶¹ Bu sebeple Şâm bölgesinde Hristiyanların tahakkümü altında yaşadıkları dönemde Yahudilerin bu makamlarla ilgili değil bir tecrübeleri bir tasavvuru, ufku dahi olmamıştır. Böylece devlet bürokrasisinde memuriyet deneyimi olmayan Yahudiler elbise boyacılığı, deri işlemeciliği, hacamatçılık, kasaplık ve odunculuk gibi meslekleri icra etmişlerdir.¹⁶² Ayrıca ticari serbestiyetten istifade eden Yahudilerin altın piyasasında da etkinlik sahibi oldukları da belirtilmelidir.¹⁶³

Gayrimüslimlerin Emeviler daha sonra Abbasiler ve başka Müslüman devletlerde devletin kadrolarında memur olarak çalıştırılması İslâm Hukukçuları arasında da uzunca tartışılmıştır. İstihdamı caiz gören alimler olduğu gibi, dinen uygun bulmayıp cevaz vermeyenler de olmuştur. Her iki yaklaşım da görüşlerini farklı argümanlarla delillendirmiştir. Doğrusu bu tartışma erken dönem İslâm tarihinde henüz sıcakken bile, bazı Müslüman yöneticiler devletlerinin maslahatı için birçok

¹⁵⁷ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 99; Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 232; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 230.

¹⁵⁸ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 232.

¹⁵⁹ Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 116.

¹⁶⁰ Yiğit, *Emeviler*, 167-168; Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, 29.

¹⁶¹ Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 82; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 79-81.

¹⁶² Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmilerin İdaredeki Rolü", 188.

¹⁶³ Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 143.

gayrimüslimi ihtiyaç duydukları alanlarda görevlendirmişlerdir. Neticede gayrimüslim istihdamının teorikte her ne kadar meşruiyeti tartışılsa bile pratikte çoğu zaman uygulandığı görülmektedir. Genelde gayrimüslimleri ihtiyaç duydukları alanlarda çalıştıran yöneticiler onlara olan ihtiyacı yeterli bir gerekçe olarak görmüşlerdir.¹⁶⁴ Fakihler bir döneme kadar gayrimüslimlerin istihdam edililmeyeceğini tartışmışlarken daha sonraları gayrimüslimlerin vezir olarak tayin edilip edilmeyeceğini tartışmaya başlamışlardır.¹⁶⁵ Böylece tartışma bambaşka bir boyut kazanmaya başlamıştır.

Gayrimüslimleri herhangi bir surette istihdam etmekten men eden çok sayıda görüş nakledilmiştir.¹⁶⁶ Bir rivayete göre Hz. Peygamber (sav) ganimet için Müslümanların safında Bedir harbine katılmak isteyen müşriğin talebini ‘Biz bir müşrikten yardım almayız.’ diyerek reddetmiştir.¹⁶⁷ Savaş koşullarında söylenen bu hadisin teşmil edilemeyeceğini belirten İbn Kayyim, Hz. Peygamber (sav)’in Müslüman olmasını şart koşmasına müşriğin olumlu karşılık vererek savaşa katıldığını aktarmıştır.¹⁶⁸

Kalkaşandî de Maide 4/57, Nisa 5/141 gibi ayetleri zikrederek ne bir Nasranî, ne bir Sâmirî ne de bir Yahudi’nin devlet makamlarında çalıştırılmayacağına hükmetmiştir. Ona göre gayrimüslimler Müslümanlara emir konumundaki makamlarda çalıştırılmazlar.¹⁶⁹ Aynı şekilde müminleri gayrimüslimlere karşı ikaz eden ayetler İslâmın zimmî istihdamına izin vermediği şeklinde ya da en azından önemli üst makamlara gayrimüslimlerden atama yapılmasının uygun olmayacağı şeklinde yorumlanmıştır.¹⁷⁰ Doğrusu gayrimüslimlerin, Müslümanlar için maslahatın ötesinde siyasal bir üstünlük elde edecekleri önemli üst yetkili makamlarda istihdam edilemeyeceği görüşü kanaatimizce daha isabetli görünmektedir. Yoksa kamu yararına hizmetlerinden istifade edilmesinde bir sakınca olmasa gerektir. Bu anlamda gayrimüslimlerin resmî görevlere atanmalarında temel ölçüt, meslekî yeterlikleri

¹⁶⁴ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 66.

¹⁶⁵ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 326.

¹⁶⁶ İbnü’l-Düreyhim, *Menhecu’s-Savâb fî Kubhi İstiktâbi Ehli’l-Kitâb*, 122 vd.

¹⁶⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6: 487; el-Cevvâdî, “Müşâveretü Ehli’z-Zimme”, 294. Ayrıca Uhud savaşı esnasında da Abdullah b. Übeyy’in, kendi müttefiki olan Yahudilerin de Müslümanların safında Mekke müşriklere karşı savaşıma teklifini Hz. Peygamber (sav) reddetmiştir. Kanatimizce bu bilgi yukarıda verdiğimiz rivayetle aynı yaklaşım içinde değerlendirilmelidir. Rivayet için bk. Vâkidî, *Meğâzî*, 1: 197.

¹⁶⁸ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli’z-Zimme*, 449-450.

¹⁶⁹ Kalkaşandî, *Subhu’l-A’sâ*, 13: 385.

¹⁷⁰ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 231; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 189.

olmalıdır. Ayrıca güven verme ve devlete sadakat da önem arzeden şartlar olarak değerlendirilebilir.¹⁷¹

Gayrimüslimlerin devletin önemli karar mercii konumundaki devlet başkanı, ordu komutanlığı, hakimlik, imamlık ve valilik gibi makamlarda çalıştırılması uygun görülmemiştir.¹⁷² Devlet başkanının esas görevi İslâm dininin esaslarına göre düzgün yaşanmasını ve yayılmasını sağlamak olduğu için bizzat kendisi Müslüman olmalıdır.¹⁷³ Belirtilen diğer üst makamlar da dinî sayılabilecek niteliktedir.

Aslında yargı, hisbe gibi şer'î işlerde gayrimüslimlerden herhangi bir şekilde istifade ya da istihdam fakihlerin icmaı ile caiz olmadığı halde cihad,* zekâtları toplama, Mushafları yazma ve mescid inşa gibi alanlarda da çalıştırılmaları konusunda ihtilaf olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁴ Görüldüğü üzere önemli üst düzey yetkiler dışındaki dinî mahiyetteki işlerde bile gayrimüslimlerin hizmetinden faydalanmanın hükmü konusunda tam bir ittifaktan söz edilemeyeceği görülmektedir. O halde zaruret halinde gayrimüslimlerden istifade edilebilmelidir.¹⁷⁵

Gayrimüslim istihdamı konusunda Hz. Ömer ile ilgili aktarılan bilgiler son derece önem arz etmektedir. Zira bu konuda yapılan tartışmalarda Hz. Ömer'in yaklaşımı çoğu zaman delil niteliğinde olmuştur. Hz. Ömer özellikle fethedilen Sevâd arazileri konusunda toprağın işlenmesinin eski sahipleri tarafından yapılmasını emrederken müslümanların arazi imarı konusunda tecrübesiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁶ Görüldüğü üzere Hz. Ömer'in bu konudaki kararının esas belirleyicisi gayrimüslimlerin toprağı işleme konusundaki birikimleri olmuştur. Arazilerin işlenmesini gayrimüslimlere bırakan Hz. Ömer, her bölgeye Müslümanlardan bir vergi toplayıcı tayin etmek istemiyordu. O müslümanların sadece cihat faaliyetleri ve İslâm

¹⁷¹ Mevdûdî, *Hukûku Ehli'z-Zimme*, 35; Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 18.

¹⁷² Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 39; Özel, "Gayri Müslim", 13: 421; Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 17; Mevdûdî, *Hukûku Ehli'z-Zimme*, 35; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 3: 256; Zeydân, *Ahkâmu'z-Zimmiyin*, 78; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 48; Mevdûdî, "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar", 182; Demirci, "Kur'an'a Göre Gayrimüslimlerle İlişkiler", 11.

¹⁷³ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 1: 127.

* Gayrimüslimlerin Müslümanların ordusunda askerlik görevleri söz konusu değildir. Zira ödedikleri cizye vergisi zaten hukuken askerlik muafiyeti sağlamaktadır. Fakat ordunun belli başlı pozisyonlarında ücretli olarak görev almaları mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bk. Mevdûdî "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar", 194; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 75.

¹⁷⁴ İbnu'n-Nakkâş, *el-Mezemme*, 10. Aslında örnekte belirtilen Mushafları yazma, mescit inşa etme ve zekâtları toplama dini görev olmanın ötesinde teknik bir işçilik olarak görülebilir. Bu sebeple bazı hukukçuların gayrimüslimlerin bu işlerde hizmet vermesini tecviz etmiş olmaları normal karşılanmalıdır.

¹⁷⁵ Özel, "Gayri Müslim", 13: 422.

¹⁷⁶ Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 13-15.

davetiyle ilgilenmelerini istemektedir. Nitekim Müslümanlar da fethedilen yerdeki vergileri toplama görevini çoğu zaman dihkânlarla bırakmıştır. Bu işlerin idare ve kontrolü Müslümanların elinde olmuş, işçiliği de gayrimüslimlere bırakılmıştır.¹⁷⁷ Aynı şekilde daha sonraki süreçte Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'ın da vergilerin toplanması görevini İran bölgesindeki toprak ağaları olan dihkânlarla¹⁷⁸ bırakmasının sebebi sorulurken vali İbn Ziyâd, dihkânların bu işe daha çok ehil oldukları ve Araplardan daha hesap sorulabilir olduklarını belirtmiş, ayrıca dihkânların insanlara zulmetmemesi için de başlarına emirler koyduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁹ Gerçekten zaman içerisinde Emevilerin refaha alışmış, zimmelerine keyfi biçimde para geçiren Arap memurlarının yerine Fars memur istihdamı¹⁸⁰ çözüm olarak uygulanan bir yöntem olmuştur.

Bazı amilleri Hz. Ömer'e fetihlerden elde edilen gelirlerin hesaplanarak kayda geçirilmesi için gayrimüslim hesap uzmanlarından yardım istenmesi gerektiğini belirtmiş, Halife, Müslümanların vergi hesaplarını tutmayı öğrenmelerini istemiş ve bu önemli işte gayrimüslimleri istihdam etmelerine izin vermemiştir.¹⁸¹ Halbuki aynı Halifenin Şâm'dan hesap işleri için bir Rûm talep ettiği de tarihi kaynaklara göre vakidir.¹⁸²

Konu ile ilgili diğer bir rivayete göre Hz. Ömer Basra valisi Ebû Musa el-Eş'arî'yi Hristiyan katibi dolayısıyla azarlamış ve derhal gayrimüslim katibin görevine son verilmesini emretmiştir.¹⁸³ Gayrimüslim istihdamını meneden birçok hukukçunun temel delili bu rivayet olmuştur. Kanaatimizce Hz. Ömer'in valisini gayrimüslim katibi çalıştırmaktan nehyetmesi katibin Müslümanların sırlarına vakıf olma ve

¹⁷⁷ Şiblî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 67-68; Halîf Abûd et-Tâî, "el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud", *el-Câmi'atu'l-İrâkiyye, Mecelletu Midâdu'l-Adâb*, 10 (ty), 300; Aynı konuda ayrıca Bk. Hayrî Şit Şükr, "Müşâveretü Ehli'z-Zimme", 198.

¹⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Faruk Sümer, "Dihkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 289-290.

¹⁷⁹ Taberî, *Târîh*, 5: 523; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 159.

¹⁸⁰ Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 22.

¹⁸¹ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 454; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 184.

¹⁸² Taberî, *Târîh*, 4: 209; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 948; Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 176; Cihan Eker, *Hz. Ömer Döneminde Ehl-i kitap ve Tehcir*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006), 98; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 45.

¹⁸³ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 454; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ*, 13: 386. Kurtubî, Halifenin katibin gayrimüslim olduğunu öğrenmesini şöyle açıklamaktadır: Halife, valinin sunduğu mali raporu beğenir ve bu raporu hazırlayanı görmek ister. Vali, katibin nasrânî olduğu için mescide girmediğini ifade eder, bunun üzerine Hz. Ömer, katibin azlını emreder. Bk. Kurtubî, *el-Câmi'*, 5: 274.

düşmana sızdırma riski sebebiyledir.¹⁸⁴ Bu konuda Hamidullah'ın yorumu kanaatimizce son isabetlidir. Ona göre, henüz Irak fetihlerinin devam ettiği bir dönemde, diğer bir deyişle sıcak savaş sırasında savaş bölgesindeki bir valinin özel kalem müdürünün gayrimüslim olmasının beraberinde getireceği tehlikeler takdir edilebilir bir durum olsa gerektir. Üstelik bahsi geçen valinin okuma yazma bilmediği düşünülürse hadisenin ciddiyeti kolaylıkla anlaşılabilir.¹⁸⁵ Bu arada rivayette geçen, vali Ebû Musa'nın '*Ey Müminlerin Emiri, onun kitâbesi (yazı işlerindeki deneyimi) bana, dini ise kendisinedir.*'¹⁸⁶ ifadesi ilgili Lewis'in yorumu da kayda değerdir. Lewis'e göre 'Vali, kişinin inancını kendisini ilgilendirir, benim için önemli olan ise kişinin mesleki yeterliğidir' demek istemiştir.¹⁸⁷

Tüm bu rivayetler birlikte incelendiğine netice de Hz. Ömer'in gayrimüslimlerin devlet işlerinde çalıştırılmaları konusunda kesin bir tavır içerisinde olduğunu tespit etmek oldukça güç görünmektedir.¹⁸⁸ Nitekim Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gayrimüslimlerden çeşitli biçimlerde istifade edildiği kaynaklarda geçmektedir.¹⁸⁹ Çağdaş bazı araştırmacıların, Hz. Ömer'in Müslümanların işlerinde gayrimüslim istihdamını hoş karşılamadığı, fakat bazı zimmîlere mahalli görevler verdiği görüşü de belirtilmelidir.¹⁹⁰ Nitekim onun döneminde ait bazı vergi belgelerinin Arapça yanında ayrıca Yunanca olarak kayda geçmiş olması bu dönemde gayrimüslim istihdamına delil olarak kullanılmıştır.¹⁹¹

Prensip olarak gayrimüslimlerin devlet kademelerinde istihdam edilmelerinin önünde hiçbir siyasî engel bulunmamaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere gayrimüslimlerin sırdaş edinilmemelerini hatırlatan birtakım ayetler bulunmakla birlikte, devlet hizmetlerine girmeleri önünde herhangi bir engel ve nas

¹⁸⁴ Hayrî Şit Şükr, "Müşâveretü Ehli'z-Zimme", 295. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Fihl savaşında nasrânî bir ulak ile Hz. Ömer'e haber göndermesi rivayeti için bk. a.y.

¹⁸⁵ Hamidullah'ın yorumu için Bk. *İslâm Peygamberi*, 2: 948, 1733 nolu dipnot; Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, trc. Hamdi Aktaş, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 398.

¹⁸⁶ İbn Kayyim, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, 454.

¹⁸⁷ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 67.

¹⁸⁸ Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 176; Hz. Ömer'in valisini uyarırken delil getirdiği ayet(ler) Müslümanların gayrimüslimleri sırdaş edinmelerinin olası olumsuz sonuçlarının hatırlatıldığı ayetlerdir. Mâide 4/51; Nisâ 5/144.

¹⁸⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 947-948; Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 176.

¹⁹⁰ Hayrî Şit Şükr, "Müşâveretü Ehli'z-Zimme", 295; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlf ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 184.

¹⁹¹ Şiblî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 67-68; Güzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği", 37.

bulunmamaktadır.¹⁹² Gayrimüslim istihdamının fikhî hükmü ile ilgili tartışmalar yukarıda belirttiğimiz gibi, bir dönem sonra gayrimüslimlerin hangi makamlarda görev alabilecekleri tartışmasına evrilmiştir. Söz gelimi XI. asırda yaşamış olan Şafîi fakihi Mâverdi'ye göre İslâm devletinde vezâret makamına gayrimüslim vezir atanabilir. Ancak vezirlik tefvîzî ve tenfîzî olarak iki ayrı yetki çeşidi olarak mülhaza edilmiştir.¹⁹³ Tefvîzî vezirlik tam yetkili vezir, tenfîzî vezirlik ise özel olarak herhangi bir iş için yetki verilen vezirliği ifade etmektedir. İslâm tarihinde sadece Müslümanların görev yapabileceği tefvîzî vezirlik makamına kimi dönemlerde gayrimüslimlerin de getirildiği bilinmektedir.¹⁹⁴

Sonuç itibariyle gayrimüslimlerin sınırlı bazı üst makamlar dışında ve din ile bağlantısı bulunmayan sahalarda¹⁹⁵ Müslümanların menfaatine uygun olmak şartıyla her makamda görev alabilecekleri, bu hususta tek ölçütün ehliyet ve liyakat olduğu ifade edilmiştir.¹⁹⁶ Çağdaş Müslüman düşünürlerden Mevdûdî'ye göre gayrimüslimler kültürel bağımsızlıklarını koruma ve haklarını, taleplerini devlete kolaylıkla bildirebilme adına bağımsız bir temsilciler meclisi bile kurabilirler. Önerilerini devlet başkanına sunarlar, gerekli görülürse kanunlaşabilir.¹⁹⁷

Gayrimüslim tebaanın özel sektörde çalışma hakkı, iş kurma hakkı, Müslümanlarla ortak çalışmasının önünde de kısıtlayıcı nas bulunmamaktadır. Ayrıca gayrimüslimler çalıştırılırsa hakları Müslümanlarınkiyle eşit ödenmek durumundadır.¹⁹⁸ Bu anlamda denilebilir ki, Müslümanların maslahatına olan bir hususta fiilen onlara ihtiyaç duymak, kendilerine güven duyulabilecek ve Müslümanları zarara uğratma ihtimali olmayan bir konuda ayrıca Müslümanlara üstün olmamaları, Müslümanların kontrolünde hizmet etmeleri gerekmektedir. Bu hususta ayrıca şunu da belirtmek gerekmektedir ki, gayrimüslim istihdamının meşruiyyetini tartışan tarafların her biri görüşlerini kendilerine göre gerekçelendirmiş, İslâm

¹⁹² Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008) 248; Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 45.

¹⁹³ Mâverdi, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 238; Ayrıca Hanbelî Fakih Ebû Ya'lâ'nın görüşü için Bk. Ebû Ya'lâ, *Ahkâmü's-Sultâniyye*, 32; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 159. Hamidullah, Mâverdi ve Ferrâ'yı Halifenin gayrimüslimlerden tayin edebileceği hükmünü vermeye sevkeden amilin özellikle Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gayrimüslimlerin çeşitli şekillerde istihdam edilmeleri olduğunu belirtmiştir. Bk. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 948.

¹⁹⁴ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 153.

¹⁹⁵ Zeydân, *Ahkâmü'z-Zimmiyin*, 79.

¹⁹⁶ Mevdûdî, "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar", 198; Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 3: 257.

¹⁹⁷ Mevdûdî, "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar", 197.

¹⁹⁸ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 3: 266.

tarihinden deliller getirilmiştir. Bu sebeple fikhî hükmü bakımından gayrimüslim istihdamı konusunda tam bir ittifaktan söz edilmesi mümkün görünmemektedir.¹⁹⁹

2.4. Bir Kırılma Noktası Olarak Divanların Arapçaya Çevrilmesi (Ta'ribu'd-Devâvîn)

Devletin birçok alanda resmî yazılı kayıtlarının tutulduğu defterlerin bulunduğu divanlar uzun bir süre fethedilen bölgelerin mahalli dilleri ile tutulmuştur. Bu durum Emeviler devletini, kayıt dilini bilen gayrimüslim katiplere mecbur bıraktığı gibi ayrıca divanlar üzerinde tam bir kontrol sağlamayı da imkansız hale getirmekteydi. Bu problemi aşabilmek için *Ta'ribu'd-Devâvîn** faaliyeti kaçınılmaz bir zorunluluk arz etmekteydi. Divanların Arapçaya nakledilmesi Emevi Devleti açısından deyim yerindeyse bir dönüm noktasını ifade etmektedir. Neredeyse tüm mali kayıtlarının gayrimüslimler tarafından yabancı dillerde tutulan bir devletin bu çıkması aşmasının değeri ve önemi takdir edilebilir bir durum olsa gerekir.

Şüphesiz Emevilerin en büyük icraatlarından biri olan *Ta'ribu'd-Devâvîn* gayrimüslim istihdamı açısından da bir kırılma noktası niteliğindedir. Zira divanların Arapçaya nakledilmesi Arapçayı bilmeyen bir çok gayrimüslim katibin memurluğunun sonlanması anlamına gelmektedir. Ta'ribten sonra artık bu kadrolarda gayrimüslimler ile beraber Müslümanlar da görevler almaya başlamışlardır.

Divanların Arapça dışındaki dillerde tutuluyor olması önemli riskler taşımaktaydı. Zira kimi zaman kayıtlarda kasti yanlışlar ve çarpıtmalar olabiliyordu. Aslında bu istismar ilk Emevi Halifesi Muâviye zamanından beri mevcuttu. Hatta Halifenin bunun için *Dîvânu'l Hâtem*'i kurarak sicillere ancak mühürlenmiş belgelerin alınmasını sağladığı belirtilmektedir.²⁰⁰ Böylelikle haraç divanlarında kontrolün sağlanabilmesi için ayrı bir divan kurulmuş oluyordu.

¹⁹⁹ Hayrî Şîr Şükr, "Müşâveretü Ehli'z-Zimme", 294, 300.

* Ta'ribu'd-Devâvîn ifadesi, Emevi devlet divanlarının yazıldığı Rûmca, Farsça ve Kıptice gibi mahalli dillerden Arapçaya nakledilmesini ifade etmektedir.

²⁰⁰ Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 237; Ayrıca *Dîvânu'l Hâtem*'i ilk kuran bilgisi için bk. Ceşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 60.

Hız. Ömer döneminde kurulduğu belirtilen, cihada katılan askerlerin isimleri ve atiyyelerinin kaydedildiği *Dîvânu'l-Cund*²⁰¹ inşasından beri dili Arapça olan bir divandır.²⁰² Diğer medeniyetlerden alınan *Dîvânu'l-Harâc* 'ın dili ise Şâm'da Rûmca, Irak'ta Farsça ve Mısır'da Kıptîce idi.²⁰³ Aslında divan dillerinin mahalli dillerde devam ettirilmesi Emeviler döneminden değil, bizzat Hız. Ömer döneminden kalan bir uygulamaydı. Söz gelimi Irak divanları Hız. Ömer döneminden itibaren Farsça tutulmaktaydı.²⁰⁴

Divanların Arapçaya nakledilmesi hadisesi için farklı sebepler zikredilmiştir. Buna göre, işi ağırdan alarak makamını istismar eden gayrimüslim katiplerden kurtulmak amacıyla ta'rîb kararının alınması, yahut mürekkebi tükenen ve yazmak için su bulamayan gayrimüslim katibin divite bevlettiği haberinin Halife Abdülmelik'in kulağına gitmesi ve Halifenin bu çirkin fiil üzerine 81/700 senesinde artık divanların Arapçaya nakledilmesini emretmesi gibi farklı gerekçeler nakledilmiştir.²⁰⁵ Doğrusu gayrimüslim katibin hokkaya bevletmesi sebebiyle divanların Arapçaya nakledilmesi basit bir gerekçe gibi görünmektedir.²⁰⁶ Kaynaklarda geçen bu rivayet doğru olsa bile, ta'rîb faaliyetinin esas sebebi olmamalıdır.²⁰⁷ Öteden beri gayrimüslim katiplerin tasallutundan kurtulmak isteyen Halife Abdülmelik açısından bu davranışlar bardağı taşıran son damla olmuştur. Nitekim ta'rîb ehli zimmenin devlet işlerindeki etkilerini asgari düzeye indirmiştir.

²⁰¹ Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdâriyye*, 1: 200.

²⁰² Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 78; Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 413; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 175. Mantran, Mansûr b. Sercûn'un maliye işleri dışında askerlerin ve maaşlarının kaydının tutulduğu Dîvânu'l-Ceyş'te üst düzey görevler yürüttüğu ifade etmiştir. Bk. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 112. Ayrıca İbn Abdilhakem de Dîvânu'l-Cund'dan sorumlu olan bir gayrimüslim ismini vermektedir. Bk. İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1: 141; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 37. Çağdaş araştırmacı Muhammed Süheyl Takkûş, Dîvânu'l-Cund'un kuruluşundan beri dilinin Arapça olması sebebiyle, burada gayrimüslim istihdamına ihtiyaç durulmadığını belirtmiştir. Takkûş'un yaklaşımı makul olsa da, zaman zaman bu divanda da gayrimüslim istihdamı olduğu anlaşılmaktadır. Takkûş'un yorumu için bk. Takkûş, *Târihu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 99.

²⁰³ Muhammed el-Hudarîbek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, thk. Muhammed el-Osmânî, (Beyrût: Dâru'l-Kalem, 1986), 567; Abdulaziz ed-Dûrî, "Divan", 9: 378; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19.

²⁰⁴ Şiblî, *Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 67-68; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 32.

²⁰⁵ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 271; Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 81; Ebubekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî (ö.335/946), *Edebü'l-Küttâb*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, (Kahire: el-Matbaatu's-Selefiyye, h.1341), 192-193; İbn Nedîm, *Fihrist*, 380; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 376; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 191.

²⁰⁶ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 376.

²⁰⁷ Hitti de ta'rîb'in basit ve tesadüfi gerekçelere dayanmadığını ifade etmiştir. Ancak ona göre ta'rîb'in temel sebebi devletin gayrimüslim katipleri İslâmlaştırma politikasından kaynaklanmıştır. Fakat bu iddia pek tutarlı görünmemektedir. Zira ta'rîbten sonra da Arapçayı bilen gayrimüslim katipler görevlerine devam ettirilmiştir. Hatta bunu Hitti de aktarmaktadır. Hitti'nin yorumu için bk. *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 343.

Öte yandan cizye ve haraç gelirlerinin kaydının tutulduğu Haraç divanının dilinin Emevilerin hakim olduğu bölgelerde farklılık göstermesi mali işleyiş anlamında bazı problemlere sebep olmaktaydı.²⁰⁸ Bu sebeple divan kayıtlarını tek bir dilde tutmak zaruri bir hale gelmişti. Esasen ta'ribden söz edilecekse zaten haraç divanından başlamak gerekekti. Zira devletin temeli maliyeye dayanmaktaydı.²⁰⁹ Halife Abdülmelik'in kullanılan paraları ta'rib etmesi de aynı şekilde ekonomide birliği sağlama ve bağımlılıktan kurtulma sebeplerine mebni bir faaliyet olarak yorumlanmıştır.²¹⁰

Yûsuf el-İşş'e göre, Abdülmelik Araplığa verdiği önemle ve Arap dilindeki hassasiyeti ve mümtazlığıyla bilinen bir kimseydi. Onun devlette Araplık vurgusunu artırma isteğinin ve Arapçaya olan meylinin devlet divanlarının Arapçaya nakli konusunda fikrini etkilemiş olması da muhtemeldir.²¹¹ Buna göre, Abdülmelik hem kitabet işini adeta tekellerinde bulunduran gayrimüslim katiplerin devlet işlerindeki etkin havasından kurtulmak ve hem de devletin Arap-İslâm kimliğini güçlendirmek için ta'rib'e karar vermiş olmalıdır. Nitekim ta'rib ile birlikte ehli zimmenin etkisinin önemli ölçüde kırıldığı ifade edilmiştir.²¹² Halife Abdülmelik yönetimin tüm işlerinde tek hakim olmak istemekteydi. Fakat divan kayıtlarının kendisinin bilmediği bir dilde tutuluyor olması onun bu arzusunun önünde önemli bir engeldi. Ta'rib konusunda onu harekete geçiren önemli faktörlerden biri de bu engeli ortadan kaldırmaya matuftur. Araplık ruhundan etkilenen Irak Valisi Haccâc da daha öncesinde Irak bölgesinde Farsça tutulan divan kayıtlarını ta'rib etmiştir.²¹³

Ta'ribten sonra bu süreçte artık Araplar yabancı isimleri telaffuz etmeye başladılar. Fethettikleri bölgelerin yabancı isimlerine kendi dillerinde karşılıklar ürettiler. Böylelikle birçok yabancı kelimenin artık Arapçada karşılığı oluşuyordu.²¹⁴ Bu anlamda ta'ribin Arapçanın gelişime de katkı sağladığı belirtilmesi gereken bir husustur.²¹⁵

²⁰⁸ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 99.

²⁰⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 103.

²¹⁰ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 100.

²¹¹ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231.

²¹² Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 201-202; Buseyn b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 15.

²¹³ Buseyn b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 33.

²¹⁴ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 232.

²¹⁵ Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 190.

Irak divanları 78/697 senesinde Haccâc b. Yûsuf öncülüğünde, Şâm divanları, Halife Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle 81/700 senesinde, Mısır'da 87/706 yılında Vali Abdullah b. Abdülmelik kontrolünde ve Horasan bölgesinde 124/742 senesinde Halife Hişam b. Abdülmelik döneminde ta'rib edilmiştir.²¹⁶ Böylelikle, zikrettiğimiz bu dört bölgenin ta'rib faaliyeti yaklaşık 46 sene sürmüştür.²¹⁷ Divanların ilk defa Arapçaya nakledildiği Halife Abdülmelik b. Mervan döneminde ayrıca o zamana kadar tedavülde olup kullanılan dirhem ve dinarlar da artık Arapça darbedilmeye başlanmıştır.²¹⁸

Şâm divanlarının ta'ribinde Süleyman b. Sa'd'ın rolüne de burada değinmek gerekmektedir. Rivayete göre, 81/700 senesinde Abdülmelik b. Mervan divite bevleden gayrimüslim katibin bu davranışını duyunca Süleyman b. Sa'd'a²¹⁹ Rûmca tutulan divanları bir sene içerisinde ta'rib etmesi durumunda kendisine Ürdün'ün bir yıllık haracını vadetmiştir. Bir sene henüz dolmadan buna muvaffak olan Süleyman b. Sad, Halifenin kendisine vaadi gereğince Ürdün'ün haraç amili olarak atanmıştır. Bunun üzerine Muâviye döneminden itibaren yaklaşık 40 sene Rûm divanlarının sorumlusu olan Sercûn ailesinin son memuru Sercûn b. Mansûr arkadaşlarına başka bir iş bulmalarını zira artık kendilerine ihtiyaç kalmadığını belirtmiştir.²²⁰

Farsça tutulan Irak divanları da Irak valisi Haccâc tarafından Salih b. Abdurrahman'a ta'rib ettirilmiştir. Salih, valinin kendisine verdiği süre zarfında Irak

²¹⁶ Takiyuddin Ahmed b. Ali el-Makrizî (ö.845/1442), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr*, thk. Muhammed Zeynhum – Mediha Şerkâvî, (Kâhire: Mektebetu Madbouly, 1998), 1: 282; Abdulaziz ed-Dûrî, "Divan", 9: 378; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19; Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1: 3; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 380. Ayrıca Halife Abdülmelik'in Mısır valisi olan kardeşi Abdulaziz b. Mervan'nın da kendi zamanına kadar Kıptice tutulan divan kayıtlarını ta'rib ettiği aktarılmıştır. Ebu'l-Abbas Ahmed el-Kalkaşandî (ö.821/1418), *Subhu'l-A'şâ fi Sinaâti'l-İnşâ*, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts, el-Mektebetu's-Şâmile baskısı), 1: 482; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 192.

²¹⁷ Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 127.

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 240; Kürd Ali, *Hutatu's-Şâm*, 1: 121; Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231.

²¹⁹ Süleyman b. Sad'ın Muâviye'ye de katiplik yaptığı belirtilmiştir. Kudâa kabilesinin bir kolu olan Huşeyn'in mevlâsı idi. Abdülmelik b. Mervân, Süleyman b. Abdülmelik ve Ömer b. Abdulaziz'in kâtibiydi. Ürdün halkından olup divanı Rûmcadan Arapçaya çeviren ilk kişidir. Halife b. Hayyât (ö.240/854), *Târîh*, 2. Baskı, thk: Ekrem Ziyâ' el-Ömerî, (Riyâd: Dâru Taybe, 1985), 299. Halife b. Hayyât Süleyman'ın Şâm divanlarını ta'rib etmesini Sercûn'un ölümünden sonradan üstlenmiş gibi anlatmaktadır. Fakat Sercûn b. Mansûr henüz hayatta iken Süleyman'ın divanların ta'ribini üstlenmiştir. Bk. a.y ; Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 62.

²²⁰ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 271; Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 192; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 378. Ayrıca ta'rib'in kesin tarihi konusunda ihtilaf olduğu da ifade edilmiştir. Bk. Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 74.

divanların tamamını Arapçaya nakletmiştir.²²¹ Rivayete göre Irak divanları konusunda Müslüman katip Salih b. Abdurrahman ile Irak divanlarının sorumlusu Zâdân Ferrûh tartışmış, Zâdân sadece kendisinin divan kayıtları işini becerebileceğini iddia etmiştir. Salih ise isterse tüm hesapları Arapçaya nakledebileceğini söylemiştir. Zâdân Ferrûh'un İbnü'l-Eş'as isyanında ölmesi üzerine Salih, Zâdân Ferrûh'tan boşalan makama getirilmiş ve Vali Haccâc'ın emri üzerine Irak divanlarını Arapçaya aktarmıştır. Vergi kayıtlarını Arapça tutamayacak olan Fars kökenli katipler de kendilerine başka bir geçim yolu aramak durumunda kalmışlardır.²²² Bu arada belirtmek gerekmektedir ki 'divanların Arapçaya nakledilmesinin İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında oldukça zor olduğu, bu sebeple muhtemelen isyandan sonra ortalık yatışıp uygun şartlar oluşunca hayata geçirildiği' yorumu burada zikredilmelidir.²²³

Abdülmelik b. Mervan'ın 86/705 yılında vefat ettiğinde toplamda 21 senelik hilafeti²²⁴ dönemindeki en önemli icraatlarından biri olan ta'ribin Halifeyi başarılı kılan etkenlerden olduğu belirtilmelidir.²²⁵ Abdülmelik ta'rib faaliyetleri sırasında cizye verecek kimselerin isimleri, bölgeleri ve sahip olduklarının da kayıt altına alınmasını emretmişti. Böylece ta'ribten sonraki yeni kayıtlar bölgenin sosyo-ekonomik yapısını da ortaya koyacak şekilde tuulmaya başlanmıştır.²²⁶ Aslında ta'ribin plansız bir şekilde yapılması sebebiyle bazı açılardan eksik olduğu eleştirisi de yapılmıştır.²²⁷ Ancak neticede Emevilerin ilk etapta Bizansın köklü devlet tecrübesinden istifadesi, gerekli şartlar sağlanınca da devlet kayıtlarını Arapçaya nakletmeleri son derece başarılı bir siyaseti ifade etmektedir.²²⁸

²²¹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 422; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 1: 202. Divan kayıtlarını ta'rib eden kişinin de gayri Arap olması ayrıca kayda değer bir husustur. Yorum için bk. Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 377.

²²² Bir diğer rivayete göre Irak divanlarının ta'ribi Zâdân henüz hayatta iken gerçekleşmiştir. Hatta tüm divanların Salih tarafından çevrildiğini gören Zâdân, diğer katip arkadaşlarına üzüntü içerisinde, başka bir geçim yolu bulmalarını, zira artık kendilerine ihtiyaç kalmadığını belirtmiştir. Bu konuda her iki rivayet için de bk. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 421; Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 79; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 377; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 33.

²²³ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 379. Irak divanlarının ta'ribi konusunda Cehşiyârî ve Belâzûrî farklı tarihler vermektedir. Buna göre ilk olarak Haccâc 78/697 senesinde Salih'e divanları Arapçaya çevirmesini emretmiştir. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 79. Belâzûrî ise Zâdân'ın İbnü'l-Eş'as isyanında ölmesinden sonra divanların nakledildiğini ifade eder. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 472. Çağdaş araştırmacılardan Buseyne b. Huseyn, Belâzûrî'nin verdiği tarihin daha isabetli olduğunu belirtmektedir. Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 32.

²²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7: 232.

²²⁵ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231; Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 98.

²²⁶ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 233.

²²⁷ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 351.

²²⁸ Adevî, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântıyyûn*, 238.

Ta'rîbin Şâm divanları ile sınırlı kalmasını istemeyen Halife Abdülmelik diğer bölgelerde de ta'rîbi emretmiş,²²⁹ fakat ömrü buna vefa etmeyen Halifenin emri, oğlu Velid döneminde gerçekleşmiştir. Mısır divanları, 87/706 senesinde Halife Velid b. Abdülmelik'in Mısır valisi Abdullah b. Abdülmelik tarafından Kıpticeden Arapçaya nakledilmiştir.²³⁰ Vali Abdullah bu çalışma için İbn Yerbû' el-Fizârî'yi görevlendirmiştir.²³¹

Mısır divanlarının Şâm ve Irak divanlarına göre nispeten biraz daha geç ta'rîb edildiği ifade edilmelidir. Hatta öyle ki bazı belgelerden hareketle, bir köye ait divan kayıtlarının 200/815-816 senesine kadar bile Kıptice tutulduğu belirtilmiştir.²³² Muasır araştırmacılardan Hassân Hallâk'a göre Mısır bölgesinin sakinleri Şâm ve Irak bölgelerinin sakinleri gibi Arap olmadığı için gecikme yaşanmıştır.²³³ Mısır divanlarının ta'rîbi geciktiği için halihazırda çalışan gayri Arap katipler işlerine devam edebilmek için Arapçayı öğrenmeye çalışmışlardır.²³⁴

Horasan divanları da Hişam b. Abdülmelik döneminde ta'rîb edilebilmiştir.²³⁵ Bu bölgenin divan kayıtları İshak b. Tuleyk tarafından Farsçadan Arapçaya çevrilmiştir.²³⁶ Tritton, İsfahan şehrinin vergi kayıtlarında Arapçanın işlerlik kazanmasının ise ancak Ebû Müslim (ö. 137/755) zamanında gerçekleştiğini belirtmiştir.²³⁷ Horasan divanlarının ta'rîbinin geç tamamlanmış olması da bölge halkının konuştuğu dilin Farsça olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Mecûsîlik inancının dili olan Farsça yerine yazı dili olarak Arapçanın yerleşmesi de ilk aşamada pek mümkün olmamıştır. Irak bölgesi dışındaki Fars bölgelerinde kayıtların Abbasiler dönemine kadar Farsça tutulmaya devam edildiği belirtilmiştir.²³⁸ Horasan divanlarının ta'rîbinden sonra bölge valisi Yusuf b. Amr'ın, Nasr b. Seyyar'a işlerinde

²²⁹ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 233.

²³⁰ Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî (ö.350/961), *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, thk: Rhuvon Guest, (Beyrût: el-Âbâ el-Yesûiyyîn, 1908), 59; Makrizî, *el-Mevâiz*, 1: 282; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 36.

²³¹ Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, 59; Hudarîbek, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 568.

²³² Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 193. Tritton aynı konuda 253/867 tarihini vermektedir. Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19.

²³³ Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 191.

²³⁴ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi'sh-Şâm*, 351.

²³⁵ Yiğit, *Emevîler*, 109.

²³⁶ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 115; Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 188; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 35.

²³⁷ Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19.

²³⁸ Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 188.

ve katiplik görevlerinde müşrik hiç kimseyi istihdam etmemesini emrettiği aktarılmıştır.²³⁹

Ta'rib hiç şüphesiz kolay bir iş değildi. Zira bu iş için haraç ve cizyeye tabi bölge, arazi ve şahıs isimlerinin bilinmesi -ki bunlar Arapçada olmayan yabancı isimlerdi-, kayıtların tutulduğu dili ve Arapçayı iyi bilen güvenilir yeterli katip personelin olması ve vergi miktarların doğru biçimde çevrilmesi gerekmektedir. Üstelik haraç miktarını ifade eden rakamlar henüz Arapçayla ifade edebilecek ölçeklerden çok daha büyüktü.²⁴⁰

Halife Abdülmelik'in ta'rib görevini başarılı şekilde icra etmesi için Süleyman b. Sad'a Ürdün haracının yaklaşık 180.000 dinara mukabil olan²⁴¹ bir yıllık gelirini -deyim yerindeyse- hiç düşünmeden bağışlaması işin önemini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Zâdân Ferrûh'un oğlu Merdânşâh Salih'e ta'ribi yapmaması için 100.000 dirhem teklif etmiş fakat Salih reddetmiştir. Merdânşâh sinirinden "Senin Farsçayı ortadan kaldırdığın gibi Allah da senin soyunu kurutsun." demekten kendini alamamıştır.²⁴² Aynı şekilde Merdânşâh'ın teklif ettiği devasa miktar ve bunun Salih tarafından reddedilmesi üzerine yaşadığı çöküntü kayda değerdir. Ta'ribin önemini göstermesi açısından Mervân b. Muhammed'in katibi Abdülhamid b. Yahya 'Salih ne kadar da büyük bir adam, onun katipler üzerindeki lütfü çok büyüktür.' dediği aktarılmıştır. Zira bundan sonra Arap katipler devletin en üst düzey memuriyetlerine gelebilmişlerdir.²⁴³

Ta'ribin temel gayesi, devlet için stratejik anlamda son derece önem arz eden bir alanı gayrimüslimlerin -deyim yerindeyse- tekelinden kurtarmaktır. Yoksa ta'ribin gayrimüslim katiplerin tamamının işine sonlandırdığı anlaşılmalıdır. Sadece Arapça zorunlu hale getirilmiştir.²⁴⁴ Nitekim ta'ribden sonra Arapça bilen gayrimüslim memurlar görevlerine devam ettirilmiştir.²⁴⁵ Zira devlet divanlarında katip olarak görev almanın tek ölçütü divanların dilini bilmek değildi. Ayrıca divan

²³⁹ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 188.

²⁴⁰ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 232.

²⁴¹ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 233.

²⁴² Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 422; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 189.

²⁴³ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 422; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 190.

²⁴⁴ Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâli ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 185; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 379; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 162; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 80; Hayrî Şit Şükr, "Müşâveretü Ehli'z-Zimme", 296.

²⁴⁵ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 343; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 103-104; Kara, *Mecûsiler*, 199.

kayıtlarının hangi usullere göre tutulduğunu da bilmek gerekmekteydi. O sırada Müslümanların henüz bu kadar tecrübeli personeli yoktu. Ta'ribten sonra işlerini kaybetmek istemeyen bazı gayrimüslim katiplerin de yeni duruma ayak uydurmaya çalıştığını belirtmek gerekmektedir.²⁴⁶ Wellhausen, divanların ta'ribinden sonra da Grek ve Fars tarzının aynı şekilde devam ettirildiğini ve rakamların aynen kullanılmaya devam etmesi sebebiyle noterlik görevinin de Rûm katiplerde kalmaya devam ettiğini Theophanes'ten nakletmiştir.²⁴⁷

Neticede ta'rib faaliyeti ile gayrimüslimlerin devlet işlerindeki etkileri kırılmış, hegemonik üstünlükleri ortadan kalkmıştır.²⁴⁸ Devlet bürokrasisindeki Araplık vurgusu artmıştır. Emevilerin Müslümanlar vatandaşlarına da yeni bir iş sahası açılmıştır.²⁴⁹ Ayrıca ta'ribin ilmi alanda da katkı sağladığı belirtilmesi gereken bir husustur. Zira ta'rib faaliyeti aslında devlet eliyle yapılan ilk düzenli tercüme hareketi niteliğindedir.²⁵⁰ Hatta öyle ki bu faaliyet tercümelerin önünü açmış, sonraki süreçte Yunancadan, Kıptîceden, Farsçadan ve Hintçeden tercüme yapılmıştır. Hâlid b. Yezîd'in yaptığı ve yaptırdığı tercüme de aynı dönemdedir. Ta'rib ile yabancı diller eski önemini koruyamamış, Arapça tüm yazışmalarda resmî dil olması sebebiyle, diğer bir ifadeyle yazı dili haline gelmesi sebebiyle hem daha iyi gelişmiş hem de önem kazanmıştır.²⁵¹ Ta'rib aynı zamanda Müslümanlar içerisinde birçok tercümanın da yetişmesini sağlamıştır.²⁵²

Halife Abdülmelik b. Mervan'ın devlet divanları dışında parayı da ta'rib etmesi büyük bir devrim olarak mülâhaza edilmektedir. Zira İslâmın doğuşundan bu yana ilk defa tamamen bir yabancı paradan tam bağımsız şekilde Arapça para basılmıştır.²⁵³ Zira paranın ta'ribi Emevi ekonomisinde de Arapçayı hakim hale getirmiştir. Halifeler artık tüm gelirleri net biçimde kendi dilinde okuyup anlıyor ve yorumlayabiliyordu.²⁵⁴

²⁴⁶ Duman, *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*, 10.

²⁴⁷ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, 104.

²⁴⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 175; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 380.

²⁴⁹ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 233-234; Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 164; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 35.

²⁵⁰ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 380.

²⁵¹ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231; Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 202; Hâlid Yûsuf Sâlih, "Hareketü't-Terceme fi Bilâdi's-Şâm fi Asri'l-Ümevî", *Mecelletu Ehbâsi Kulliyeti't-Terbiyeti'l-Esâsiyye*, 11/1 (Musul, 2011), 239; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 175.

²⁵² Fazıl Halil İbrahim, "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", trc. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Haziran 2001), 183.

²⁵³ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 240. Abdülmelik b. Mervan Bizans ve İran'ın paralarını tedavülden kaldırıp kendi paralarını basma fikrini Hâlid b. Yezîd'ten almıştır. Bk. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 336; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 47.

²⁵⁴ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 234.

Divan dillerinin fethedilen bölgeler de dahil olmak üzere Arapça olması, yabancı memurların değişimi anlamına geldiği için Arapçanın diğer fethedilen ülkelerde yayılmasına hatta öyle ki İslâm'ın yayılmasına olumlu katkı sağlamıştır. Zira Arapça İslâmiyetin ve Kuran'ın dili idi.²⁵⁵

Emeviler Döneminde ta'ribin tamamlanması ve devlet idaresinin Bizanslardan ve Farslardan alınarak düzenlenen kurumlar neticesinde son derece oturmuş bir sisteme kavuştuğu belirtilebilir. Hatta öyle ki Abbasiler zamanında bile yönetim sistemi anlamında Emevilere borçlu olduğunu belirtilmiştir.²⁵⁶ Ta'rib devlet yönetimini güçlendirmiş, devlet işlerinde büyük oranda birlik sağlanmıştır.²⁵⁷

2.5. Gayrimüslimler ve İstihdam Edildikleri Alanlar

İlk dönem İslâm toplumunda okuma yazma bilenler daha çok vahiy katipliği yapmaları sebebiyle okuma-yazma öğretmede Müslüman olmayanlardan yardım alınmıştır. Ayrıca Bedir'deki müşrik esirlerinin okuma-yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakılması teklif edilmiş ve uygulanmıştır.²⁵⁸ Öte taraftan Hz. Peygamber (sav) döneminde ihtiyaç söz konusu olmadığı için devlet kademlerinde kurumsal anlamda gayrimüslim istihdamı olmamıştır.²⁵⁹ Gayrimüslimlerden çeşitli şekillerde istifade etme ise hem Hz. Peygamber (sav) döneminde hem de Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olmuştur.²⁶⁰

Emeviler döneminde ilk olarak Muâviye Şâm'da çoğunluğun Hristiyanlar olduğunu, katiplerin, devlet görevlilerinin, hekimlerin, zanaatkarların gayrimüslimlerden olduğunu görünce, iyi bir yönetim için bunlardan müstağni kalamayacağını anlamış ve bunlardan uygun ve gerekli gördüğünü çeşitli pozisyonlarda görevlendirmiştir.²⁶¹ Devletin maslahatı için bunların gayrimüslim olmasını asla önemsememiştir.²⁶² 80/699-700 senesinde Irak Valisi Haccâc Halife

²⁵⁵ Takkûş, *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, 99.

²⁵⁶ Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 203.

²⁵⁷ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 380.

²⁵⁸ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 183; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 336.

²⁵⁹ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 321.

²⁶⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 947-948; Eker, *Hiz. Ömer Döneminde Ehl-i kitap ve Tehcir*, 99.

²⁶¹ Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 185; Özel, "Gayri Müslim", 13: 422; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 189.

²⁶² Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 138-139; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 190.

Abdûlmelik'e yazdığı mektupta edineceği katip hakkında “Eğer zeki, güvenilir, Müslüman birini almak istiyorsan Muhammed b. Yezîd el-Ensârî'yi katip olarak al.” demektedir. Anlaşılan o ki, Emeviler döneminde farklı makamlarda istihdam edilen gayrimüslimler o kadar artmıştır ki, Haccâc ideal bir katip için saydığı özellikler içerisinde Müslüman kelimesini özellikle belirtmek istemiştir. Buna göre halifenin gayrimüslim bir katip seçmesi son derece olağandı. Üstelik sözü edilen bu makam gayrimüslimleri dil ve tecrübe bilgisinden dolayı kendilerine ihtiyaç duyulan haraç divanı vb. değil halifenin resmî yazışmalar için bizzat yanına alacağı bir katiptir.²⁶³

Hristiyanlardan daha çok katiplik ve danışmanlık görevlerinde istifade edilmiş, Yahudilerden ise daha farklı hizmetlerde yararlanılmıştır. Söz gelimi Abdûlmelik b. Mervân döneminde para basımı ile ilgili Sümeyr isimli bir Teymalî Yahudi resmî olarak görevlendirilmiştir.²⁶⁴

Müslümanlar ayrıca İran, Horasan coğrafyasını ele geçirdikten sonra tecrübeli dihkânları da vergi toplama görevlerinde çalıştırmışlardır.²⁶⁵ Hatta öyle ki sonraki süreçte bu bölgelerdeki divanlarda görev alan Müslüman katipler kim bilir belki de tüm işi yapan Mecûsî katipleri sadece denetlemekle görevlendirilmişti.²⁶⁶ Dihkânlar süreç içerisinde Müslüman fatihlerine yardımcı oldukları için Müslümanlardan atıyyeler de almıştır.²⁶⁷ Dihkânların zaman içerisinde hükümet efradı olarak casus ya da gizli görevli olarak devlete hizmet ettikleri belirtilmiştir.²⁶⁸

Emevilerden sonra iktidara geçen Abbasiler de birtakım siyasî sebeplerden dolayı gayrimüslim istihdamına sıcak bakmışlardır.²⁶⁹ Bu dönemde gayrimüslim unsurlar devlet kadrolarında oldukça artmış bu sebeple zımmî istihdamının meşruluğu tartışmaları sadece fukaha arasında teorik düzeyde tartışılır olmuştur.²⁷⁰

Gayrimüslimler genelde üst düzey yetkiler Müslümanların uhdesinde kalması şartıyla devlet hizmetlerinde görevler verilse de zaman zaman nüfuzlu makamlarda

²⁶³ Taberî, *Târîh*, 6: 414-415; Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 237; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 19.

²⁶⁴ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 656; Yiğit, *Emevîler*, 167-168.

²⁶⁵ Tâî, “el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud”, 299; Kara, *Mecûsîler*, 15. Vergi miktarının tespitinde de dihkânların rolünün son derece önemli olduğu ifade edilmiştir. Tâî, “el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud”, 300.

²⁶⁶ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 36.

²⁶⁷ Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 26.

²⁶⁸ Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 24.

²⁶⁹ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 71.

²⁷⁰ Söylemez, “İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri”, 113.

çalışmışlardır.²⁷¹ Her ne kadar bir kısım ulema istihdam konusunda olumsuz görüş belirtse de daha Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren vergi memuru, katip vb. görevlerde çalıştırıldıkları görülmektedir.²⁷² Neticede karşılıklı güven, ihtiyaç, zaruret ve şahsi nüfuz gibi birtakım unsurların etkisiyle istihdam tarih boyunca olmuştur. Gayrimüslim istihdamında Müslümanların temel siyasetini belirlemede etkin makamların hariç tutulması yeterli görülmüştür.²⁷³ Nitekim genel anlamda Endülüs Emevilerinde, Abbasilerde, Fâtimîlerde ve diğer bazı Müslüman devletlerde de birçok dönemde gayrimüslim istihdamından örnekler bulmak mümkündür.²⁷⁴

Gayrimüslimlerin istihdam edildikleri alanlara geçmeden önce konu ile ilgili önemli gördüğümüz bir açıklamayı yeri gelmişken ifade etmekte fayda görüyoruz. Emeviler dönemindeki devlet adamları ile ilgili bir makale kaleme alan Salih Ahmed Alî, değerli tespitlerde bulunmuştur. Salih Ahmed'e göre, Emeviler döneminde istihdam edilen gayrimüslim memurlar ile ilgili, ana kaynaklarda daha çok üst makamlardaki gayrimüslimlerin isimleri geçmektedir. O halde, kaynaklara geçen gayrimüslimlerden daha fazla gayrimüslim, resmî işlerde çalıştırılmış olmalıdır. Fakat isimleri maalesef günümüze ulaşmamıştır.

Emeviler dönemi ile ilgili eserlerin, bu dönemden uzun zaman sonra yazılması, bilgileri nakleden Müslüman ravilerin daha çok Müslüman devlet adamların isimlerine ihtimam göstermesi, isimleri aktaran ve yazıya geçirenlerin hükümet memurları değil, kitap yazma ile uğraşan alimler olması ve bu alimlerin başka bölgelerde yaşayan kimseler olması gibi sebepler, birçok gayrimüslim memurun kaynaklara geçmemesinin ya da eksik ve çelişik geçmesine yol açmıştır.²⁷⁵

²⁷¹ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 65; Algül, “Gayr-i Müslim Haklarının İslâm Tarihine Yansımaları”, 14.

²⁷² Güzel, “Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği”, 37.

²⁷³ Özel, “Gayri Müslim”, 13: 422.

²⁷⁴ Taberî, *Târîh*, 7: 21; Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 183; İsmail Hakkı Ünal v.dğr., *İslâm Kültüründe Hoşgörü*, 2. Baskı, (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 100-102; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Tarihi (Kültür ve Medeniyet)* (Ankara: TDV Yayınları, 2016) 27; Adıgüzel, “Birlikte Yaşama Tecrübesi”, 110-113.

²⁷⁵ Konu ile detaylı bilgi için bk. Sâlih Ahmed Alî, Muvazzafû Bilâdi'Şâm-Şâm fi Asri'l-Ümevî, *el-Câmi'atü'l-Emerikiyye (fi Beyrût)*, *Mecelletu'l-Ebhâs*, 19/1 (Mart 1966): 44-80.

2.5.1. Divanlarda İstihdam Edilen Gayrimüslimler

Divan devlet işleri ile ilgili herhangi bir birimin tüm işlerinin bir araya toplandığı en yüksek idari makam olarak tanımlanabilir.²⁷⁶ Divanlar günümüzdeki bakanlıklara da benzetilmiştir.²⁷⁷ Farsça olan divan kelimesinin,²⁷⁸ Farslarda divan kayıtlarını tutanların işlerinde oldukça hâzık, uyanık olmaları sebebiyle deli anlamındaki divâne kelimesiyle tesmiye edilmelerinden geldiği rivayet edilmiştir. Bu kelimenin daha sonra ‘kayıtları tutan kimselerin çalıştığı yer’ anlamında zaman içerisinde dîvân kelimesine dönüştüğü ifade edilmiştir.²⁷⁹

İslâm tarihinde ilk divan kuran halife olduğu belirtilen Hz. Ömer²⁸⁰ döneminde ilk tedvin (divan kurma) ile Sûlî (ö.335/946), ilgili iki temel rivayetin olduğunu bildirmiştir. İlk rivayete göre Bahreyn’den gelen çok miktarda malın Müslümanlar arasında taksimi için Hz. Ebubekir tarafından divan kurulmuştur. Diğer bir rivayete göre ise Hz. Ömer zamanında Ebu Hureyre’nin Bahreyn’den getirdiği 800 bin dirhemlik malın taksimi için Fîruzân isimli kişinin Farsların divan tutmalarını belirtmesi üzerine Halife divan kaydı tutmaya karar vermiştir.²⁸¹

Diğer bir ifadeyle Hz. Ömer döneminde hazine gelirlerinin artmasıyla bu malların insanlar arasında adilane dağıtılabilmesi için neseplerine göre bir düzenlemeye gidilmiştir. Hâlid b. Yezid’in Farsların divanları gibi divanlar kurulmasını önermesi üzerine bu görüş kabul edilmiş ve divanlar oluşturulmuştur. Ayrıca Hz. Ömer döneminde artan fetihler mücahitlerin ganimet gelirlerinin yazılı olarak kayıtlı hale getirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu durum(lar) halifeyi divanların kurulmasına sevk etmiştir.²⁸²

Aslında daha önceki dönemde bazı sahabilerin Hz. Peygamber’in (sav) sözgelimi Müslümanların nüfuslarının tespiti talimatı gereğince yaptıkları sayım ve kayıt işleri, yöntem açısından divan sisteminin ilk hali olarak yorumlanabilir. Bu

²⁷⁶ Ebû Ya’la, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 236; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 168. Ayrıca detaylı bilgi için Bk. Abdulaziz ed-Dûrî, “Divan”, 9: 377-381.

²⁷⁷ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 178.

²⁷⁸ Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 187.

²⁷⁹ Ebû Ya’la, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 237; Makrizî, *el-Mevâiz*, 1: 262; Abdulaziz ed-Dûrî, “Divan”, 9: 378. Şiblî bu kelimenin gözetlemek anlamındaki Pehlevce “dab” kelimesinden geldiğini belirtmiştir. Bk: Şiblî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 140.

²⁸⁰ Taberî, *Târîh*, 4: 209; Ebû Ya’la, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, 237; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 350. Kalkaşandî, *Subhu'l-Aşâ*, 13: 106.

²⁸¹ Sûlî, *Edebü'l-Küttâb*, 189-190.

²⁸² Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 336.

sebeple Hz. Ömer döneminde yapılanın, bu divanların gelişmiş muasır devletlerin sistemleri esas alınarak daha düzenli hale getirmeye çalışılmıştır.²⁸³

Hz. Ömer'in ordu kayıtlarını düzenli hale getirmek için kurduğu Divanu'l-Cund'un her ne kadar ilk zamanlarda divan kelimesi ile anılmasa da aslında divan görevini gören bir sicil mahiyetinde olduğu belirtmiştir. Emeviler döneminde ise vilayetlerin büyümesi ve müstakil hale gelmesi divan kelimesinin kullanımını yaygınlaştırmıştır.²⁸⁴ Netice itibariyle denilebilir ki divan sistemi henüz ilk dönemlerde Müslümanların devlet işlerinde önemli bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.

Emeviler döneminde divanların sayılarının arttığı görülmektedir. Sözelimi *Dîvânu'l-Cund* askerlerin isimleri, katıldıkları savaşlar ve maaşlarının kaydını tutan divan, *Dîvânu'l-Hâtem* belgelerin resmîyet kazanması için ilgili makam tarafından mühürlenmesini sağlayan divan, *Dîvânu'r-Resâil* devletin resmî yazışmalarını yapan divandır. Diğer bir divan olan, *Dîvânu'l-Berîd* günümüzdeki posta teşkilatıdır. Konumuz açısından son derece önem arz eden *Dîvânu'l-Harâç* ise devletin gayrimüslim vatandaşlarından tahsil ettiği vergilerin kaydının tutulduğu birimdir.²⁸⁵

Hz. Ömer tarafından Farsların sistemi esas alınarak kurulmuş olan *Dîvânu'l-Harâç* fethedilen bölgenin haraç vergisine tabi arazinin yüzölçümü, ismi, konulan haraç miktarı vb. bilgilerin yer aldığı kayıtları ifade etmekteydi.²⁸⁶ Emeviler döneminde son dercede faal olan bu divanların Deyru'l-Cemâcim (82/701) savaşında halk tarafından ateşe verilmesinden²⁸⁷ dolayı, ne yazık ki devletin divan sistemlerinin tam olarak nasıl işlediğini anlamaya engel teşkil ettiği belirtilmiştir.²⁸⁸

Hz. Ömer döneminde tutulmaya başlanan devlet kayıtları, daha sonra Şâm, Mısır ve İran'daki kayıtların divan defterleri şeklinde tutulmasıyla devam etmiştir.²⁸⁹ Hatta denilebilir ki divan kayıtlarının gerçek anlamda düzenlenmesi ve işlerlik kazanması Emeviler döneminde olmuştur. Divanlar Emevilerde hilafet makamından sonraki ikinci önemli kurum olarak ifade edilebilir.²⁹⁰

²⁸³ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi 'ş-Şâm*, 353.

²⁸⁴ Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 341.

²⁸⁵ Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve 'd-Devâvîn*, 175; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 14.

²⁸⁶ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi 'ş-Şâm*, 354.

²⁸⁷ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 381.

²⁸⁸ Yiğit, "Emevîler-1/2", 11: 95.

²⁸⁹ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 89.

²⁹⁰ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 13-14.

Divanlar, Müslümanların kurduğu ve kayıtlarının da Arapça olduğu merkezi divanlar, fethettikleri bölgedeki gayrimüslimlerin dilleri tutulan mahalli divanlar olarak ayrılır. Müslümanlar mahalli divanları Bizans ve Sasanilerden devraldıkları gibi sistem ve yöntem olarak aynen devam ettirdikleri için gayrimüslim çalışanları da görevlerine devam ettirmek durumunda kalmışlardır.²⁹¹ Zira aksi takdirde idari ve mali işler kendi tabii seyrinde yürümeyecekti. Divanlar, zamanla ihtiyaca göre çeşitlenmiş ve sayıca artmıştır. Divanların, Abbasi veziri Hâlid b. Bermek'in zamanına kadar birbiri üzerine iliştirilmiş sayfalar halindeyken bu dönemde düzenli defterler haline getirildiği belirtilmiştir.²⁹²

Dîvânu'r-Resâil'in de, gizli tutulması gereken önemli yazışmaların tümü bu divandan yürütüldüğü için çok önemli olduğu ifade edilmiştir.²⁹³ Bu sebeple bu divanda devlet sırlarını muhafaza edecek son derece güvenilir katiplerin istihdam edilmesi önem arz etmekteydi.²⁹⁴ Hatta resâil katibi, bir memur olmanın çok ötesinde siyasî bir şahsiyet olarak mülhaza edilmiştir.²⁹⁵ Bu sebeple bu divanda gayrimüslim katiplerin çalıştırılmış olması pek mümkün görünmemektedir. Kaynaklarda bu yönde bir bilgiye rastlamamış olmamız bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Tritton posta teşkilatında da Müslümanların çalıştırıldığını ifade eder. Zira bu kurumun, devletin bazı gizli bilgilerini taşıdığını belirtir.²⁹⁶

Belgelere resmîyet kazandıran divan olan *Dîvânu'l-Hâtem*'in bizzat Emevilerin ilk Halifesi Muâviye b. Ebî Süfyân tarafından kurulduğu aktarılmıştır.²⁹⁷ Ta'rib faaliyetini başlatan Halife Abdülmelik ise kendi döneminde divanları tasnif etmiş,²⁹⁸ her divanın görev alanını netleştirmiştir. Velid b. Abdulmelik döneminde *Dîvânu'l-Müsteğellat* devlet arazilerinin gelirleri ve hükümet emlakını tescil etmek üzere kurulmuştur. Ömer b. Abdulaziz döneminde de hapisanelerin tanzimi için divanlar kurulduğu ifade edilmiştir.²⁹⁹ Ancak bu divanda gayrimüslimlerin görev alıp almadığı

²⁹¹ O'leary, *Ulûmu'l-Yûnân*, 191; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19; Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 340; Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 262.

²⁹² Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 174; Makrizî, *el-Mevâiz*, 1: 263; Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 260.

²⁹³ Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 41-42.

²⁹⁴ Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 236; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 355; Şevkî Ebû Halîl, *Hâkeza Yektubûne Târîhenâ*, 116.

²⁹⁵ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 21.

²⁹⁶ Tritton, *non-Muslims Subjects*, 22.

²⁹⁷ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 60; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 228; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 23.

²⁹⁸ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 189.

²⁹⁹ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 19-196.

konusunda bilgimiz bulunmamaktadır. Divan kayıtlarının büyük bir yekûn teşkil ettiği ve Emeviler döneminde hesap ilminin de gelişmesine katkı sağladığı aktarılmıştır.³⁰⁰

Divan kayıtlarının devletin işleyişi açısından son derece önemli bir konu olması sebebiyle devletin ileri gelenleri bu konuda hassas davranmışlardır. Söz gelimi Hişam b. Abdülmelik'in katipleri konusunda ve divan kayıtlarını kontrol ederken gayet ciddi ve hassas olduğu belirtilmiştir.³⁰¹ Ziyâd'ın da bir gün divan kayıtlarında bir kelimenin yanlış yazıldığını görmesi üzerine hatayı yapan katibin görevine derhal son vermesi bu konudaki ciddiyetini göstermektedir.³⁰²

Fethedilen bölgelerde divan kayıtları, burada daha önce tutulan divan kayıtlarının dili kullanılarak Farsça, Rûmca ve Kıptîce tutulmuştur.³⁰³ Müslümanlar kendilerinin kurmadıkları divanlarda kayıtları tutacak nitelikli katiplerini doğal olarak yetiştirememişlerdi. Esasen bu zaman isteyen bir işti. Bu sebeple Emeviler kendilerine komşu konumunda olan *eski kültürlerin tecrübeli sakinlerini*³⁰⁴ bu alanda istihdam etmek zorunda kalmışlardır.

Emeviler döneminin önemli kurumlarından biri de katiplikti. Bu kurum bir anlamda vezirlik kurumunun görevlerini yapmaktaydı. Vezirlik makamı Abbasiler zamanında ihdas edildiği için, Emeviler de ise bu makamın görevini katipler yapmaktaydı. Halifenin özel katibi neredeyse onun veziri konumundaydı.

Bilindiği üzere katiplik, Hz. Peygamber (sav) zamanına kadar gitmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) katipleri daha çok vahiy katipleri ve davet mektuplarını yazan katipler şeklinde idi.³⁰⁵ Ancak Emeviler döneminde katiplerin sayıları artırılmış ve görev alanları da divanlara göre taksim edilmiştir. Bunlar resâil katipliği, haraç katipliği, emniyet (şurta) katipliği, ordu katipliği ve mahkeme katipliği olarak ifade

³⁰⁰ Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lim fi'ş-Şâm*, 159.

³⁰¹ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 18.

³⁰² Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 61.

³⁰³ Makrizî, *el-Mevâiz*, 1: 282; Yiğit, "Emevîler-1/2", 11: 103; Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 174; Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 231; Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî*, 341; Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, 125; Atçeken, *Hişam b. Abdülmelik*, 31; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 14.

³⁰⁴ Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1: 3.

³⁰⁵ Örneğin Ubey b. K'ab, Zeyd b. Sâbit, Osman b. Affan, Şurahbil b. Hasene gibi isimler Hz. Peygamber'in (sav) katiplerine örnek olarak verilebilir. Bk. Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 2: 193. Ayrıca Muâviye b. Ebî Süfyân'ın da Hz. Peygamber'in (sav) vahiy katibi olduğu bilgisi için Bk. Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 43; Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir (ö.571/1176), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk: Muhibuddin Ebû Saîd el-Amrevî, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 4: 349.

edilebilir. Bunlardan en önemlisi mektup katipliği idi. Zira Halife bu makama devletin gizli sırlarını muhafaza edecek güvenilir kimseler seçerdi.³⁰⁶

Emevilerde sadece halifenin değil aynı zamanda bazı veliahdların da katipleri vardı. Sözelimi Velid b. Yezid ve Yezid b. Abdulmelik gibi veliahtların katipleri vardı.³⁰⁷ Katiplerin birçoğu gayrimüslimden olduğu için Abdülmelik, Velid ve Hişam gibi kimi Emevi Halifeleri gayrimüslim katiplerin etkinliklerinden kurtulmak istemişlerse de gayrimüslim istihdamı deyim yerindeyse zorunlu olarak devam etmiştir.³⁰⁸ Gayrimüslimler dışında mevaliden de divanlarda görev alanlar olmuştur. Zira mevali de bu alanlarda Bizans ve Sasani döneminden beri Araplardan daha tecrübeliydi.³⁰⁹ Hatta daha önce de ifade edildiği üzere divanların ta'rifinde mevalinin katkısı yadsınamaz. Zira Abdülmelik b. Mervan'ın -daha öncesinde vali Haccâc'ın- ta'rif kararının uygulanabilirliği ancak mevaliden olan Salih b. Abdurrahman ve Süleyman b. Sa'd gibi katiplerin eliyle mümkün olmuştur.³¹⁰

Divan kayıtları görevi dışında ayrıca vergi tahsilinde de mahalli gayrimüslim memurlardan istifade edilmekteydi. Fakat memur bölge valisinin yetkisi ile sınırlı kalmaktaydı.³¹¹ Bu şekilde Müslüman amillerin işi de kolaylaşmış oluyordu. Zira amiller dillerini bilmedikleri kalabalık gayrimüslim halk topluluğu ile doğrudan muhatap olmak yerine, bölgenin vergi sorumlusu gayrimüslim memur ile görüşmekteydiler.

Emeviler döneminde gayrimüslimlerden istihdam edilenlere geçmeden önce Amr b. As'ın da Mısır fethinden sonra Kıptîleri vergi toplama görevlerinde bıraktığı aktarılmalıdır.³¹² Örneğin bu anlamda Amr'ın Rûm mevlası Verdân, efendisi Amr döneminde Sâhibu Şurta idi. Hatta Amr'ın vefatından sonra da Mısır haracının sorumlusu konumundaydı.³¹³ Tritton da fetih sonrası Mısır'da Bizans döneminden

³⁰⁶ Yiğit, *Emeviler*, 100-102; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 16.

³⁰⁷ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 22.

³⁰⁸ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 38.

³⁰⁹ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 24.

³¹⁰ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 100.

³¹¹ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 158.

³¹² Tâî, "el-Cizye ve'l-Muslimine'l-Cudud", 323. Ayrıca bu konuda bk. Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 140; Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 56; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 186; Demirci, *Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*, 272.

³¹³ Şeyho son derece zeki olduğunu aktardığı Verdân'ın 673 senesinde öldüğünü bildirmektedir. Bk. Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 227.

kalan memurlarının Müslümanlar tarafından görevlerine devam ettirildiğini ifade eder. Ayrıca o, Menâs'ın Herakleios zamanında kuzey vilayetlerinden birisinin yöneticisi olduğunu ve tebaası olan Kıptîlere karşı sert tutumlu olduğunu bildirmektedir. Tritton, putperest olduklarını belirttiği Shenouti ve Philoxenus isimli memurların da Rîf, Arcadia veya Feyyûm bölgelerinde valilik yaptıklarını, putperest oldukları için de Hristiyanlara karşı katı olduklarını belirtmektedir. Tritton, bu memurlardan bazılarının -Müslümanlara yaranmak için olsa gerek- gayrimüslim tebaaya ayrı masraflar çıkardığını nakletmektedir.³¹⁴

Bizans bürokrasinin Şâm'daki önemli ailelerinden olan Sercûn ailesi Şâm yönetiminde önemli görevlerde bulunmuştur.³¹⁵ İlk olarak Mansûr b. Sercûn er-Rûmî Bizans döneminde uzun bir dönem Şâm'ın mali işlerinden sorumlu tek kişi olmuş, Emeviler döneminde de oğlu Sercûn b. Mansûr uzun bir zaman maliye bakanı görevinde bulunmuştur. Yuhanna ed-Dımaşkî olarak bilinen ve dedesinin ismini alan oğul Mansûr³¹⁶ da babasından sonra bu görevde bulunmuştur. Müslümanlar ile Dımaşk kentinin teslim şartları için gerekli görüşmeleri yapan Mansûr b. Sercûn'un oğlu Sercûn, Yezîd b. Ebî Süfyân Dımaşk'a vali olarak tayin edildiğinde onu görevinde bırakmıştır.³¹⁷

Emevilerde ilk defa gayrimüslim katip istihdam eden Muâviye'dir. Halife Muâviye bu iş için ilk olarak Sercûn'u görevlendirmiştir. Sercûn b. Mansûr Şâm Valiliği ve Hilafeti sırasında Muâviye b. Ebî Süfyân'a uzun bir dönem divan katipliği yapmıştır.³¹⁸ Sercûn b. Mansûr devletin cizye vergilerinden ve haraç arazilerinden elde ettiği gelirlerin kaydının tutulduğu Dîvânu'l-Harâc'ın sorumlusu idi.³¹⁹ Aslında

³¹⁴ Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19. Bu konuda ayrıca bk. Alfred Bitler, *Fethu'l-Arab li'Mısr*, 2. Baskı, trc. Muhammed Ferîd Ebû Hadîd Bek, (Kâhire: Mektebetu Madbouly, 1996), 382; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü", 185.

³¹⁵ O'leary, *Ulûmu'l-Yûnân*, 191; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 79.

³¹⁶ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 72; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 354. Ömer Faruk Harman, "Yuhanna ed-Dımaşkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013). 43: 580.

³¹⁷ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 72; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 52. Harman, "Yuhannâ ed-Dımaşkî", 43: 580; İsmail Taşpınar, "Doğunun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2001), 25.

³¹⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 228; Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 59; Taberî, *Târîh*, 5: 330; Ebu'l-Hasen Alî b. Hüseyin Mesûdî (ö.345/956), *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, trc. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2018), 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3: 372; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, 3: 23; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19; Şevkî Ebû Halîl, *Hâkeza Yektubûne Târîhenâ*, 117; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 190.

³¹⁹ Hammâş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, 261-262. Sercûn'un Resâil divanında da görev aldığı aktarılmıştır. Doğrusu gayrimüslim katiplerin gizli tutulması gereken resmî yazışmaların da yapıldığı bu divanda çalıştırılması pek mümkün görünmemektedir. Fakat kanaatimizce Sercûn Muâviye nezdindeki

Sercûn'un Bizans İmparatoru Herakleios zamanından beri bu görevi yürüttüğü de ifade edilmiştir.³²⁰ Sercûn Muâviye'den sonra da Halife Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar aralıksız olarak Şâm divanlarının baş katipliği görevini yürütmüştür.³²¹ Halife Muâviye'nin yanında oldukça değerli olduğu anlaşılan Sercûn Halifenin sürekli kendisine danıştığı bir kimseydi.³²² Muâviye'den sonra da başkent bürokrasisindeki etkisini sürdüren Sercûn kimi zaman Halifelerin vali atamalarına bile etkinlik göstermiştir. Örneğin Yezîd b. Muâviye'nin, Ubeydullah b. Ziyâd'ı Kufe'ye atamasını sağlayan kişi Sercûn'dur. Onun, Halife'ye '*Baban Muâviye sağ olsaydı, İbn Ziyâd'ı atardı.*' diyerek Halifenin kararını etkilediği belirtilmiştir.³²³

Abdülmelik b. Mervan dönemine kadar kesintisiz biçimde görevine devam ettiği anlaşılan Sercûn b. Mansûr zaman içerisinde devletin kendisine olan ihtiyacını istismar etmeye başlamıştır. Rivayete göre Halife Abdülmelik Sercûn'a bir konuda emir vermiş, Sercûn Halifenin emrini ağırdan almıştır. Sercûn'un bu tavrını gören Halife bunun üzerine Dîvânu'r-Resâil'in başında bulunan Süleyman b. Sad'a '*Sercûn'un kendisine olan ihtiyacımızdan dolayı nasıl da pervasız davrandığını görüyor musun?*' diye sinirle sormuştur. Süleyman, Halife'ye isterse divanları Arapçaya çevirebileceğini belirterek bu istismarı önleyebileceğini ima etmiş, Halife emir verince tüm Şâm divanları Arapçaya çevrilmiş ve böylelikle Sercûn'a ihtiyaç kalmamıştır.³²⁴ Neticede Sercûn'un görevinde ihmalkarlık yapıncaya kadar görevinde kaldığı anlaşılmaktadır.³²⁵ Emevilerin gayrimüslimleri divanlarda emir olarak değil memur pozisyonlarında istihdam ettikleri belirtilse de,³²⁶ gayrimüslim katiplerin kimi zaman minnetsiz ve umarsız davrandıkları görülmektedir.

Luvis Şeyho, Sercûn'un Halife Muâviye vesilesiyle Müslüman olduğu iddiasını³²⁷ reddetmiş ve onun yaşamının sonuna kadar kendi dininde sebat ettiğini

kıymetinden dolayı bu divanda görev almış olabilir. Ancak ne var ki müellif de bu bilgi için kaynak vermemiştir. Bk. Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 20.

³²⁰ Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 173, 185.

³²¹ Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 59, 71-72; Mesûdî, *Kitâbu't-Tenbîh*, 218, 221, 224; Halife b. Hayyât, *Târîh*, 263; Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 29; Sümeyye el-Vâfî, *et-Ta'lîm fi's-Şâm*, 55.

³²² Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, 59; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 20.

³²³ Taberî, *Târîh*, 5: 356; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 79; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 73.

³²⁴ Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 81; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 73.

³²⁵ Şevkî Ebû Halîl, *Hâkeza Yektubûne Târîhenâ*, 116.

³²⁶ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 342.

³²⁷ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, 20: 161; Şevkî Ebû Halîl, *Hâkeza Yektubûne Târîhenâ*, 116. Sercûn'un Müslüman olduğu ile ilgili ilk dönem İslâm tarihi kaynaklarında bir bilgi bulamadık. Ayrıca

vurgulamıştır.³²⁸ Şeyho, *Kitâbu'l-Eğâni*'den nakille Yezîd b. Muâviye'nin içkili geceler düzenlediğinde Sercûn ve Hristiyan şair Ahtal'ın kendisine bu gecelerde nedimlik yaptığını belirtmiştir.³²⁹

Yukarıda belirtildiği üzere Yuhanna ed-Dımaşkî olarak bilinen oğul Mansûr b. Sercûn da uzun süre Emevi halifelerine katiplik yapmıştır. Daha sonra ilerleyen yaşından ötürü görevden affını istemiş ve böylece makamını teslim etmiştir.³³⁰

Muâviye Athanasius isimli gayrimüslim bir katibi Mısır divanlarının tanzimi ve katipliği ile görevlendirmiştir.³³¹

Halife Abdülmelik'in "Kendisine olan ihtiyacımızı kullanıyor." (Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 81.) ifadesinin İslâmî kabul eden bir katip hakkında söylenmiş olması kanaatimizce uzak bir ihtimaldir.

³²⁸ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 74.

³²⁹ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 73.

³³⁰ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 75.

³³¹ Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 261. Bu bilgide ismi geçen gayrimüslim katip ile ilgili bir hususa açıklık getirmek gerekmektedir. Kullandığımız kaynaklara göre Mısır divanlarında görev almış olan gayrimüslim katipler ile ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla birbirine benzer 7 farklı isim zikredilmektedir. Bu isimler sırasıyla Antenos (انتناس), Atinâs b. Humâya (أتيناس بن خمايا) -Yenâs b. Humâya (يناس بن خمايا) olarak da kaydedilmiştir-, Eşnâs (اشناس), Athanasius, Ansân (انتناس), Asyones (اثيانس) ve Aytones'tir (ايتانس). Tüm bu isimlerle ilgili kaynaklardaki en önemli ortak bilgi Mısır divanlarında görev aldıklarıdır. Kanaatimizce farklı kaynaklarda farklı şekillerde kaydedilen bu isimlerin aslında tek bir kişi olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Arapça kaynaklara müellifin tasarrufta bulunduğu şekliyle geçen bu Latince isimler, aynı kelime olmasına rağmen her bir Arapça kaynağa farklı şekillerde geçmiş olabilir. Nitekim çağdaş araştırmacılardan Buseyne b. Huseyn de Mısır divanlarında istihdam edilen gayrimüslim katipler ilgili Hişam b. Abdülmelik dönemine kadar sadece bir gayrimüslimin isminin kaynaklara geçtiğini ifade etmiştir. Ayrıca konu ile ilgili olarak Necdet Hammâş da Athanasius'un Cehşiyârî'de Atinâs b. Humâya olarak geçtiğini vurgulamıştır.

Tespitlerimize göre en erken İbn Abdilhakem'in Futûhu Mısır ve'l-Mağrib isimli eserinde söz ettiği Antenos, Cehşiyârî'nin *Kitâbu'l-Vuzerâ* ve'l-Kuttâb isimli eserinde zikrettiği Atinâs b. Humâya ve Kindî'nin fetihten itibaren Mısır'da görevlendirilen katipleri anlatan *Kitâbu'l-Vulât* isimli eserinde bahsettiği Eşnâs ismi dışında, Mısır divanlarında görev almış benzer başka bir gayrimüslim ismi vermemiş olmaları bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Zira bu isimlerin her biri farklı kişiler olsalardı kanaatimizce en azından İbn Abdilhakem, Cehşiyârî ve Kindî'nin diğer isimleri de bir şekilde zikretmeleri gerekcekti. Öte taraftan muasır Arap araştırmacılardan, İsmail Ali, Necdet Hammâş, Hassân Hallâk, Buseyne b. Huseyn gibi isimler de verdikleri bilgileri zaten bu kaynaklara dayandırmaktadırlar. Bu noktada, erken dönem kaynaklarında bu isimlerin farklı şekillerde zikredilmiş olması anlaşılabilir bir durum olsa da muasır araştırmacıların erken dönem kaynaklarında bile geçmeyen isimler vermesi bir hayli ilginçtir.

Bu isimleri tek bir kişi kabul edeceksek kaynaklardaki ilgili bilgileri burada derlememiz faydalı olacaktır. Bu isimlerle ilgili verilen bilgileri Tritton'un kullanımı olan Athanasius ismi ile vereceğiz. Zira Latince bu ismin Batılı bir müsteşrik tarafından daha doğru kullanıldığı kabul edilebilir. Buna göre, Athanasius Muâviye'nin görevlendirmesiyle Mısır'da maliye bakanlığı yapmış ve Mısır divanlarının ta'rib edildiği 87/706 tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür. Daha sonra ise İbn Yerbû' el-Fizârî'nin yerine getirilmesiyle görevi sona ermiştir.

Muâviye ve oğlu Yezîd döneminde Mısır valiliği görevinde bulunan Mesleme b. Muhalled (47-62/667-682), Athanasius(Antenos)'u hem Dîvânu'l-Harâc'ta hem de Dîvânu'l-Cund'de istihdam etmiştir. Athanasius'un Bizans idaresinde kazandığı tecrübe onun, Vali Mesleme yanında değer görmesini ve önemli iki divanın başına gelmesini sağlamıştır. Rivayete göre Dîvânu'l-Cund ve Dîvânu'l-Harâc'ın sorumlusu olan Athanasius, Halife Muâviye'den kendisine divan kayıtlarının tutulduğu devlet dairesine yakın bir ev tahsis etmesini istemiştir. Muâviye, Athanasius'un isteğini yerine getirmesi için vali Mesleme'ye emir vermiş, Mesleme de Athanasius'a bir ev tahsis etmiştir. Mervan b. Hakem döneminde ise Isaac isimli diğer bir gayrimüslim katip ile beraber görevlendirilen Athanasius'a daha sonra İskenderiye'nin idaresi verilmiştir.

Muâviye'nin 58/677-678 senesinde Horasan valisi olarak atadığı Abdurrahman b. Ziyâd b. Ebîhî'in katibi Stefanus da Emevi dönemi gayrimüslim katiplerindendir. Stefanus, sonraki süreçte Yezîd b. Muâviye tarafından Horasan'a vali olarak görevlendirilen Selm b. Ziyâd b. Ebîhî'ye de katiplik yapmıştır.³³²

Hristiyan İbn Usâl,* Muâviye döneminde Hıms şehrinin haraç katipliğini yapmaktaydı.³³³ Aslında İbn Usâl katip değil, doktordu. Muâviye'nin oğlu Yezîd'in veliahtlığı önünde engel olarak gördüğü Abdurrahman b. Hâlid'i, İbn Usâl'a hazırlattığı zehirle öldürttüğü, bu görevini başarıyla yerine getiren İbn Usâl'ı Hıms şehrinin haraç amilliği göreviyle taltif ettiği ilgili çok sayıda rivayet aktarılmıştır.³³⁴ Bu konuya ilerde *Sağlık Alanındaki İstihdam* başlığında değinilecektir.

Yezîd b. Muâviye ve Tâvidrus isimli bir gayrimüslim ile ilgili aktarılan rivayet kayda değerdir. Buna göre Tâvidrus'un Halife'ye gelerek bir miktar para vermiş, bunun karşılığında ise bir devlet kadrosu talep etmiştir. Yezîd ona Mısır'da denizcilik alanında bir görev vermiştir. Kaynaklarda Kıptilere karşı katı tutumlu olduğu ifade edilen Tâvidrus'un 49-50/670 senesinde öldüğü bildirilmiştir.³³⁵ Ayrıca Hristiyan

Abdumelik b. Mervan döneminde Mısır valisi olan Abdulaziz b. Mervân, görüşlerine önem verdiği katibi Athanasius (Atinâs b. Humâyâ) için Fustât'ta bir saray inşa ettirmiştir. Kardeşi Abdülaziz'in vefat haberi Abdumelik'e ulaşınca, Halife kardeşinden kalan malı Mısır'a gönderdiği adamı ed-Dahhâk b. Abdurrahman ve Abdülaziz'in kâtibi Athanasius arasında bölüştürmüştür. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdilhakem (ö.214/829), *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, thk. Abdumünim Amir, (Kâhire: el-Hey'etu'l-Âmme li'l-Kusûr, ts), 1: 141; Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 74; Kindî, *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, 59; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 20; Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 261; Hallâk, *Ta'ribu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 191; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 176; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdarededeki Rolü", 186; Antoine Borrut-Fred M. Donner, *Christians and Others in Umayyad State*, (Chicago: The University of Chicago, 2016), 2, 6, 55, 63, 187.

³³² Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 67, 70; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 80-81; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 196. Abdurrahman yaklaşık iki yıl Horasan Valiliği görevini sürdürmüştür. Yezîd halife olduğunda, Abdurrahman'ın katibi Stefanus görevine devam etmiştir. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 67.

* Metinde ابن ائال şeklinde olan bu isim İbn Usâl ya da İbn Asâl olarak okunmuştur. Örneğin, Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 63'te muhakkik ابن ائال olarak harekelemiştir. Ayrıca Yiğit de İbn Üsâl şeklinde okumuştur. Bk. Yiğit, *Emeviler*, 167. Aycan ise İbn Asâl şeklinde okumuştur. Bk. İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Dinî Araştırmalar* 2/6 (Haziran 2000): 214, 218. Bu çalışmada İbn Usâl en isabetli kullanım olarak görüldüğü için bu şekilde kullanılmıştır.

³³³ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 63.

³³⁴ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 64; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 155; Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 262; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 309. Muâviye'nin gayrimüslim istihdamı ile ilgili aktarılmaması gereken bir bilgi de onun Bizans'a ajanlar soktuğu bilgisidir. Doğrusu memurlarının bir kısmını Rumlardan seçen Muâviye'nin -Rûmca bilmesi gereken- ajanlarını kimlerden seçtiği ile ilgili bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat Cerâcime'nin bu görevi icra etmiş olabileceği ifade edilmiştir. Bk. Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 68.

³³⁵ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 152.

Hasan b. Vehb ve ardından da oğlu Kays, Yezîd b. Muâviye döneminde katiplik yapmıştır.³³⁶

Mecûsî³³⁷ olan Zâdân* Ferrûh önce Ziyâd b. Ebîhi'nin,³³⁸ daha sonra Haccâc'ın harac katipliğini yapmıştır.³³⁹ Irak divanlarını Farsça tutan Zâdân Ferrûh³⁴⁰ emrinde çalıştığı Haccâc nezdinde oldukça önemli bir yere sahipti. Söz gelimi Haccâc'a Sicistan valisinin değişmesini tavsiye etmiş ve Vali Haccâc onun bu tavsiyesini yerine getirmiştir.³⁴¹ Ayrıca Zâdân Ferrûh, İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında zaman zaman isyanın bastırılması için Haccâca fikirler vererek onu yönlendirmiştir.³⁴²

Zâdân Ferrûh, ta'rîb'ten sonra Haccâc yanındaki önemli konumunu, diğer birçok gayrimüslim katip gibi elbette kaybetmiştir. Rivayete göre Salih b. Abdurrahman Irak divanlarını ta'rîb edince Zâdân Ferrûh kendilerine ihtiyaç kalmadığını anlamış ve bunu diğer mecûsî katiplere de bildirmiştir.³⁴³ Zâdânın 88/706-707 senesinde İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında öldüğü aktarılmıştır.³⁴⁴

Cehşiyârî'nin, Zâdân Ferrûh ile ilgili aktardığı bir rivayet dikkat çekicidir. Buna göre Basra divanlarında çıkan yangın sebebiyle tüm divan kayıtları yanmış, Zâdân tüm kayıtları ezberinden tekrar yazmıştır.³⁴⁵ Zâdân Ferrûh'un oğlu Merdânşâh da Basra'da katiplik görevinde bulunmuştur.³⁴⁶ Ayrıca Mervân* döneminde Süleyman b. Habib'in katibi Mâcuşnes b. Behrâm b. Mirdânşâh b. Zâdân idi.³⁴⁷ Görüldüğü üzere

³³⁶ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 159, 211; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 197.

³³⁷ Mücahit Yüksel tarafından Hristiyan olduğu aktarılmış olsa da Zâdân, Mecûsîdir. Bk. Yüksel, *Emevilerde Hristiyanlar*, 192. Kaynak olarak kullanılan Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, 1: 482'de de Zâdân'ın Haccâc'ın katibi olduğu belirtilmiş fakat Hristiyan olduğu ifade edilmemiştir. Kanaatimizce müellif sehven Hristiyan demiştir. Zira Zâdân Irak divanlarını Farsça tutan kişiydi. Bk. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 79; Kara, *Mecûsiler*, 201, 215, 217.

* Kaynaklarda Zâdân (زادان) yahut Zâzân (زاذان) şeklinde aktarılmıştır.

³³⁸ Cehşiyârî, Mirdâs isimli kölesinin de Ziyâd'ın katipliğini yapanlardan olduğunu aktarmakta, ancak Mirdâs'ın inancı konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Bk. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 62; Ayrıca Halife b. Hayyât da benzer şekilde 50/670-671 senesinde Ziyâd'ın hâcibinin mevlası olan Mehrân olduğunu belirtmiş, fakat gayrimüslim olup olmadığı konusunda sessiz kalmıştır. Bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 211.

³³⁹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 211, 308; Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 62; Mâverdî, *Ahkâmû's-Sultâniyye*, 230; Kara, *Mecûsiler*, 198; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 197; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 80.

³⁴⁰ Hallâk, *Ta'rîbu'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 186.

³⁴¹ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 34.

³⁴² Örneğin bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 281; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 7: 324.

³⁴³ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 79.

³⁴⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 288; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 422; Makrizî, *el-Mevâiz*, 283.

³⁴⁵ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 81.

³⁴⁶ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 378.

* Cehşiyârî burada muhtemelen Emevilerin son Halifesi Mervân b. Muhammed'i kastetmiştir.

³⁴⁷ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 160; Kara, *Mecûsiler*, 204.

Zâdân Ferrûh'tan sonra oğlu ve torunları da katiplik görevlerinde bulunmuşlardır. Haccâc'ın Mecûsî katiplerinden biri de Vehzâz b. Yezdâd'dır.³⁴⁸

Mısır divanlarında³⁴⁹ mevaliden çok sayıda Müslümanın da görev alması Emevilerin Mısır divanlarında daha çok mevaliye dayandığı kanaatini vermektedir.³⁵⁰ Ayrıca İfrikiyye ve Mağrib bölgelerinin de divanlarının aynı usûl ile tevarüs edildiği ve devam ettirildiği tahmin edilmektedir. Fakat kaynaklarda bu konuda bilgi bulunmadığı için bu tahminden öteye gitmemektedir. İfrikiyye divanlarında çalışan İbrahim b. en-Nasrânî'nin ismindeki nisbenden ötürü Hristiyan olduğu düşünülmüştür. Bizans döneminde icra ettiği bu görevdeki tecrübesinden dolayı divanlarda görevlendirilmiştir.³⁵¹

Emevilerde Mecûsî vergi memuru Dâzeveyh, ayrıca oğlu Rûzbih de* (Abdullah b. Mukaffa') Amir b. Dübare'nin katipliğini yapmıştır.³⁵² Haccâc'ın Halife Abdülmelik'e katip olarak Muhammed b. Yezîd el-Ensârî'yi tavsiye ederken bu görevi gerektiği şekilde yapabileceği anlatırken üstelik Müslüman olduğunu vurgulaması oldukça dikkat çekicidir.³⁵³

Halife Abdülmelik, ta'rib faaliyeti ile devletin gayrimüslim katiplere mahkumiyetini büyük oranda ortadan kaldırmış olmasına rağmen devlette gayrimüslim istihdamı devam etmiştir. Zira gayrimüslimlerin bu işteki deneyimleri onların bir anda bu alandan tamamen çıkarılmasını zorlaştırmaktaydı.³⁵⁴ Nitekim Abdülmelik de, Ravh b. Zinba' el-Cuzamî isimli katibin görevini iyi yapması

³⁴⁸ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsbahânî, *Târîhu İsbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1: 62; Kara, *Mecûsîler*, 202.

³⁴⁹ Mısır divanlarında istihdam edilen gayrimüslim katipler ile ilgili ayrıca 331. dipnotta verilen bilgiye ayrıca bakınız.

³⁵⁰ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 37.

³⁵¹ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 37. Buseyne b. Huseyn'in İbn Abdilhakem'e dayandırarak İbrahim en-Nasrânî olarak aktardığı bu isim esasen söz konusu kaynaktan İbrahim b. en-Nasrânî olarak kaydedilmiştir. Anlaşılan o ki babasının nisbesinden dolayı ismi sehven İbrahim en-Nasrânî olarak aktarmış, İbrahim'in de Hristiyan olduğunu düşünmüştür. Fakat İbrahim'in Hristiyan olmaması da aynı oranda muhtemeldir. Abdülmelik b. Mervan döneminde İfrikiyye'nin fethi ile görevlendirilen Hasan b. Numan, Libya sahilinde bulunan Berka(برقة) şehrinin harâcının toplanmasında İbrahim'i görevlendirmiştir. Bk. İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 1: 272.

* Rûzbih, Abdullah b. Mukaffa' olarak tanınan meşhur İranlı katiptir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Durmuş, "İbn Mukaffa' 1/2", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 130-134.

³⁵² Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 4: 289; Kara, *Mecûsîler*, 194-195.

³⁵³ Taberî, *Târîh*, 6: 414-415; Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 19. Neticede Halife Muhammed'i kendisine göndermesini istemiş ve onu katiplik makamına atamıştır.

³⁵⁴ Abbasiler döneminde de gayrimüslim katiplerin görevlerine bir anda son verilmesi neredeyse imkansızdı. Söz gelimi Me'mûn döneminde (198-218/813-833), Horasan katiplerinin bir anda değiştirilmesi problem olarak görülmüştür. Bu sebeple Halife, yeni katiplerin divanların işleyişini daha erken kavramaları için yanlarına en azından bir tane eski katip görevlendirilmesi fikrine hemen ikna oluvermiştir. Bk. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, 30.

sadedinde ona *fârisiyu'l-hatt*³⁵⁵ derken aslında Farsların bu sanattaki maharetini ifade etmekteydi. Abdülmelik'in katipleri arasında bulunan Şem'ul isminde Hristiyan bir katip de bulunmaktaydı. Halife maharetli bir katip olan Şem'ul'un Müslüman olmasını istemiş fakat o kabul etmemiştir.³⁵⁶ Aslında ta'rîb faaliyetinden ötürü sonradan İslâm'ı kabul eden katipler de olmuştur. Örneğin Abdülmelik b. Mervan'ın Divânu'r-Resâil katibi Ebû Zu'eyre sonradan Müslüman olan katiplere örnek verilebilir.³⁵⁷

Abdulaziz b. Mervan'ın³⁵⁸ Ruha halkından iki Hristiyanı katip olarak istihdam etmiş olması, Yakubi mezhebinden olan Hristiyanların Emeviler döneminde istihdam ettiği şeklinde yorumlanmıştır.³⁵⁹

Süleyman b. Abdülmelik, Filistinli İbn Bıtrık* isimli nasranî katibine önemli görevler vermiştir. Halife Hristiyan katibini Remle şehrinin inşa ve idaresinde görevlendirmiştir.³⁶⁰ Halife Süleyman'a gelen İbn Bıtrık, kendisinden önceki halifelerin yaptıkları eserlerle anıldıklarını kendisinin de bir mescit yapması durumunda bu eseri ile anılacağını belirtmiştir. Rivayete göre İbn Bıtrık, Lüdd halkından, inşa faaliyetinde kullanmak için kiliselerinin bir miktar malzemesini istemiş, halk da reddetmiştir. Bunun üzerine İbn Bıtrık kiliseyi yıkacağına and içmiştir. Daha sonra İbn Bıtrık kilisenin kullanılmayan sütunlarının da olduğunu öğrenip Halifeye bildirince, kilise yıkılmaksızın mescit inşa edilebilmiştir.³⁶¹

Süleyman b. Abdülmelik'ten sonra Hilafete gelen Ömer b. Abdulaziz döneminde gayrimüslim istihdamına son verilmiştir. Zira Halifenin yaptığı düzenlemeler arasında gayrimüslimlerin vergileri toplama ve katiplik görevlerinin sonlandırılması da vardı.³⁶² Gayrimüslim katiplerden İslâm'ı kabul edenler görevlerine devam etmişlerdir. Söz gelimi Hristiyan katip Hasan b. Zeyd'in ancak müslüman olması durumunda görevine devam edebileceği kendisine bildirince İslâm'ı kabul ettiğini ikrar edip görevine devam ettiği nakledilmiştir.³⁶³ Ömer b. Abdulaziz'e,

³⁵⁵ Ceşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 75.

³⁵⁶ Ceşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 81-82.

³⁵⁷ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 22.

³⁵⁸ Abdülmelik'in kardeşi Abdulaziz'in henüz erken yaşta iken eğitimini bir Hristiyanı bıraktığı aktarılmıştır. Bk. Harbûtlı, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 132. Bu Hristiyan'ın Athanasius olduğu ifade edilmiştir. Bk. Borru t- Donner, *Christians and Others in Umayyad State*, 55.

³⁵⁹ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 145.

* Aynı kişiyi Belâzûrî Bıtrık en-Naka, Ceşiyârî ise İbn Bıtrık olarak ifade etmiştir.

³⁶⁰ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 195; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 22; Harbûtlı, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 132; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 193; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 80.

³⁶¹ Ceşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 91; Mesûdî, *Kitâbu't-Tenbîh*, 226; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 57.

³⁶² Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 17.

³⁶³ İbn Kayyım, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 459; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 159.

Müslüman tebaadan Leys b. Ebî Rukayye, Reca' b. Hayve ve İsmail b. Hukeym gibi isimler de katiplik görevinde bulunmuştur.³⁶⁴

Yezîd b. Abdülmelik'in İskenderiye şehrinin yönetimini bir Hristiyana bıraktığını belirten Harputlu, aktardığı bu bilgi için kaynak vermemektedir.³⁶⁵ Ayrıca Halife Yezîd döneminde 105/723 senesinde Müslim b. Saîd el-Kilâbî, mecûsî Behram Sîs'i, Merv şehrine Zerdüşîlerin vergilerini tahsil etmek üzere merzûbân olarak göndermiştir.³⁶⁶

Hişâm b. Abdülmelik gayrimüslim katiplerin tasallutundan kurtulmak istemiş,³⁶⁷ bu sebeple de babası Abdülmelik'in ta'rib politikasını devam ettirmiştir. Sözelimi daha önce belirtildiği gibi Horasan divanları onun döneminde ta'rib edilmiştir. Fakat ta'ribten sonra da gayrimüslim katiplerden bir kısmının görevlerine devam etmelerinden dolayı gayrimüslimlerin nüfuzundan tamamen kurtulmak mümkün olmamıştır.

Hişâm b. Abdülmelik'in de katiplerinden biri Tâzârî b. Astîn en-Nasranî idi. Hişâm'ın, Tâzârî'yi katiplik görevinin yanı sıra Hıms divanlarının başına atadığı nakledilmiştir.³⁶⁸ Hişâm döneminde Irak divanlarında katiplik yapan Muhammed b. Münteşir ile birlikte Hassan el-Nabatî olarak isimlendirilen bir gayrimüslim katip vardı. Hişâm, Muhammed'e zimmî istihdam etmemesini emretti. Halifenin emrinin gereği Hassan'a haber verilince Muhammed'in huzurunda Müslüman oldu. Müslüman olan Hassan daha sonra Horasan da katiplik görevinde bulundu.³⁶⁹

Hişâm b. Abdülmelik döneminde Medine'deki haraç divanlarında daha çok Rûm ve Farsların yanında tecrübe kazanmış olan mevali de görev aldığı belirtilmiştir.³⁷⁰

Mısır Hristiyanlarından Corcî, Halife Velid b. Abdülmelik'in kardeşi ve Mısır valisi Abdullah'a katiplik görevinde bulunmuştur. Şeyho'nun aktardığı rivayete göre Corcî diğer bazı katiplerle toplanmış ve o dönem hapiste olan Patrik II. İskenderus'un serbest bırakılması için bu katiplerle birlikte yaklaşık 3000 dinar ödemiştir.³⁷¹

³⁶⁴ Ceşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 97.

³⁶⁵ Harbûtlı, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 132.

³⁶⁶ Taberî, *Târîh*, 7: 21; Kara, *Mecûsîler*, 39. O dönemde merzûbânlar vergileri toplamaktaydı. Bk. Yazıcı, "Merzûbân", 29: 255.

³⁶⁷ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 18-19.

³⁶⁸ Ceşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 107; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 152; Atçeken, *Hişâm b. Abdülmelik*, 32.

³⁶⁹ Ceşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 107-108.

³⁷⁰ Buseyne b. Huseyn, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 36.

³⁷¹ Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 156.

Velîd b. Yezîd döneminde (125-126/743-744) Süleyman b. Kürd Şehriyar divan katipliği yaparken İslâma girmiştir.³⁷² Yezîd b. Velîd (126/744) döneminde Irak valiliğine atanan Abdullah b. Ömer b. Abdulaziz de haraç katibi olarak muhtemelen Mecûsî olan Rûzbehân'ı görevlendirmiştir.³⁷³

Emeviler döneminde divanlarda çalışan gayrimüslim katipler dışında, Fars bölgesindeki dihkânlarla da değinilmesi önem arz etmektedir. Dihkân kelimesi (ç. Dehâkîn) eski İran'ın feodal sistemindeki toprak sahiplerini ifade etmektedir. Kendi bölgelerinde yönetim açısından oldukça etkili olan dihkânlar devlet ile çeşitli ilişkiler geliştirmekteydiler. Bu ilişki çoğunlukla dihkânların devlet için buldukları kırsal bölgenin vergilerini toplama görevini almalarını sağlıyordu. Aslında dihkânların Müslümanlar ile ilişkileri erken dönemlere kadar gitmekteydi. Müslümanlar Sasani topraklarına hakim olduğu zaman yerli halkın temsilcileri konumundaki dihkânları resmî olarak tanımış ve onların bir kısmına görevlerini aynı şekilde devam ettirme imkanı tanımıştır.³⁷⁴ Söz gelimi Osman b. Hunejf ve Huzeyfe b. el-Yeman Irak topraklarının ölçümü ve vergi miktarını hesapladıktan sonra her bölgenin dihkânına tespit ettikleri miktarı bildirip toplamalarını istemişlerdir.³⁷⁵ Emeviler döneminde de devlet birçok dihkâna sorumlu olduğu bölgenin vergilerini toplama görevi vermiştir. Böylece Müslüman amiller direkt olarak dihkânlar ile muhatap olmaktadır. Dihkânların yaptıkları bu hizmete karşılık hem eski konumlarını korudukları hem de cizye vergisinden muaf tutuldukları nakledilmiştir.³⁷⁶

Ziyâd b. Ebîhî'nin "Dihkânlarla iyi muamele ediniz. Zira onlar iyi oldukça sizler de iyi olursunuz."³⁷⁷ ifadesi devletin mali işleyişinde dihkânların önemini ifade

³⁷² İsfahânî, *Kitâbu'l-Eğânî*, 4: 277; Kara, *Mecûsiler*, 205.

³⁷³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 382; Kara, *Mecûsiler*, 205. Divanlardaki gayrimüslimleri bitirmeden önce Dimitri Gutas'ın verdiği, konuyla ilgili olabilecek bir bilgiyi nakletmek istiyoruz. Gutas, Şâm'daki Emevî yönetiminde İoannes isimli bir gayrimüslim aristokratın ismini zikreder. Fakat maalesef belirttiği isim hakkında başka bir bilgi vermeyen Gutas, bu konuda kaynak da belirtmemiştir. Konu ile ilgili bk. Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 29.

³⁷⁴ Sümer, "Dihkân", 9: 289; Erkal, "Cizye", 8: 44; Dihkânlardan bir kısmının da İslâm'ı kabul ederek nüfuzlarını sürdürdükleri belirtilmiştir. Bk. Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 25. Ayrıca Bk. 16/637 senenin sonuna doğru yapılan Celûlâ savaşından sonra, Hz. Ömer zamanında bazı dihkânlar Müslüman olmuş, Halife onların mahalli-idari görevlerini ellerinde bırakmış ayrıca, cizye vergilerini de kaldırmıştır. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 370.

³⁷⁵ İbn Zinceveyh, *Kitâbu'l-Emvâl*, 184; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, 129; Tâî, "el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud", 305.

³⁷⁶ Örneğin Horasan'da bazı anlaşmaların mahalli liderler ve dihkânlarla yapılması, bazı dihkânların yaptıkları işe karşılık aileleri birlikte cizyeden muaf tutulduğu belirtilmiştir. Tâî, "el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud", 303. Kimi zaman Müslümanlar bazı anlaşmaları bizzat dihkânlarla yapmışlardır. Bk. Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 369.

³⁷⁷ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1: 79; Tâî, "el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud", 305.

ediyor olsa gerektir. Oğul Ubeydullah b. Ziyâd'ın da vergileri toplamada daha mahir ve gerektiğinde Araplardan daha hesap sorulabilir olmaları sebebiyle dihkânları tercih ettiği belirtilmiştir. Ayrıca Ubeydullah'ın kimseye zulmetmemeleri için dihkânların başlarına Müslüman denetçiler koyduğu da aktarılmıştır.³⁷⁸ Haccâc Ubeydullah b. el-Mehârik'i el-Felluceteyn'e atadığında, Ubeydullah atandığı bölgeye gittiği ilk anda 'kendisine danışılabilir bir dihkân olup olmadığını' sormuştur.³⁷⁹

İbn Ebî Usaybia'nın aktardığı rivayete bakılırsa bir dihkânın da -Hristiyan tabip İbn Usâl gibi- Muâviye'nin hasımlarına karşı tertip ettiği suikast planlarında rol aldığı anlaşılmaktadır. Rivayete göre 38/658-659 senesinde Hz. Ali, Eşter'i Mısır'a vali tayin edince, Muâviye Arîş dihkânına Eşter'i öldürmesi durumunda 20 yıllık haracını ödenmiş kabul edeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine dihkân Eşter'e zehirli bal içirerek öldürmüştür.³⁸⁰

Emeviler döneminde sahip oldukları önemli konumdan ötürü, dihkânların Araplardan kız alması mevaliye nispeten daha muhtemeldi.³⁸¹ Aslında kavramsal anlamda dihkânlar da mevaliden sayılmasına rağmen, görünen o ki devlet nezdindeki konumlarından dolayı, ayrıcalıklı sayılmışlardır. Emeviler nezdinde etkili oldukları anlaşılan dihkânlar³⁸² kimi zaman çıkarlarına ters düştüğü için Emevilerin bazı vergi düzenlemelerine muhalefet etmişlerdir.³⁸³ Bu konuda son olarak Emeviler döneminde İslâmı kabul eden dihkânların da olduğunu belirtmek yerinde olacaktır.³⁸⁴

2.5.2. Askeri Alanda İstihdam Edilen Gayrimüslimler

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Müslümanların ordusu genel anlamda Arap unsurlardan teşkil olursa da Hz. Ömer'in ordusunda Mecûsîlerin olduğu ve

³⁷⁸ Taberî, *Târîh*, 5: 523. Dihkânların vergi toplama konusunda daha mahir oldukları konusunda tekrar bk. Demirci, *Abbâsilerde Toprak Sistemi*, 303.

³⁷⁹ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 82.

³⁸⁰ Ebu'l-Abbas Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım İbn Ebî Usaybia (ö.668/1269), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibba*, thk. Âmir en-Neccâr, (Kâhire: Dâru'l-Mearif, 1996), 1: 404.

³⁸¹ Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, 84; Duman, *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*, 12.

³⁸² Taberî, *Târîh*, 4: 5; Tâî, "el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud", 301.

³⁸³ Tâî, "el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud", 303.

³⁸⁴ Vloten, *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*, 79.

Müslümanlar ile aynı ücretleri aldıkları belirtilmiştir.³⁸⁵ Ayrıca Hz. Osman döneminde de gayrimüslim unsurlardan çeşitli şekillerde istifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde fethedilen Trablus şehrine Muâviye tarafından askeri amaçlı pek çok Yahudi yerleştirilmişti.³⁸⁶ Bu dönemde Zâtu's-Savârî savaşında da Kıptîlerin istihdam edildiği aktarılmaktadır.³⁸⁷

Gayrimüslimleri devletlerinin farklı kademelerinde istihdam eden Emeviler orduda da onlardan istifade etmişlerdir. Emevilerin ordusu, Hulefâ-yi Râşidîn döneminde olduğu gibi genel anlamda Arap Müslümanlardan oluşmakla beraber,³⁸⁸ orduda Hristiyan Araplar, Rûmlar, Ermeni Sakâlibe, Kıptîler ve Berberîler de bulunmaktaydı.³⁸⁹ Emeviler bu zımmî askerlerin hizmetlerinden Bilâd-ı Şâm, Mısır, Irak ve Bilâd-ı Fars'da faydalanmışlardır.³⁹⁰

Emeviler, Hz. Ömer döneminden gelen paralı ve daimi askerlik sistemini devam ettirmiş ve Bizans ile Sasani savaş sisteminden istifade etmişlerdir.³⁹¹ Ordu düzenini Bizans'tan alan Emeviler,³⁹² kimi Hristiyan kabileleri de askerî güç olarak kullanmışlardır.³⁹³ Bu arada bazı Hristiyan Arap kabilelerin unsuriyet taassubundan ötürü İslâm fetihlerini desteklediği de belirtilmelidir.³⁹⁴ Ayrıca Emevi ordusunda mürtezika denilen nizami ve daimi statüdeki muvazzaf askerler bulunmaktaydı.³⁹⁵

Halife Abdülmelik b. Mervânın Lükâm dağı civarında Rûmlara karşı bir kale inşası için 40 kişilik Cerâcime grubunu görevlendirdiği aktarılmıştır.³⁹⁶ Emeviler Sakâlibe'den de Bizans'a karşı istifade etmişlerdir.³⁹⁷ Söz gelimi Mervân b. Muhammed'in Sakâlibe ve Rûmdan reayası olduğu aktarılmıştır.³⁹⁸ Böylece Emevilerde farklı biçimlerde Sakâlibe'nin de orduya katıldığı anlaşılmaktadır.³⁹⁹ Emeviler döneminde gayrimüslimlerden askerî alanda istihdam konusunda, Halife

³⁸⁵ Şibli, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, 2: 153; Kara, *Mecûsiler*, 207-208.

³⁸⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 174; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 75.

³⁸⁷ Taberî, *Târîh*, 4: 291; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 83.

³⁸⁸ Tuleysî – Züveyb, *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, 148.

³⁸⁹ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 87.

³⁹⁰ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 83.

³⁹¹ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 482.

³⁹² İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 360; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 223. Emevilerin ordu sisteminin Bizans'a ait olduğu tartışmaları konusunda ayrıca bk. Ra'd Ahmed Mahmud el-Burhâvî, *Ecnâdu's-Şâm* (Yüksek Lisans Tezi, Mûsul Üniversitesi, 1992), 13.

³⁹³ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 17, 129.

³⁹⁴ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 141-142.

³⁹⁵ Yiğit, "Emeviler-1/2", 11: 95.

³⁹⁶ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 228; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 612.

³⁹⁷ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 84.

³⁹⁸ Hammâş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, 346.

³⁹⁹ Hammâş, *eş-Şâm fi Sadri'l-İslâm*, 345; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 84.

Abdumelik b. Mervan'ın da bazı Yahudi aileleri Mescid-i Aksâ'nın muhafızlığına tayin ettiği belirtilmelidir.⁴⁰⁰

Neticede Müslümanların zaman zaman sınır ve hücumla açık bölgelerinde düşmanlarına karşı kendilerine askeri anlamda yardım etmeleri durumunda cizyelerini düşürme karşılığında bazı gayrimüslim unsurlardan istifade ettikleri anlaşılmaktadır.⁴⁰¹

2.5.3. İmar İşlerinde İstihdam Edilen Gayrimüslimler

Müslümanlar erken dönemlerde inşaat-imar alanında Bizans ve Sasanilere göre çok gerideydi. Çünkü Hicaz topraklarında kendi ihtiyaçlarını karşılayacak basit ve sade yapılar ile yetinmekteydiler. Ayrıca ilk dönemlerde Müslümanların büyük ve gösterişli yapılara çok önem vermeyişi de bu alanda Bizans ve Sasanilere nispeten ilerleme kaydetmemelerinin sebeplerinden sayılabilir.

Müslümanlar zamanla komşu medeniyetlerin mimari alanındaki tecrübelerinden ve hizmetlerinden farklı şekillerde yararlanmayı da ihmal etmemişlerdir. Rivayete göre Rûzbeh b. Bozogmehr b. Sasan, Bizans ile işbirliği yaptığı için Sasanilerden kaçmış, bölgeye gelen Sad b. Ebî Vakkâs'a* sığınmıştır. Sad onu Kufe'ye yerleştirmiş, orada kendisi için bir Dâru'l-İmâre sarayı yapmakla görevlendirmiştir. Kufe mescidinin de daha sonra Rûzbeh'e yaptırıldığı ifade edilmiştir.⁴⁰² Bunun üzerine Rûzbeh'in faaliyetlerini haber alan Halife Ömer, Rûzbeh'in Müslüman olmasıyla kendisiyle kayd-ı hayat şartıyla maaş bağlamıştır.⁴⁰³

Genelde sade ve tek katlı evlerde yaşayan Araplar, Emeviler döneminde saray ve lüks evler inşa etmeye başlamışlardır. Büyük yapılar inşa etmeye başladıkları ilk zamanlarda bu tarz binalara oldukça yabancı olan Araplar imar-inşaat işlerinde tecrübeli gayrimüslimlerden yararlanmışlardır.⁴⁰⁴ Emeviler döneminde Arapların Şâm

⁴⁰⁰ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 82.

⁴⁰¹ Hammâş, *eş-Şâm fî Sadri'l-İslâm*, 344.

* Sad b. Ebî Vakkâs burada Sad b. Mâlik olarak anılmıştır. Zira Sad'ın babasının künyesi Ebû Vakkâs ismi ise Mâlik'tir.

⁴⁰² Taberî, *Târîh*, 4: 48; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, 417; Kara, *Mecûsîler*, 212.

⁴⁰³ Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, 417; Kara, *Mecûsîler*, 212.

⁴⁰⁴ Kara, *Mecûsîler*, 211-213.

şehirlerini miras alması, onları kültürel-mimari anlamda da etkilemişti.⁴⁰⁵ Nitekim Emevi halifelerinin dinlenmek için Dımaşk civarında yaptırdıkları saraylarda da Bizans etkisi belirgin şekilde görülmektedir.⁴⁰⁶ Bu arada Emevilerin sanat anlayışında Hristiyanlardan kalan eserlerden daha üstün eserler meydana getirme düşüncesinin de etkili olduğu ifade edilmelidir.⁴⁰⁷

Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti zamanında Kabe'nin onarımı için İranlı ve Rûm mühendisler getirdiği ifade edilmiştir.⁴⁰⁸ 13/634 senesinde Sasanilerle savaş için bölgeye giden Ebû Ubeyd b. Mesud'in Köprü savaşı öncesinde Fırat nehrini geçebilmek için bölgedeki dihkânlardan Müslümanlar için bir köprü yapmaları konusunda anlaştığı nakledilmiştir.⁴⁰⁹

Mescid-i Nebevî ilk yapıldığında her ne kadar sade ve gösterişsiz yapılmış olsa da sonraki dönemlerde çeşitli eklemeler yapılmıştır. Söz gelimi görsel amaçlı altın işlemeli mozaik desenler sonraki zamanlara aittir. Bu faaliyetlerde de Rûm ve Kıptî işçilerin görev aldığı bilinmektedir.⁴¹⁰ Belâzûrî'nin naklettiği rivayete göre, Velîd b. Abdulmelik, Mescid-i Nebevî'nin onarım işleri ve genişletilmesi için gerekli inşaat malzemeleri ile birlikte 80 tane Rûm ve Kıptî inşaat ustasını Medine valisi Ömer b. Abdulaziz'e, mesicidin gerekli onarımını yapması için göndermiştir.⁴¹¹ Vali Ömer b. Abdulaziz de gönderilen bu malzemeleri mescidin yapımında ve tezyininde kullanmıştır.⁴¹²

İmar faaliyetlerine önem veren Velîd b. Abdülmelik, yaptığı eserler ile bütün dünyanın bakışlarını Şâm'a çevirmek istiyordu.⁴¹³ Arkasında görkemli bir eser bırakmak isteyen Halife, Emevi camiinin kusursuz ve adeta göz kamaştırıcı olması için neredeyse ülkenin dört bir yanından işçiler getirtmiştir.⁴¹⁴ Velid, Emevi camiini yapmaya karar verdiğinde, Bizans Kralına* bir mektup yazmış, mektupta kendisine 200 işçi göndermesini istemiştir.⁴¹⁵ Bunun üzerine Bizans Kralı, Halife Velid'e çok

⁴⁰⁵ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 229.

⁴⁰⁶ Adevi, *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântiyyûn*, 242.

⁴⁰⁷ Beksaç, "Emevîler-2/2", 11: 103.

⁴⁰⁸ Kara, *Mecûsîler*, 213.

⁴⁰⁹ Kara, *Mecûsîler*, 213-214.

⁴¹⁰ Tuleysî – Züveyb, *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, 319.

⁴¹¹ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 13.

⁴¹² Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 326.

⁴¹³ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 191.

⁴¹⁴ Beksaç, "Emevîler-2/2", 11: 108; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 85, 138; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 191.

* Metinde الطاغية kelimesi kullanılmıştır.

⁴¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, 2: 258; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 85.

sayıda mühendis, inşaat ustası göndermiştir. Bununla birlikte ayrıca mozaik tarzında yapıya estetik katan inşaat malzemeleri de gönderdiği zikredilmektedir. Halifenin Bizanstan talep ettiği mimarlar ve inşaat ustalarının yanı sıra ayrıca Fars, Hind ve Mağribli ustalar ve Mısırlı Kıptî işçilerin de mescidin yapımında emek sahibi olduğu belirtilmiştir.⁴¹⁶ Her ne kadar Bizans tarzı mozaik ve mermer kullanılmış olsa da, Emevi mescidinin adeta yeni bir tarz ortaya koyduğu ve Arap ruhunu yansıtan motifler taşıdığı belirtilmiştir.⁴¹⁷ Netice itibariyle Emevi dönemi sanat eserlerinde Hristiyan ve Suriyeli işçilerin katkısı çok fazla olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁴¹⁸

Musul, Antakya ve Musaysi‘a arasındaki yola önem veren Hişam b. Abdülmelik de, bu mevkilerde bazı kaleler inşa etmiş ve bu hususta Hristiyan Cerâcim‘den yardım almıştır.⁴¹⁹

2.5.4. Sağlık Alanında İstihdam Edilen Gayrimüslimler

İslâm öncesi Araplarda tıp genelde basit ve yüzeyseldi. Bu dönemde Araplar hastalıklarına daha çok geleneksel yöntemler ile şifa bulmaya çalışmışlardır. Ayrıca tılsımlı tedavi yöntemlerine başvurulurdu. Örneğin çöl otları, deve bevli veya kesilmiş hayvanların kanları ile tedaviler yapılmaktaydı.⁴²⁰

İslâmdan sonraki ilk dönemlerde de Müslüman toplumda geleneksel tıp yöntemleri uygulanmaya devam etmiş, aynı zamanda Hz. Peygamber‘in (sav) öğütleri de dikkate alınmıştır.⁴²¹ Hz. Peygamber‘in (sav) tıp ile bilgisi, yaşadığı dönemin tecrübe ve bilgi birikimine dayanmaktaydı.⁴²² Onun kendi döneminde, insanlara tıbbî yollarla tedavi olmalarını tavsiye ettiği bilinmektedir.⁴²³ Nitekim rahatsızlığında Sad

⁴¹⁶ Kürd Ali, *Hitatu‘ş-Şâm*, 5: 249; Adevî, *el-Umeviyyûn ve‘l-Bizântıyyûn*, 240; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 85.

⁴¹⁷ Adevî, *el-Umeviyyûn ve‘l-Bizântıyyûn*, 240-241.

⁴¹⁸ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 242.

⁴¹⁹ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi‘ş-Şâm*, 200.

⁴²⁰ Kemal Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi‘t-Tıbbi‘l-Arabî*, (Mısır: Dâru‘n-Nidâl, ts), 1: 199.

⁴²¹ Aycan, “Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi”, 214.

⁴²² Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 6. Baskı, (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 354.

⁴²³ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5: 31; Ebû Dâvud, “Tıbb”, 11; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), *et-Tıbbu‘n-Nebevî*, thk. Mustafa Hıdır Dönmez, (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006), 1: 179.

b. Ebî Vakkâs'a tedavi için, dönemin meşhur Tâifli doktoru Hâris b. Kelede'ye gitmesini tavsiye etmiştir.⁴²⁴

Müslümanlar henüz erken dönemlerde Fars ve Mısır topraklarındaki tıp ile ilgili gelişmelerden az çok haberdardı.⁴²⁵ Söz gelimi kendi döneminde Arapların tabibi olarak bilinen Hâris b. Kelede,⁴²⁶ tıp tahsili için Fars ülkesine gitmiş ve dönemin meşhur tıp merkezlerinden olan Cündişapur'da hâzık hekimlerden tahsil görmüş, hastalıkların ilaçları ile ilgili bilgi kazanmıştır.⁴²⁷ İslâm'ın başlangıç yıllarında Arap yarımadasında bulunan doktorların da birçoğu Fars ve Rûm idi.⁴²⁸

Müslümanlar, Emeviler döneminde fetihlerin artmasının bir sonucu olarak Hristiyan ve Yahudiler ile bir arada yaşamaya başlamıştır. Müslümanlar bu iki etnik unsurun tıp ilmindeki köklü birikimlerine ilgi duymuş ve tıp ilmine de önem vermişlerdir. Müslümanların tıp ilminde gayrimüslimlerden istifade etmekle kalmayıp onlardan bu ilmi tahsil etme çabasına girdikleri de belirtilmelidir. Müslümanlar bu anlamda gayrimüslimlerin öncelikle tıp ile ilgili eserlerini Arapçaya tercüme etmişlerdir.⁴²⁹ Fakat ne yazık ki başlangıçta bu çabalar yaygınlaşmamış, münferit düzeyde kalmıştır.

Emeviler döneminin dışa açılma, diğer kültürleri tanıma dönemi olduğunu ifade eden Samerrâî'ye göre bu dönemde Araplar tıp gibi hayatiyet arz eden bir alanı ihmal ettiklerini fark etmiş ve bazı kimseler dönemin önemli tıp merkezlerine tahsil görmeye gitmişlerdir. Fakat 90 yıllık kısa bir zaman dilimi elbette bu alanda yeterli sayıda tabibin yetişmesine imkan tanımamıştır.⁴³⁰ Bu sebeple Emeviler döneminde

⁴²⁴ Ebu'l-Hasen Cemaluddin Ali b. Kâdî el-Eşref Yusûf el-Kıfî (ö.646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*, thk. Ahmed Nâcî vd, (Mısır: yy, h.1326), 111. Hâris, Muâviye dönemine kadar yaşamıştır. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 386. Müslümanlar İslâmın ilk dönemlerinde Kuran, Hadis ve Fıkıh gibi dinî ilimlere ve fetih faaliyetlerine yoğunlaştıkları için tıp alanını ihmal etmişlerdir. Aslında bir ilmin gelişmesi de uzun soluklu bir süreç gerektirmektedir. Müslümanların tıp alanında Râzî (ö.313/925), İbn Sînâ (ö.458/1037) gibi zirve isimler yetiştirmesi de uzun bir süreç sonunda mümkün olabilmıştır. Dünyaca ünlü Müslüman hekimlerin yetişmesiyle kimi Batılılar bazı Müslüman hekimlerin tıp tarihinin en büyükleri olduğunu ifade etmişlerdir. Kürd Ali, *Hıttu's-Şâm*, 4: 24; Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 233; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 34.

⁴²⁵ Tuleysî – Züveyb, *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, 289.

⁴²⁶ Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 233.

⁴²⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 386; Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi", 214. İslâmın ilk yıllarında Şâm bölgesindeki Ruha, Harran, Antakya ve Nusaybin kentleri de dönemin önemli tıp merkezlerindii. Emeviler daha sonra bu bölgede kurulmuştur. Bk. Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 222; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 228.

⁴²⁸ Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 211.

⁴²⁹ Bu eserleri, Yunancadan Arapçaya tercüme etmeye ilk başlayan kişi Hâlid b. Yezîd'dir. Bk. Sümeyye el-Vâfî, *et-Ta'lim fi's-Şâm*, 156-157.

⁴³⁰ Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 253.

tabiplerin çoğu gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Hristiyan hekimler çoğunlukta olsa da, Yahudi hekimlerin bu alanda görev yaptıkları bilinmektedir.⁴³¹ Emeviler döneminde de özellikle Hristiyan tabiplerin ön plana çıkmasının⁴³² temel sebebinin Rûmların Grekçe eski tıp eserlerini okuyup anlama imkanına sahip olmasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.⁴³³

Doğrusu Emeviler döneminde gayrimüslim doktorlarla ilgili çok az bilginiz bulunmaktadır. Bazı kaynak eserlerde çok kısa geçen bilgiler, kimi zaman da son derece muğlaktır. Son derece geniş olan hilafet topraklarında kaynaklardan ismini bildiğimiz az sayıdaki doktordan çok daha fazlasının bulunduğu kuşkusuzdur.⁴³⁴

Emevi halifelerin saraylarında özel olarak hizmetlerinde istihdam ettikleri tabipleri bulunmaktaydı. İlk halife Muâviye'den başlayarak neredeyse her halifenin özel tabibi gayrimüslim olmuştur. Bu hekimler aynı zamanda saray dışında, kamu hastanelerinde de çalışmışlardır.⁴³⁵

Muâviye'nin özel tabibi İbn Usâl Dımaşk'ın meşhur tabiblerinden idi. Nasrânî olan İbn Usâl, Muâviye Şâm'a hakim olunca onun yakın adamlarından biri olmuştur.⁴³⁶ Halife Muâviye'nin İbn Usâl'ı gece gündüz sohbetinden ayırmadığı nakledilir.⁴³⁷ Muâviye nezdinde çok kıymetli olan İbn Usâl, Halifeye çoğu kez sözünü dinletmeye mufavvak olurdu. Ayrıca onun zehirli ilaç yapma konusunda çok usta olduğu da ifade edilmiştir.⁴³⁸

Rivayete göre Muâviye veliaht tayin etmek istediği oğlu Yezid'in en büyük rakibi olarak gördüğü Abdurrahman b. Hâlid'i ortadan kaldırmayı planlamış ve bu

⁴³¹ Tritton, *non-Muslim Subjects*, 155; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 157; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 133. Gayrimüslim tabipler mesleklerinin yanı sıra tercüme faaliyetlerinde de bulunmuşlardır. Bk. Yiğit, "Emeviler-1/2", 11: 100.

⁴³² Tahbûb, *el-Asru'l-Ümevî*, 199.

⁴³³ Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 256.

⁴³⁴ Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 255.

⁴³⁵ Özel, "Gayri Müslim", 13: 424. İslâm dünyasında kurumsal anlamda hastanelerin ortaya çıkışı ile ilgili detaylı bilgiler için bk. Levent Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 83-106. Emeviler döneminde Hilafet merkezinde istihdam edilen gayrimüslimler sarayda, eyalette istihdam edilenler ise Dâru'l-İmâre isimli hükümet konaklarında hizmetlerini icra etmekteydiler. Örneğin Bk. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 117.

⁴³⁶ Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 229; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 337; Aycan - Sarıçam, *Emeviler*, 140. Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 260; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 126; Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lim fi's-Şâm*, 156.

⁴³⁷ Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 148.

⁴³⁸ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 357. İbn Ebî Usaybia İbn Usâl'ın zehirli ilaçlar konusundaki maharetini ifade ederken belki de Halife Muâviye onu bu yüzden kendisine yakın tuttuğunu ifade etmektedir. Bk. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 401.

konuda İbn Usâl'a Abdurrahman b. Halid'i zehirleyerek öldürmesini emretmiştir. İbn Usâl'ın hazırladığı zehirle öldürülen Abdurrahman b. Halid'den sonra böylece Yezîd b. Muâviye'nin veliahtlığı önünde bir engel kalmamıştır. Muâviye de bunun üzerine görevini başarıyla yerine getiren İbn Usâl'ı Hıms şehrinin haraç amilliği göreviyle taltif etmiştir.⁴³⁹ Daha sonra Abdurrahman b. Halid'in torunu Muhâcir, İbn Usâl'ı öldürerek dedesinin intikamını almıştır. Muâviye tarafından bir sene hapsedilen Muhacir, Mahzumoğullarının İbn Usâl'ın diyetini ödemeleri üzerine hürriyetine kavuşmuştur.⁴⁴⁰

Cehşiyârî'nin, naklettiği bilgiye göre İbn Usâl'ın Hıms'ta kendi ismiyle bilinen bir sarayı vardı.⁴⁴¹ İbn Ebî Usaybia, İbn Usâl'ın hayatını anlatırken, Muâviye zamanında kendisine muhalif Dımaşk ileri gelenlerinden birçok kimsenin zehirle öldürülerek suikastlere kurban gittiğini belirtmektedir.⁴⁴² Muâviye'nin gayrimüslim doktorları ile ilgili son olarak, çağdaş araştırmacılardan Tahbûb, Ebû'l-Haccâc en-Nasrânî isimli bir doktoru olduğunu zikretmiş fakat maalesef bu konuda ne başka bir bilgi vermiştir ne de kaynak göstermiştir.⁴⁴³

Emevilerin Irak valisi Haccâc'ın Teyâzuk isimli bir özel tabibi de Hristiyan idi.⁴⁴⁴ Teyâzuk'un isminin batılı kaynaklarda Theodoros-Theodoisyus-Theododitus şeklinde zikredilmesi sebebiyle Grek asıllı olduğu belirtilmiştir.⁴⁴⁵ Haccâc çok değer verdiği özel tabibi Teyâzuk'un tavsiyelerini tutmuş, hatta rivayete göre tavsiyelerini altın yaldızla* yazdırmış ve bir sandıkta muhafaza edilmesini emretmiştir.⁴⁴⁶ Haccâc ayrıca oğluna da Teyâzuk'un maharetini anlatarak, onun dediklerini önemsemesini, zira kendisinin ondan ancak fayda gördüğünü ifade etmiştir.⁴⁴⁷

⁴³⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 161; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 121, 149; Aycan, *Muâviye*, 202. İbn Usâl'ın Hıms'a atanması ile ilgili Bk. Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 63; Şeyho, *Vuzerâu'n-Nasraniyye*, 53; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 18.

⁴⁴⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 402.

⁴⁴¹ Cehşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ*, 63.

⁴⁴² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 401.

⁴⁴³ Tahbûb, *el-Asru'l-Ümevî*, 199.

⁴⁴⁴ Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm (ö.380/990), *el-Fihrist*, trc. Mehmet Yolcu v. dğr. (İstanbul: Çıra Yayınları, 2017), 778; Kıfî, *Ahbârü'l-Hukemâ*, 73; Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 347; Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2: 229; Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 260; Aycan - Sarıçam, *Emeviler*, 140; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 157; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 46.

⁴⁴⁵ İbrahim, "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri", 186; Theodocus için: Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 347.

* Metinde بالذهب الأحمر ifadesi geçmektedir.

⁴⁴⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 413.

⁴⁴⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 413.

Teyâzuk'un son derece zeki biri olduğu belirtilir. Haccâc ishale ve bağırsak sancısına sebep olan bir yemeğin ilacını kendisine sorunca Teyâzuk “Ey Emir! Ancak senin gibi iradeli bir kimse.” diyerek Haccâc'ın sevdiği bu yemeği bırakacak iradeyi gösterebileceğini ima etmiştir. Çok hoşuna giden cevap karşısında Haccâc bu yemeği bırakmış ve böylece hastalığından kurtulmuştur.⁴⁴⁸ İbn Ebî Usaybia'nın naklettiğine göre Teyâzuk'un Haccac'a tavsiyelerinden bazıları şunlardır: Sadece genç olanla evlen, taze olanı ye, ilacı hastalık durumunda kullan, meyveyi olgunlaşınca ye ve yediğinde de iyi çiğne, akşam yemeğini yediğinde üzerine en az 50 adım yürü, ancak acıkınca ye ve idrarı fazla bekletmeden bevlet.⁴⁴⁹

Rivayete göre uzun yaşamış mahir bir tabip olan Teyâzuk'un tıp ilmiyle ilgili çeşitli özdeyişleri de vardır.⁴⁵⁰ Bir başka rivayete göre tıpla ilgili güzel özlü tavsiyeleri karşısında halk “Eğer dediğin gibi ise nasıl oluyor da Hipokrat, Calyânûs gibi meşhur tabipler öldü?” demiş, bilge tabip Teyâzuk ise halka “Onlar malik oldukları şey konusunda tedbirli davranıp ona göre yaşadılar. Ama malik olmadıkları şey (ölüm) hakkında yapabilecekleri bir şey yoktu.” diyerek veciz bir cevap vermiştir.⁴⁵¹

Yaklaşık 90/709 senesinin ortalarında Vâsıt'ta vefat ettiği belirtilen Teyâzuk'un, oğlu için tıpla ilgili bilgileri topladığı bir kılavuz kitap bıraktığı nakledilmiştir.⁴⁵² Ayrıca yetiştirdiği bazı talebelerin Abbasi döneminde yaşadığı bildirilmiştir.⁴⁵³ Haccâc'ın Teyâzuk'un yanı sıra, Theodon,⁴⁵⁴ Sâzûn,⁴⁵⁵ Furat b. Şehnâse⁴⁵⁶ isimli gayrimüslim tabipleri de bulunmaktaydı. Fakat maalesef kaynaklarımızda bu tabipler ile ilgili isimlerinden başka bilgiler bulunmamaktadır.

Dımeşkî ailesi de tıp alanında Emevi Halifelerine hizmet etmiş Hristiyan bir ailedir. Baba Ebû'l-Hakem ed-Dımeşkî, oğul Hakem ed-Dımeşkî ve torun İsâ ed-Dımeşkî sırasıyla Emeviler sarayında Halifelere özel tabiplik yapmışlardır.⁴⁵⁷

⁴⁴⁸ Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 261.

⁴⁴⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 410. Ayrıca bk. Aycan, “Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi”, 220.

⁴⁵⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 410.

⁴⁵¹ Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 149.

⁴⁵² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 414; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 149.

⁴⁵³ Kıfî, *Ahbârü'l-Hukemâ*, 73; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 149.

⁴⁵⁴ Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 63; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 163.

⁴⁵⁵ Kıfî, *Ahbârü'l-Hukemâ*, 76. Rivayeti nakleden Kıfî Sâzûn'un (ثاذون) inancı hakkında bir bilgi vermemektedir. Kanaatimizce Sâzûn'un gayrimüslim olma ihtimalinin yüksektir.

⁴⁵⁶ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81.

⁴⁵⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 405; Sâmî Halef Hamârne, *Usretü'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, (Malezya: et-Turasu'l-Arabî, 1993), 72; Kürd Ali, *Hitatu'ş-Şâm*, 4: 24; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*,

Ebû'l-Hakem ed-Dimeşkî Muâviye'ye özel tabiplik yapmıştır.⁴⁵⁸ Ebû'l-Hakem Halife Muâviye'ye gittiği yerlerde eşlik etmiş, ayrıca Muâviye'nin emriyle 61/681 senesindeki Hacc yolculuğunda da Yezîd'in yanında bulunmuştur.⁴⁵⁹ Hamarne'ye göre Ebû'l-Hakem'in işinde gösterdiği maharet ve sadakat dolayısıyla Muâviye ve oğlu Yezîd tarafından çok değer görmüş, hatta saray kendisine adeta atıyyeler yağdırmıştır. Fakat hilafet Mervân ailesine geçince her ne kadar saray tabibi olarak kalmışsa da pek iltifat görmemiştir. Örneğin Abdülmelik b. Mervan kendi meclisinde yer verdiği diğer doktorlarına tedavi olmayı tercih etmiştir. Hatta ölümüyle sonuçlanacak hastalığına yakalandığında Ebû'l-Hakem'in tedavisini kabul etmeyen Halife'nin, kendisine yanlış tedavi uygulayan diğer doktorların kifayetsizliğinden dolayı vefat ettiği nakledilmektedir.⁴⁶⁰ Ebû'l-Hakem'in ilaç yapımında da uzman olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶¹ İbn Ebî Usaybia, Ebû'l-Hakem'in yaklaşık yüz sene yaşadığını nakletmektedir.⁴⁶²

Hakem ed-Dimeşkî babası Ebû'l-Hakem'in gözetiminde yetişmiş bir doktordur.⁴⁶³ İlaç imalatı konusunda babası gibi onun da bilgisi vardır. Uzun bir ömür yaşayan Hakem'in yaklaşık yüz beş yaşına gelmesine rağmen zihninin dinç olduğu söylenir. İbn Ebî Usaybia Dımaşk'ta oğlu İsa ile birlikte insanlara rastlayınca insanların kendilerine saygıyla yol açıp "Bu tabip Hakem ve oğlu İsa'dır." dediklerini belirtir.⁴⁶⁴ Hamarne, babası gibi hâzık bir hekim olan Hakem'in mesleğindeki maharetiyle nam salmasının babasının ömrünün son yıllarına rastladığını belirtmiştir.

126; Anawati, *el-Mesîhiyye ve 'l-Hadâratu 'l-Arabiyye*, 148; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 164; Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta 'lîm fî 'ş-Şâm*, 156.

⁴⁵⁸ Ebû'l-Hakem'in, Muâviye'nin özel tabibi olan İbn Usâl'ın ölümünden sonra halifeye tabiplik yaptığı anlaşılmaktadır. Yorum için bk. Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 25.

⁴⁵⁹ Kiftî, *Ahbârû 'l-Hukemâ*, 123; Hamârne, *Usretu 'd-Dimeşkiyyeti 't-Tıbbiyye*, 72; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 155.

⁴⁶⁰ Hamârne, *Usretu 'd-Dimeşkiyyeti 't-Tıbbiyye*, 72. Dedesi Ebû'l-Hakem'in Abdülmelik b. Mervân'ın vefatına sebep olan hastalığında yanında bulunduğunu nakleden de İsa'dır. Bk. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu 'l-Enbâ*, 1: 405. Rivayete göre su içmek Abdülmelik'in hastalığına kötü geldiği için, Ebû'l-Hakem halifenin su içmesinin uygun olmadığı belirterek birkaç gün su içmesini engellemiş, fakat halife daha sonra tabibin tavsiyesini dinlemeyip su içince hakikaten kısa bir süre içinde vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu 'l-Enbâ*, 1: 405; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 86.

⁴⁶¹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu 'l-Enbâ*, 1: 405; İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi 'ş-Şâm*, 336.

⁴⁶² İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu 'l-Enbâ*, 1: 405.

⁴⁶³ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 164.

⁴⁶⁴ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu 'l-Enbâ*, 1: 406. Hakem'in oğlu İsa şu rivayeti aktarmıştır: "Babam Hakem ile beraber Dımaşk'ta yürürken, kalabalık bir insan topluluğunun bir hacamatçı dükkanında toplandığı farkettik. Hacamatçı adam hastanın damarını kestiği için akan kanı durduramamaktaydı. Babam çeşitli yöntemlerle hastanın elini sararak onu tedavi etmeye çalıştı. Ayrıca sargısını sadece namaz vakitlerinde açabileceğini belirtti. Hasta 40 gün sonra iyileşti." Hristiyan tabip Hakem'in Müslüman hastasının elinin sadece namaz vakitlerinde açmasına izin vermesi son derece dikkat çekicidir. İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu 'l-Enbâ*, 1: 406-407-408; Hamârne, *Usretu 'd-Dimeşkiyyeti 't-Tıbbiyye*, 74.

Bunun sebebini ise babası Ebû'l-Hakem'in çok geç evlenmiş olma ihtimaliyle açıklar.⁴⁶⁵

Hakem ed-Dımaşkî diğer öğrencilerle beraber babasının yanında öğrenim görmüş ve tecrübe kazanmıştır. Daha sonra kendisi de oğlu İsa'yı yetiştirmiştir. Uzun bir ömür yaşayan Hakem vefat ettiğinde Abbasilerin Şâm Valisi Abdullah b. Tahir onun hakkında 'Onun gibi uzun yaşayıp da aklından ve ilminden bir şey eksilmeyen başka kimse yoktur.' demiştir.⁴⁶⁶

Babası Hakem'in tabip olarak yetiştirdiği İsa b. Hakem üç kuşağın sonuncu tabibidir.⁴⁶⁷ Künyesi Ebû'l-Hasan olan İsa b. Hakem'in şöhretinin kısa zamanda dedesi ve babasını geçtiği anlaşılmaktadır. Hamarne'nin belirttiğine göre üç kuşak arasında tıp ile ilgili eser bırakan tek kişi İsa'dır.⁴⁶⁸ Mesîh olarak da anılan İsa'nın bıraktığı eser *el-Kunnâşu'l-Kebîr* olarak bilinmiştir.⁴⁶⁹ Hamarne'nin belirttiğine göre *el-Kunnâş*,* tıp ilmiyle ilgili kuralları, ilaçları vb. kapsayan kılavuz kitaptır.⁴⁷⁰

İsa Abbasiler zamanında Bağdat'a gitmiştir. Dönemin Halifesi Mehdî tarafından iltifat görmüştür. Ayrıca dedesi Ebû'l-Hakem'in hac emirliği sırasında Yezîd b. Muâviye'in yanında bulunması gibi, 120 sene sonra aynı şekilde İsa b. Hakem de, hac mevsiminde özel tabip olarak Abbasi Halifesi Harun Reşid'in yanında bulunmuştur.⁴⁷¹ Ancak Harun Reşid'in hastalanan cariyesi için muayene öneren hâzık tabip İsa'ya kulak asmayıp müneccimlerden medet umması sonucunda cariyesinin öldüğü nakledilmiştir.⁴⁷²

Velid b. Abdülmelik hastalandığında Musa b. Nusayr Mağrib'ten Rûm bir doktor getirmişti. Belâzûrî bu doktorun yanında başka bir doktor daha olduğunu ve isminin İbnu Re'si'l-Bağl olduğunu belirtmiştir. Ayrıca İskenderiyeli olduğunu belirttiği bu tabibin Abdulaziz b. Mervan'ın doktoru olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷³

⁴⁶⁵ Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, 73.

⁴⁶⁶ Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, 73-74. Abdullah b. Tahir h. 206 yılında Rakka'ya vali tayin edilmiş, Şâm ve Mısır da kendisine bağlanmıştı. Bk. Taberî, *Târîh*, 8: 581 vd.

⁴⁶⁷ Samerrâî, *Muhtasarü Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 258; Anawati, *el-Mesîhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 149.

⁴⁶⁸ Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, 74.

⁴⁶⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 408; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 24.

* Kunnâş ifadesi tıp sözlüğü olarak da anlaşılabilir. Bk. Şenel, *Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 42.

⁴⁷⁰ Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, 77. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bk. aynı eser, 78-80.

⁴⁷¹ Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, 75.

⁴⁷² Hamârne, *Usretu'd-Dimeşkiyyeti't-Tıbbiyye*, 76.

⁴⁷³ Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 8: 92; Şenel, *Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 70.

Belâzûrî, ‘Ömer b. Abdulaziz amillerine gayrimüslim istihdamına son vermelerini emretti. Bunun üzerine İbn Re’si’l-Bağl, Zâdân b. Ferrûh’uh oğlu* ve Zâdumerb b. el-Herbez’in görevlerine son verildi.’⁴⁷⁴ ifadesiyle bu kişinin Ömer b. Abdulaziz döneminde görevine son verildiğini belirtmiştir. Bu bilgiye göre İbn Re’si’l-Bağl, Ömer b. Abdulaziz dönemine kadar en az iki üç yıl görevine devam etmiş olmalıdır. Doğrusu bu bilgi, onun Velid’den sonra Süleyman b. Abdülmelik’e de tabiblik yaptığı varsayımında bulunmamıza yetmektedir. Burada ayrıca Zâdumerb isimli kişi ile ilgili bilgilerden, onun Haccâc dönemindeki Mecûsî dihkânlardan biri olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷⁵

Abdumelik b. Ebcer el-Kenânî, Benî Mervân döneminde yaşamış bir tabiptir. Daha önce İskenderiye’de⁴⁷⁶ yaşayan İbn Ebcer burada dönemin meşhur tabiplerinden tıp tahsilinde bulunmuş ve iyi bir tabip olarak yetişmiştir.⁴⁷⁷ Müslümanlar İskenderiye’yi ele geçirdikten sonraki dönemde Ömer b. Abdulaziz emirliği döneminde, İbn Ebcer’i İslâm’a davet etmiş ve o da bu daveti kabul ederek Müslüman olmuştur.⁴⁷⁸ Bundan sonra Ömer b. Abdulaziz onun yanında tedavi olmaya başlamıştır.⁴⁷⁹ Bir yoruma göre Ömer b. Abdulaziz, ‘bir gayrimüslimin elinde tedavi olmama’ hassasiyeti ile İslâm’ı kabul etmeden İbn Ebcer’e tedavi olmak istememiştir.⁴⁸⁰ Ömer b. Abdulaziz, mesleğini icra etmesi ve öğrenci yetiştirmesi için onu Antakya’ya göndermiştir. İbn Ebcer de Müslüman olduktan sonra tedrisatını Antakya ve Harran’a taşımıştır.⁴⁸¹ İbn Ebcer’in sadece bir tabip değil ayrıca bir simyacı olduğu ve Hâlid b. Yezid’in de kendisinden tahsil gördüğü Miryânus’tan simya dersleri aldığı nakledilmiştir.⁴⁸²

* Belâzûrî burada Zâdân’ın oğlu Merdânşâh’ı kastediliyor olmalıdır.

⁴⁷⁴ Belâzûrî, *Ensâbu’l-Eşraf*, 8: 164; Sâlih Ahmed Ali, *el-Idâre fî ’Uhûdi’l-İslâmiyyeti’l-Ülâ*, 2. Baskı, (Beyrût: Şeriketu’l-Matbû’ât li’t-Tevzî’ ve’n-Neşr, 2014), 211.

⁴⁷⁵ Belâzûrî, *Ensâbu’l-Eşraf*, 7: 431, 8: 164, 12: 125, 13: 383, 13: 416. Bu isim bazı yerlerde أزامرد بن البريد şeklinde geçmektedir.

⁴⁷⁶ Dönemin önemli tıp merkezleri İskenderiye için s. 219’a, Cündişapur için s. 224’e bk. Samerrâî, *Muhtasaru Târîhi’t-Tıbbi’l-Arabî*.

⁴⁷⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu’l-Enbâ*, 1: 400-401.

⁴⁷⁸ Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassan İbn Cülcül (ö.384/994), *Tabakâtu’l-Etibbâ ve’l-Hukemâ*, thk. Fuad Seyyid, (Kâhire: Matbaatu’l-Ma’hadî’l-İlmî el-Ferensî li’l-Asâri’s-Şarkıyyeti, 1900), 59; Kürd Ali, *Hitatu’s-Şâm*, 4: 24.

⁴⁷⁹ Kürd Ali, *Hitatu’s-Şâm*, 4: 24.

⁴⁸⁰ Hayrî Şîr Şükr, “Müşâveretü Ehli’z-Zimme”, 296.

⁴⁸¹ Anawati, *el-Mesîhiyye ve’l-Hadâratu’l-Arabiyye*, 148; Samerrâî, *Muhtasaru Târîhi’t-Tıbbi’l-Arabî*, 1: 265-266.

⁴⁸² Samerrâî, *Muhtasaru Târîhi’t-Tıbbi’l-Arabî*, 1: 265-266; Şenel, *Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 18-19. Hâlid b. Yezîd’in, Yahya en-Nahvî ed-Deylemî’nin yanında tıp okuduğunu aktaran Semarrai’ye göre bu bilgiye rağmen Emir’in tıpla uğraştığı yani hekimlik yaptığı bilinmemektedir.

Ömer b. Abdulaziz döneminin gayrimüslim tabiplerden bir diğeri meşhur sima, Yahudi olan Mâserceveyh'tir.⁴⁸³ Basralı olduğu belirtilen Mâserceveyh'in, Mâsercîs olarak anıldığı da belirtilmiştir. Ömer b. Abdulaziz'in talimatıyla Ahron el-Kas'ın tıp ile ilgili eserini Arapçaya tercüme etmiştir.⁴⁸⁴ Semarrâî bu tercüme alanındaki ilk önemli tercüme kabul eder.⁴⁸⁵ Rivayete göre Mâserceveyh tarafından tercüme edilen bu eser, İbn Ebcer tarafından talim edilmiştir.⁴⁸⁶ Basra'da yetişen Yahudi tabip Mâserceveyh'in⁴⁸⁷ oğlu İsa b. Mâserceveyh de tabiptir.⁴⁸⁸ Son derece mahir bir tabip olup, Kitâbu Kuvâ Eğziye isimli bir eser telif etmiştir.⁴⁸⁹ Mâserceveyh'in hastalara karşı son derece sabırlı bir doktor olduğu aktarılmaktadır. Arkasında bıraktığı eseri sonraki dönemde Ebubekir er-Râzî çokça kullanmıştır.⁴⁹⁰

İskenderiye tıp ekolünü ve müktesebatını Antakya ve Harran'a taşıyan Ömer b. Abdulaziz döneminde tıp ilminin gelişme kat ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁹¹ Ömer b. Abdulaziz'in bu faaliyeti esnasında İskenderiye'deki başka gayrimüslim tabipleri Antakya ve Harran gibi merkezlere getirtip getirtmediği, şayet getirdiyse bunlara resmî olarak aylık bağlayıp bağlamadığı gibi detay konularda üzücüdür ki kaynaklarımız bilgi vermemektedir. Neticede Halife'nin bu sahadaki faaliyetlerine bakılınca, Müslümanların ihmal etmeleri sebebiyle gayrimüslimlere bağımlı kaldıkları bir alanda son derece anlamlı atılımlarda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca Kudüs'te bulunan Miryânus'tan simya ilmini tahsil ettiği belirtilmiştir. Bk. Samerrâî, *Muhtasaru Târihi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 257.

⁴⁸³ Süryani ya da Fars kökenli bir Yahudi olduğu belirtilmiştir, bk. Samerrâî, *Muhtasaru Târihi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 264. Ayrıca Mâserceveyh ve Mâsercîs'in farklı kişi olma ihtimali ve tartışmaları için bk. Levent Öztürk - Samet Şenel, "İbn Cülcül'ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm'in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi mi?", *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/1 (Haziran 2018): 191-218.

⁴⁸⁴ İbn Cülcül, *Tabakâtu'l-Etibâ*, 61; Kıfî, *Ahbârü'l-Hukemâ*, 213; Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lim fi's-Şâm*, 156; Şenel, *Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 42. Kunnâş isimli eseri tercüme edilen tabip Ahron muhtemelen 6. yüzyılda yaşamıştır. Bk. Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1: 4. Ahron'un bu eserindeki bilgilerin tıbbî dair 30 makale serisinden oluştuğu ifade edilmiştir. Bk. İbn Nedîm, *Fihrist*, 761-762.

⁴⁸⁵ Bk. Samerrâî, *Muhtasaru Târihi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 264.

⁴⁸⁶ Samerrâî, *Muhtasaru Târihi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 266.

⁴⁸⁷ Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, 133.

⁴⁸⁸ Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, 134.

⁴⁸⁹ Kıfî, *Ahbârü'l-Hukemâ*, 124.

⁴⁹⁰ Samerrâî, *Muhtasaru Târihi't-Tıbbi'l-Arabî*, 1: 264.

⁴⁹¹ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 195, 337; Yiğit, *Emevîler*, 141; Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi", 215.

2.5.5. İlmî (Tercüme) Faaliyetlerde İstihdam Edilen Gayrimüslimler

Emeviler döneminde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ilmî ve kültürel alışveriş son derece canlı şekilde yaşanmıştır. İslâm fetihleri bu dönemde birçok bilim merkezini aynı idarî sistemin yönetimi altında birleştirdiği için ilişkiler canlanmış, bilim insanların birbirleriyle olan irtibatları artmıştır.⁴⁹² Felsefe ve tıp gibi alanlarda önemli ilim adamları yetiştiren Hristiyanlar ve Yahudiler tevhid inancına sahip kimseler olarak İslâm'ı kendilerine yakın görmüşlerdir. Müslümanlar da onları en azından putperest Araplardan daha yakın görmüşlerdir. Hristiyan ve Yahudilerin Müslümanlara yakınlık duymasının diğer bir sebebi ise Doğu Roma'nın baskı ve işkencelerinden bıkmış olmalarıydı. Bu durum ilerde Müslümanların tercüme faaliyetlerinde onlardan istifade etmelerine vesile olmuştur.⁴⁹³ Bu arada devlet eliyle yapılan ilk düzenli tercüme olan ta'rib faaliyetinin ilmî tercüme hareketinin önünü açmıştır. Zira ta'rib faaliyetinden sonra Yunanca'dan, Farsça'dan, Kıptîce'den ve Hint dilinden tercüme yapılmıştır.⁴⁹⁴

Emeviler hakim oldukları bölgelerdeki Ruha, Nusaybin, Harran ve Antakya gibi ilim merkezlerinin faaliyetlerine aynı şekilde devam etmesini sağlamışlardır.⁴⁹⁵ Hatta daha erken dönemde Müslümanlar Mısır'ı fethettiğinde daha sonra Grek kültürüne ait eserlerin Arapçaya tercüme edilmesinde büyük bir rol oynayacak olan İskenderiyye Okulu aktif biçimde faaliyetlerine devam etmekteydi.⁴⁹⁶

Emeviler döneminde tercüme faaliyetlerine en önemli katkıyı gayrimüslimler sağlamışlardır.⁴⁹⁷ Hatta tercümelerin tamamen zımmî tebaanın eliyle icra edildiği belirtilmiştir.⁴⁹⁸ Yunan, İran ve Hint kültürüne ait çok sayıda eser tamamen gayrimüslimlerin çevirileri ile Arapçaya kazandırılmıştır.⁴⁹⁹ Dönemin aynı zamanda önemli devlet adamlarının özel doktorluğunu yapan meşhur gayrimüslim tabipler de tercümeler yapmışlardır.⁵⁰⁰ Bazı Halifelerin de eser tercümelerine çok ihtimam

⁴⁹² Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 27.

⁴⁹³ Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 61. Doğu Roma'nın baskılarına maruz kalan Hristiyanlar Nastûrî ve Yakubî olanlardır. Bk. aynı yer.

⁴⁹⁴ Hallâk, *Ta'ribü'n-Nukûd ve'd-Devâvîn*, 202.

⁴⁹⁵ Sâlih, "Hareketü't-Terceme fi Bilâdi's-Şâm fi Asri'l-Ümevî", 236.

⁴⁹⁶ Anawati, *el-Mesâhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 68.

⁴⁹⁷ Yiğit, *Emevîler*, 168. Abbasiler dönemi için de durum aynıdır. Bk. Özel, "Gayri Müslim", 13: 424. Aslında İskenderiyye Okulu'nun 6. yüzyılın ilk yarısında yetiştirdiği isimlerin etkileri Emeviler döneminde de devam etmiştir. Bk. Anawati, *el-Mesâhiyye ve'l-Hadâratu'l-Arabiyye*, 69.

⁴⁹⁸ Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 165.

⁴⁹⁹ Yiğit, *Emevîler*, 168.

⁵⁰⁰ Yiğit, "Emevîler-1/2", 11: 100.

gösterdiği ve hatta kimi zaman teşvik sadedinde mütercimlere tercüme ettikleri eser ağırlığınca altın verdikleri belirtilmiştir.⁵⁰¹

Tercüme faaliyetlerinin tıp, simya, astronomi, mantık ve felsefe alanlarında yoğunlaştığı bilinmektedir.⁵⁰² Aslında bir bakıma Emeviler döneminde tıp ve simya gibi bazı müsbet ilimlerin temeli atılmıştır. Hatta denilebilir ki bu ilim dallarının Abbasiler dönemindeki gelişimi bu temel üzerinde yükselmiştir.⁵⁰³ Emeviler döneminde tercüme faaliyetlerinin münferit çabalarla sınırlı kaldığı, fakat Abbasiler döneminde bizzat halifelerin bu konudaki teşvikleri sayesinde tercüme faaliyetlerinin zirve dönemini yaşamıştır.⁵⁰⁴

İlk olarak Halife Muâviye özel tabibi İbn Usâl'dan tıp ile ilgili eserini Arapçaya tercüme etmesini istemiş, İbn Usâl eserini *el-Edviyetu'l-Müfreda ve'l-Mürekkebe ve Kuvâhâ* ismiyle tercüme etmiştir.⁵⁰⁵ Bu sebeple olsa gerek ki, Muâviye Emeviler döneminde ilk tercüme yapıtıran Halife olarak da anılmıştır.⁵⁰⁶

Emeviler dönemindeki tercüme faaliyetlerin öncüsü Muâviye'nin torunu emir Hâlid b. Yezîd'dir.⁵⁰⁷ Öyle ki Kürd Ali, icra ettiği faaliyetlerden ötürü ilk tercüme evinin Hâlid b. Yezîd'in çabalarıyla Dımaşk'ta açıldığını iddia eder.⁵⁰⁸ Bilindiği gibi hilafetin Mervan ailesine geçmesinden ötürü iktidardan ümidini kesen Hâlid kendisini tamamen ilmî faaliyetlere vermiştir.⁵⁰⁹ Hâlid b. Yezîd, Miryânus ve Stephanos⁵¹⁰ isimli Yunan bilginleri çağırarak tıp ve simya ilmini tahsil etmiş, ayrıca önemli bir dizi

⁵⁰¹ Sâlih, "Hareketu't-Terceme fi Bilâdi's-Şâm fi Asri'l-Ümevî", 241.

⁵⁰² Sâlih, "Hareketu't-Terceme fi Bilâdi's-Şâm fi Asri'l-Ümevî", 239.

⁵⁰³ Aycan - Sarıçam, *Emeviler*, 124. Abbasiler döneminde gayrimüslimler pozitif bilimde çok aktif hizmet etmişlerdir. Beytü'l-Hikme ve Cündişapur ilim adamlarının tamamına yakını Nasturî Hristiyan ve Mecûsî idi. Bk. Söylemez, "İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri", 117. Beytü'l-Hikme'nin temelini Emeviler dönemine dayandığı yönündeki görüşler için bk. Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 27.

⁵⁰⁴ Tuleysî – Züveyb, *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabîyyeti'l-İslâmiyye*, 290.

⁵⁰⁵ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 1: 401; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 186; Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 125.

⁵⁰⁶ Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 24.

⁵⁰⁷ Hâlid b. Yezîd ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ömer Aras, "Halid b. Yezid (Ve Ailesi): Siyasi Ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Aralık 2017): 160-176.

⁵⁰⁸ Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 21.

⁵⁰⁹ İsmail Ali, *Târîhu Bilâdi's-Şâm*, 335. Emeviler döneminde Hz. Ali'nin torunu Muhammed el-Bakr'ın oğlu Cafer es-Sadık'ın da Haşimoğullarının iktidarlarını kaybetmesinden ötürü kendini ilmî çalışmalara verdiği nakledilmiştir. Bk. Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 62.

⁵¹⁰ Hâlid'in b. Yezîd'in Stephanos (اصطفن) el-Kadîm'e simyaya dair bazı eserleri tercüme ettirdiği bilgisi için bk. Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 20. Miryânus ve Stephanos olarak neketlediğimiz bu isimler Latince de Marianus ve Stephan olarak yazılmaktadır. Örneğin bk. Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 18, 19, 60, 61.

eseri tercüme ettirmiştir.⁵¹¹ Böylelikle Hâlid b. Yezîd ilk defa ilmi eserlerin Arapçaya tercüme edilmesini sağlamıştır.⁵¹² Hâlid'in öncülük ettiği bu süreçte ayrıca Yunanca ve Kıptîceden simya ile ilgili bazı eserler Arapçaya tercüme edilmiştir. Ayrıca tercüme edilen eserlerden tıp ve astronomi ile ilgili eserler olduğu da belirtilmelidir. Hâlid tercüme faaliyetlerindeki çalışmalarının yanı sıra bu alanlarda eser de kaleme almıştır.⁵¹³ Hâlid'in tercüme ekibinde Mecûsî, Hristiyan, Sâbiî ve Yahudi mütercimler bulunduğu ifade edilmiştir.⁵¹⁴

Daha önce ismi geçen Yahudi bilgin tabip Mâserceveyh, aynı zamanda tercüme faaliyetlerine de katkı sağlamıştır. Mervân b. Hakem döneminde tercüme ile görevlendirilen Mâserceveyh Süryanice'den Arapça'ya tıp ile ilgili bir eser çevirmiştir.⁵¹⁵ Bu eser Emeviler döneminde tıp ile ilgili çevrilen ilk eser olarak da anılmıştır.⁵¹⁶ Mâserceveyh'in bir kısım eklemeler yapmak suretiyle çevirdiği bu eser Ahron el-Kas'ın *el-Kunnâş* isimli eseridir.⁵¹⁷ Bu eser daha sonra Ömer b. Abdulaziz döneminde Müslümanların istifadesine sunulmuştur.⁵¹⁸

Bu dönemde Yakup er-Ruhâvî'nin de Yunanca ilahiyat kitaplarından çoğunu Arapçaya tercüme ettiği bildirilmiştir.⁵¹⁹

Netice itibariyle Emeviler dönemi birçok tercümanın yetiştiği ve devlete hizmet ettiği bir zaman dilimidir. Birçok gayrimüslim tercüman bazı önemli eserleri Arapçaya çevirmişlerdir. Emeviler dönemindeki tercüme diğer kültürlerle tanışma-kaynaşma, Müslümanların tıp ve matematik gibi pratik anlamda ihtiyaç duyduğu alanlarda bilgi sahibi olmalarına katkı sağlamıştır. Diğer yandan tercüme, İslâm medeniyetinin ilerlemesi, Arapçanın ilmî kavramlar anlamında daha da gelişmesi gibi olumlu katkıda bulunmuştur.⁵²⁰ Hilafetin Şâm'dan Bağdat'a taşınması üzerine tercüme

⁵¹¹ Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 62; Aycan - Sarıçam, *Emeviler*, 141; Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik*, 1: 4, 4: 97; Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi", 213-214; Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 125; Kettânî, *et-Terâtîbu'l-İdâriyye*, 2: 183; Tahbûb, *el-Asru'l-Ümevî*, 199. Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 186.

⁵¹² Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız(ö.255/869), *el-Beyân ve'l-Tebyîn*, (Beyrût: Dâru Mektebeti Hilâl, 2002), 1: 267; İbn Nedîm, *Fihrist*, 619; Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 19.

⁵¹³ Kürd Ali, *Hitatu's-Şâm*, 4: 20.

⁵¹⁴ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 192.

⁵¹⁵ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 157.

⁵¹⁶ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 193.

⁵¹⁷ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ*, 384.

⁵¹⁸ Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 63, Sümeyye el-Vâfi, *et-Ta'lim fi's-Şâm*, 166.

⁵¹⁹ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 187; Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 67.

⁵²⁰ Sâlih, "Hareketu't-Terceme fi Bilâdi's-Şâm fi Asri'l-Ümevî", 244-245.

faaliyetlerinin merkezi de artık Bağdat olmuş ve Şâm'daki birçok meşhur mütercim Bağdat'a gitmiştir.⁵²¹

Şemseddin Günaltay'a göre Emeviler dönemindeki tercüme faaliyetleri aslında başlangıç mahiyetinde olup tam bir canlılık kazanamamıştır. Bunun temel sebebi Emevilerin henüz geniş ve firasetli bir bakış açısına sahip olmamış, çöl alışkanlıklarından henüz kurtulamamış olmalarıdır. Bu faaliyetlerin tam anlamıyla yerleşmesi için yarım asra yakın bir zaman geçmesi gerekmiştir.⁵²²

Son olarak Emeviler dönemindeki tercüme faaliyetleri ile ilgili Dimitri Gutas'ın bu konudaki görüşlerine de değinmek gerekmektedir. Gutas, tercüme faaliyetlerinin Abbasiler döneminde başladığı tezinden hareketle, Emeviler döneminde bilimsel tercüme yapıldığını kabul etmez. Ona göre bilginlerin, dinî olmayan Yunanca eserlerin tercümelerini yapabilmesi için siyasî desteği arkalarına alması kaçınılmazdı. Fakat Emevî yönetimi bu konuda destek sağlamamıştı.⁵²³ Bu dönemdeki tercüme gerçeği, daha çok yönetim işlerinin yürütülebilmesi için, günlük dilde ihtiyaç duyulan Yunancadan Arapçaya şeklinde bir tercüme faaliyetiydi.⁵²⁴ Gutas, Ahron'un 'Kunnâş' isimli eserinin halifelerin talimatıyla Arapçaya çevrildiği bilgisinin ana kaynaklara geçtiğini kabul eder fakat bunu pek güvenilir bulmaz. Ayrıca Gutas'a göre Hâlid b. Yezîd'in tercüme faaliyetlerinin de tarihsel anlamda gerçeklik payı bulunmamaktadır.⁵²⁵

Doğrusu Gutas'ın bu iddialarını, ana kaynaklardaki bilgileri çürütecek karşı argümanlar kullanmadan öne sürmesi, onun bu konudaki görüşlerini kabul edilemez kılmaktadır. Öte yandan tespit edebildiğimiz kadarıyla Gutas'ın bu iddialarının pek yaygın bir görüş olmaması da görüşlerinin ne kadar güvenilir olduğu konusunda düşündürücü olsa gerektir.⁵²⁶

⁵²¹ Kürd Ali, *Hıttatü's-Şâm*, 4: 24.

⁵²² Günaltay, *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*, 64.

⁵²³ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 30.

⁵²⁴ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 33-34.

⁵²⁵ Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, 34.

⁵²⁶ Hâlid b. Yezîd'in faaliyetlerine şüphe ile yaklaşan diğer görüşler için bk. Şenel, *Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri*, 58-59.

2.6. Geçici Olarak Çalıştırılan/Hizmetlerinden Faydalanılan Gayrimüslimler

İslâm toplumunda gayrimüslimlerden resmî görevler dışında da zaman zaman hizmetler alınmıştır. Bireysel düzeyde gelişen ilişkiler dışında devlet de kimi zaman gayrimüslim unsurlardan geçici hizmet almıştır. Bu durumun erken dönemlerden beri mevcut olduğu bilinmektedir. Sözelimi Hz. Ömer'in bir zımmînin kanal inşası faaliyetindeki hizmetinden dolayı ömür boyu cizye vergisinden muaf tuttuğu son derece çarpıcı bir örnek olsa gerektir.⁵²⁷ Aynı şekilde Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın Ürdün ve Filistin'deki Sâmirîler'den Müslümanlara yardımlarından dolayı cizye almadığı bilinmektedir.⁵²⁸ Hz. Ömer zamanında fethedilen yerlerde imar faaliyetleri hummalı bir şekilde devam etmekteydi. Köprüler, bentler, sarnıçlar ve kanalların inşasında çalışan ve ücretleri de devlet tarafından ödenen işçilerin sayıları devasa rakamlarla ifade edilmektedir.⁵²⁹ Bu işçilerden azımsanmayacak bir kısmının gayrimüslim unsurlardan olması kaçınılmazdı. Zira Müslümanlar bu dönemde daha çok fetih hareketleri ile meşguldü.*

Hz. Ömer döneminde Hayber Yahudilerinin yerlerinden sürgün edilme gerekçeleri anlatılırken, Halife'nin Yahudileri, Muzahhir b. Râfi'nin öldürülmesi ile ilgili de suçlu gördüğü belirtilmiştir. Rivayete göre Muzahhir Şâm'dan getirdiği ücretli gayrimüslim işçilerle beraber Hayber'e varınca Yahudiler Muzahhir'in yanındaki işçileri ona karşı kışkırtmışlar, işçiler de Muzahhir'i öldürmüşlerdir.⁵³⁰ Bu rivayetten, Muzahhir'in katli bir tarafa, Hz. Ömer döneminde gayrimüslim işçilerin ücret karşılığında çeşitli işlerde çalıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Emeviler döneminde İslâm toplumundaki gayrimüslim unsurların oldukça dinamik bir durumda olduğunu daha önce ifade etmiştik. Nitekim bu dönemde gayrimüslim unsurlar devletin en önemli kadrolarında bile görev alabilecek bir konumdaydılar. Aynı şekilde bu dönemde süreli olarak hizmetten faydalanma

⁵²⁷ Hamidullah, *İslâma Giriş*, 230-231, 422.

⁵²⁸ Salihoglu, "Sâmirîler", 36: 80.

⁵²⁹ Eker, *Hz. Ömer Döneminde Ehl-i kitap ve Tehcir*, 72.

* Hz. Ömer'in mücahitlerin dünya işlerine dalıp, cihat faaliyetlerinden uzaklaşması konusundaki endişesi bilinmektedir. Hal böyle iken Halife'nin Müslümanlar bu inşa faaliyetleri ile ilgilenmesine müsaade etmemiş olması normal görülmelidir.

⁵³⁰ Muhammed b. Hibbân (ö.354/965), *Kitâbu's-Sikât*, (Haydarâbâd: Vizâratu'l-Meârif el-Hindiyeye, 1973), 2: 222; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 410; Fayda, *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*, 185.

biçiminde ifade edebileceğimiz görevler konusunda gayrimüslimlerden çokça istifade edildiği anlaşılmaktadır.

Muâviyenin deniz savaşlarında başarılı olmak için donanma kuvvetlerine son derece önem verdiği bilinmektedir. Bu anlamda Rûm teknisyenlerden ve Mısır'da da Kıptîlerden gemi yapımında istifade ettiği aktarılmıştır.⁵³¹ Ayrıca Muâviyenin Akkâ'da kurduğu tersanelerde de gayrimüslimleri istihdam ettiği ifade edilmiştir.⁵³² Mervan b. Hakem'in 64/683-684 senesinde Basra'daki Cârif taunundan ölen Müslümanların defni için ücretli gayrimüslimler tuttuğu nakledilmiştir.⁵³³ Abdülmelik b. Mervan döneminde 80-81/700 senesinde Mekke'deki sel baskınının etkisinden dolayı oluşan yıkıntı evlerin inşasında Suriyeli Hristiyan mimar, mühendis ve ustalardan yardım istendiği nakledilmiştir.⁵³⁴ Ayrıca yabancı müziğin Hicaz bölgesine giriş süreci anlatılırken bir aktarıma göre Abdülmelik zamanında Mescid-i Haram'ın inşaatı⁵³⁵ için İran'dan getirilen işçilerden söz edilmektedir.⁵³⁶

Halife Abdülmelik döneminde para basımında görevlendirilen Sümeyr'in Yahudi olduğu bilinmektedir. Basılan bu dirhemler de Sümeyr'iye diye anılmaktaydı.⁵³⁷ Sümeyr'in idareden habersiz para bastığı, bu yüzden Haccâc'ın onu öldürmek için tutukladığı ama halkın birbirini kandırmasını önlemek için bir terazi yaptığını görmesi üzerine bu kararından vazgeçmesi hayli dikkat çekici bir bilgidir.⁵³⁸

Kubbetu's-Sahrâ'nın temizliğine önem veren Abdülmelik b. Mervan'ın sarnıçların temizliği için 10 Hristiyanı, lambaların bakım ve temizliği için 20 Yahudiyi ve diğer genel temizlik işleri için 300 siyahi hizmetçiyi görevlendirdiği ifade edilmektedir.⁵³⁹ Abdülmelik ayrıca Mescid-i Aksâ'nın muhafızlığına tayin ettiği Yahudi aileleri cizyeden muaf tutmuştur.⁵⁴⁰

⁵³¹ Tuleysî – Züveyb, *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, 174; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 224-225; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 144.

⁵³² Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 160-161; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 144.

⁵³³ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 144.

⁵³⁴ Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 251.

⁵³⁵ Hicaz bölgesindeki ilk müzisyenlerden olan Mekkeli siyahi köle Said b. Miscâh'ın da Kabe'nin tamir işleri için gelen Rûm ve İranlı ustalardan dinlediği şarkıları Arapçaya çevirdiği aktarılır. Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 242.

⁵³⁶ Altınay, "Emeviler Döneminde Müzik Sanatı", 581.

⁵³⁷ Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*, 656; Hudaîrî, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 570; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81.

⁵³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 167; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 81.

⁵³⁹ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 82.

⁵⁴⁰ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 151.

2.7. Emeviler Döneminde Özel Sektörde Gayrimüslimler

Özel sektörde çalışma ve kendi işini kurma hakkı bulunan gayrimüslim unsurların Müslümanlarla ortak çalışmasının önünde kısıtlayıcı bir nas bulunmamaktadır. Müslümanlar ile çalışmaları halinde de hakları Müslümanlarınkıyla eşit ödenmelidir.⁵⁴¹ Kendi işlerini kurma imkanı olan gayrimüslimler mesleklerini Müslümanlar arasında rahatlıkla icra edebildiler.⁵⁴² Hz. Peygamber'in (sav) gayrimüslimlerin kendi işleri ya da kazanç biçimlerine müdahale ettiğine dair bir bilgiye sahip değiliz.⁵⁴³ O, ticarî hayatın her alanında faaliyet gösterme hürriyetine sahip gayrimüslimlerin sadece faizli muamelelerini yasaklamıştır. Bunun dışında çalışma alanlarında önlerinde bir engel bulunmamaktadır. İslâm'ın bu alanda kendilerine tanıdığı serbestiyete rağmen, gücünü yitirmesi sebebiyle çalışmayan gayrimüslimlere de devlet her türlü imkanı sağlamak durumundadır.⁵⁴⁴

Emeviler döneminde gayrimüslimlerin özel sektörde son derece aktif oldukları anlaşılmaktadır. Mesleki açıdan herhangi bir sınırlamaya tabi tutulmayan gayrimüslimler denilebilir ki en iyi meslekleri ellerinde bulundurmaktaydı.⁵⁴⁵ Bu dönemde gayrimüslimler ticaret, sarraflık, dokumacılık, hekimlik, çiftçilik, terzilik gibi karlı iş alanlarında oldukça aktiftiler.⁵⁴⁶ Şâm bölgesinde katiplik, hekimlik gibi mesleklerin Hristiyanların elinde, elbise boyacılığı, deri işlemeciliği, hacamatçılık, kasap ve odunculuk gibi mesleklerin de Yahudilerin elinde olduğu belirtilmektedir.⁵⁴⁷

Emevilerden önce birçok zanaat ve el sanatları ile şöhret kazanan Bilâd-ı Şâm'ın bu özelliği Emeviler döneminde de devam etmiştir.⁵⁴⁸ Bu zanaatların Emeviler döneminde de gayrimüslimlerin elinde bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

⁵⁴¹ Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, 3: 266.

⁵⁴² Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 60; Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 16.

⁵⁴³ Bostancı, *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler*, 116.

⁵⁴⁴ Guliyev, *Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*, 43.

⁵⁴⁵ Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 17; Duman, *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*, 19.

⁵⁴⁶ Yiğit, *Emeviler*, 167; Duman, *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*, 20.

⁵⁴⁷ Altınay, *Emevilerde Günlük Yaşam*, 69; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 188. Hammâş sarraflık alanının da daha çok Hristiyanların elinde olduğunu belirtse de, Yahudilerin bu alanda daha aktif oldukları kanaatimizce daha makul görünmektedir. Ayrıca bk. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 135; Duman, *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*, 20; Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 116.

⁵⁴⁸ Şerif, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 112.

Şâmdaki zımmîler inşaat işlerinde, duvar süslemelerinde, nakışlarda maharet sahibiydiler. Demircilik mesleği Araplar tarafından pek benimsenmediği için bu zanaat da genelde mevali ve zımmîler tarafından icra edilmiştir.⁵⁴⁹

Emevilerin meşhur Irak valisi Haccâc, Vâsıt şehrini kurduğunda her meslek grubuna yer tahsis etmiştir.⁵⁵⁰ Özel sektörü büyük oranda elinde tutan gayrimüslim unsurların bu şehrin piyasasında oldukça etkin olduklarını söylemek güç olmasa gerektir. Aynı şekilde vali Vâsıt çarşısında döviz bürosu görevi gören sarraflar bulunmasını emretmiştir. Yahudilerin bu görevden müstağni kalmalarının mümkün olmadığı belirtilmiştir.⁵⁵¹

Emeviler döneminde Yahudilerin ayrıca dokumacılıkla da uğraştığı bilinmektedir. Enbâr şehri bu anlamda dönemin önemli bir dokuma merkeziydi. Aslında Yahudilerin dokuma sektöründe aktif olmaları Hz. Peygamber (sav) dönemine kadar gitmektedir. Nitekim Hz. Peygamber (sav) döneminde Hayber Yahudilerinden aynî olarak tahsil edilecek olan cizye vergisinde halı da yer almıştır.⁵⁵² Emeviler döneminde Yahudilerin bir kısmı Bilâd-ı Şâm'a, Çin ve Hindistan gibi uzak bölgelerden bile ticaret eşyası getirmekteydi.⁵⁵³

Bilâd-ı Şâm'daki ticari canlılıkta en az Yahudiler kadar Hristiyanlar da pay sahibi idiler. Devlette aktif görev alan Hristiyanlar dışında özel sektörde de hayatını kazanan Hristiyanlar azımsanmayacak kadar çoktur. Emeviler döneminde gayrimüslim unsurlara serbest ticaret hakkının verilmiş olması, onları Bilâd-ı Şâm'da neredeyse piyasayı tekellerinde tutma imkanı sağlamıştır.⁵⁵⁴

2.8. Gayrimüslim İstihdamında Dönemsel Farklılıklar

Gayrimüslim istihdamı Emeviler dönemi boyunca elbette sürekli aynı şekilde ve aynı yoğunlukta devam etmemiştir. Devlet politikası zaman zaman değişmiş ve bu sebeple gayrimüslim istihdamı da kesintiye uğramıştır. Bu değişimin sebebi, yönetimi

⁵⁴⁹ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 143; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 115.

⁵⁵⁰ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 120.

⁵⁵¹ Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 135; Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 116.

⁵⁵² Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 126-127.

⁵⁵³ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 117.

⁵⁵⁴ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 117-118, 121.

elinde bulunduran halifenin zımmî istihdamına sıcak bakmaması, gayrimüslim istihdamına karşı Müslüman toplumda ortaya çıkan ortak tavır yahut da bazen gayrimüslim memurların konumlarını istismar eden tutumları olmuştur.⁵⁵⁵ Gayrimüslim unsurların görevlerini istismarı kimi zaman Müslüman toplumunda infiale sebep olmuş ve bu sebeple devlet tarafından toplu olarak görevden ihraç vakaları yaşanmıştır.⁵⁵⁶ Ayrıca tarihin bazı dönemlerinde bazı gayrimüslimlerin hâkimiyeti altında yaşadıkları Müslümanların aleyhine düşmanları ile işbirliği yapmaları gibi birlikteliği zedeleyici durumlar⁵⁵⁷ karşısında da gayrimüslim istihdamının sorunsuz biçimde devam etmesi pek mümkün görünmemektedir. Bunun yanı sıra bazı gayrimüslim memurların konumlarını korumak için çevirdikleri entrikalar ve birbirleriyle giriştikleri rekabet de⁵⁵⁸ gayrimüslim istihdamını olumsuz etkileyen durumlar olmuştur.

Emevilerin ilk halifesi Muâviye gayrimüslim istihdamını başlatmış hatta gayrimüslim unsurları devletin üst kademelerindeki görevlere atamıştır. Örneğin Sercûn b. Mansûr'u Hıms kentinin vergi tahsildarı olarak ataması bu alanda bir ilktir.⁵⁵⁹ Uzun bir süre Emeviler Devleti'nde önemli görevlerde bulunan Sercûn, özgün bir Arap devleti oluşturmaya çalışan Halife Velid b. Abdülmelik döneminde görevinden uzaklaştırılmıştır.⁵⁶⁰

Muâviye sonrasında da gayrimüslimler açısından durum aşağı yukarı Abdülmelik b. Mervan ve Ömer b. Abdulaziz dönemlerine kadar benzer şekilde devam etmiştir.

Doğrusu Emeviler döneminde gayrimüslim unsurların devlet kademelerinde görev almalarını yasaklayan Halife Ömer b. Abdulaziz'in bu konudaki kararı, belki de konu ile ilgili üzerinde en çok durulmaya değer noktadır. Dinî hassasiyetleri bilinen Halife Ömer b. Abdulaziz'in iktidara geldiğinde yanlışlığına inandığı için son verdiği

⁵⁵⁵ Şerif, Zımmîlerin resmî işlerine son verilmesinin sebebin elde ettikleri yetkilerle Müslümanlara sıkıntılar yaşatması olduğu kimi Batılı araştırmacılar tarafından da ifade etmiştir. *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 121.

⁵⁵⁶ Özel, "Gayri Müslim", 13: 422; Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*, 572.

⁵⁵⁷ Adıgüzel, "Birlikte Yaşama Tecrübesi", 115. Mevdûdî, İslâm ülkesine karşı yapılanların ülkedeki gayrimüslimlerin haklarını vermek konusunda asla bir ölçüt olamayacağını vurgulamaktadır. Zira bu haklar Müslümanların mutlak olarak vermesi gereken haklardır. Bk. Mevdûdî, "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar", 199. Mevdûdî'nin bu görüşleri, memuru olarak çalıştığı ülkeye ihanet eden, aleyhine işbirliği yapan gayrimüslimlere karşı sınırsız müsamaha gösterilmesi gerektiği şeklinde yanlış anlaşılmalıdır. Zira devletin böyle bir durumda inanç unsuruna göre değil suç unsuruna göre muamelesinin haklılığı takdir edilebilir bir durumdur.

⁵⁵⁸ Tritton, *non-Muslim Subjects*, 19-20.

⁵⁵⁹ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 355.

⁵⁶⁰ Yûsuf el-İşş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 246; Yüksel, *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*, 115.

pek çok uygulamadan biri de devlet kurumlarındaki gayrimüslim istihdamı olmuştur.⁵⁶¹

Ömer b. Abdulaziz'in valilerine gönderdiği gayrimüslim istihdamını yasaklayan emirnamesi özetle şu şekildedir: “Allah Müslümanlara İslâm dini ile ikramda bulunmuş, İslâma muhalefet edenleri ise zillete düşürmüştür. Bundan böyle Müslümanların işlerinde zimmet ehlerinden hiç kimseyi hiçbir surette istihdam etmeyiniz.”⁵⁶² Halife ayrıca emirnamesinde gayrimüslimlerin sırdaş edinilmesini yasaklayan Maide suresinin 118. ayetine⁵⁶³ yer vermiştir.

Halifenin bu kararı elbette gayrimüslim unsurlar arasında hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Fakat gayrimüslimlerin hoşnutsuzluğunun sebebi Halife Ömer b. Abdulaziz'in haksız bir uygulamasından değil, gayrimüslimlerin elde ettikleri imtiyazlı konumlarından ayrılmak zorunda kalmalarından kaynaklanmaktadır.⁵⁶⁴ Burada bazı gayrimüslimlerin işlerini kaybetmemek için Müslüman olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Ömer b. Abdulaziz'i bu kararı almaya sevkeden etkenlerden biri zaman zaman gayrimüslim unsurların makamlarını istismar etmesi sebebiyle Müslüman kesimin mağdur olmasıdır.⁵⁶⁵ Aslında Ömer b. Abdulaziz'in amcası Abdülmelik b. Mervan ta'ribu'd-devâvîni başlatarak bu konuda ilk adımı atmıştı. Nihayetinde Emevilerin o ana kadar uyguladıkları politika aslında zımmîlerin bürokrasi deneyiminden istifade etme şeklinde idi.⁵⁶⁶ Üstelik gayrimüslim unsurların ilelebet bu görevlerde kalacağına dair herhangi bir anlaşma da bulunmamaktaydı.⁵⁶⁷ Yaklaşık üç yıl süren Ömer b. Abdulaziz döneminden sonra, siyâsî şartlar tekrar gayrimüslim memurların lehine

⁵⁶¹ Seyyide İsmail'in yorumuna göre Ömer b. Abdulaziz'in emri sadece üst düzeyle ilgilidir. Zira devletteki bütün gayrimüslim memurlarla ilgili olsaydı idare felç olurdu. Bk. Seyyide İsmâil Kâşif, *Misru'l-İslâmiyye ve Ehlu'z-Zimme*, (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Ammetu li'l-Kitâb, 1993) 141; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 82.

⁵⁶² Ebû Muhammed Abdullah İbn Abdilhakem (ö.214/829), *Sîretü Ömer b. Abdulaziz*, 6. Baskı. thk. Ahmed Ubeyd, (Beyrût: Âlimu'l-Kutub, 1984), 140; Belâzûrî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 8: 164; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 331; Tritton, *non-Muslim Subjects*, 21-22; Aycan, “Ömer b. Abdulaziz ve Gayrı Müslimler”, 73.

⁵⁶³ “Ey iman edenler! Sizden olmayanlardan hiçbir sırdaş edinmeyin. Onlar size fenalık etmekten asla geri kalmazlar.”

⁵⁶⁴ Aycan, “Ömer b. Abdulaziz ve Gayrı Müslimler”, 72.

⁵⁶⁵ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 82.

⁵⁶⁶ Aycan, “Ömer b. Abdulaziz ve Gayrı Müslimler”, 74.

⁵⁶⁷ Aycan, “Ömer b. Abdulaziz ve Gayrı Müslimler”, 80; Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, 82.

değiştirilmiştir.⁵⁶⁸ Hatta gayrimüslim unsurların istihdamı Abbasiler zamanında da devam etmiştir.⁵⁶⁹

Ömer b. Abdulaziz gayrimüslim unsurların kılık kıyafetleri ile ilgili de düzenleme getirmiştir. Gayrimüslimleri Müslümanlardan ayırt etmek için yapılan bu düzenleme eleştirilmiş olsa da esasen onların kendi öz kimlikleri ve kültürlerini koruma anlamında olumlu bir karar olmuştur. Zira Halife Ömer b. Abdulaziz zımmîlerin sadece kendi elbiselerini giymelerini ve Müslümanlara benzemeye çalışmamalarını emretmiştir.⁵⁷⁰ Muhtemelen halifenin bu kararı kıyafetleri vb. ile Müslümanlara benzeyen dindaşlarının gidişatını beğenmeyen hassas gayrimüslimleri hoşnut etmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere Ömer b. Abdulaziz'in görevlerine son verdiği gayrimüslimler ile ilgili siyaseti kısa süre sonraki vefatıyla son bulmuştur. Hatta dört yıl sonra Hişam b. Abdulmelik'in, valisi Hâlid el-Kasrî'ye gönderdiği mektupta, vergi işlerinde gayrimüslimleri istihdam ederek onları Müslümanlara musallat etmesini eleştirmesi bu anlamda kayda değerdir.⁵⁷¹

Gayrimüslim istihdamı Abbasiler döneminde de devam etmiş, Emeviler döneminde olduğu gibi Abbasiler döneminde de dönemsel farklılıklar yaşanmıştır. Bu dönemde gayrimüslim istihdamı kimi zaman Müslüman halkı bezdirecek safhalara varmış olsa gerek ki, halk bu konuda Halife'ye şikayetlerini bildirmiştir.⁵⁷² Nitekim hac görevini ifa ettiği sırada halk Halife Mansur'a gelmiş ve özellikle Emevilerden kalan Hristiyan memurların işine son vermesini talep etmiştir.⁵⁷³

Halife Muttaki Lillah (940-944) döneminde Nâsıruddevle, İsa b. Câl ismindeki bir zımmîyi Meyyâfârikîn'e vali tayin etmiştir.⁵⁷⁴ Sonra dönemlerde daha uç sayılabilecek atamalar da yapılmıştır. Kadir Billah döneminde (991-1031) Bahauddevle, Ebu Ahmed Huseyn b. Musa isimli bir Musevi'yi kâdı'l-kudât olarak görevlendirilmiştir. Hac, mezalim, nikâbetu't-tâlibiyyin görevlerine de bakan

⁵⁶⁸ Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2: 368-369.

⁵⁶⁹ Şerîf, *Ahvâlu Gayri'l-Müslimîn*, 81.

⁵⁷⁰ Aycan, "Ömer b. Abdulaziz ve Gayri Müslimler", 77.

⁵⁷¹ Tritton, *non-Muslim Subjects*, 22; Hammâş, "Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü", 187.

⁵⁷² Kardâvî, "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî", 17.

⁵⁷³ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 333. Ayrıca Abbasiler döneminde bazen Müslüman toplumun baskısından kurtulmak adına gayrimüslimlere memuriyet verebilmek için Müslüman olmayı şart koşulduğunu da bir not olarak belirtmek yerinde olacaktır. Bk. Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 271.

⁵⁷⁴ Sûlî, *Ahbâru'r-Râdi*, 229.

Huseyn'in Kadir Billah onaylamaz diye nezaketen de olsa kadılık işlerine bakmadığı rivayet edilmiştir.⁵⁷⁵ Acı bir örnek olarak, Abbasi Halifesi el-Kâhîr'in gözlerine mil çektirilmesi de Hristiyan tabip Buhtîşu' b. Yuhanna'nın gözetiminde gerçekleşmiştir.⁵⁷⁶

Gayrimüslimler Müslümanların hâkimiyetinde yaşamasına rağmen eriştikleri nüfuzlu konularla kimi zaman Müslümanların kendilerinden borç istediği kimseler olmuştur. Örneğin kimi zaman nakit paraya sıkışan Abbasi ileri gelenleri gelirlerinin yüksek olduğu anlaşılan gayrimüslim tabiplerden borç para istemekteydi.⁵⁷⁷

Görüldüğü üzere gayrimüslim unsurlar İslâm devletinde sıradan memuriyetlerin çok ötesinde yüksek makamlara gelmiş, hatta Halifelerin kararlarında bile etkili olabilmişlerdir. Emeviler döneminde genel anlamda yaygın şekilde yaşanan gayrimüslim istihdamı Ömer b. Abdulaziz'in döneminde olduğu gibi zaman zaman kesintiye de uğramıştır.

⁵⁷⁵ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 355.

⁵⁷⁶ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 374.

⁵⁷⁷ Öztürk, *Birarada Yaşama Tecrübesi*, 383.

SONUÇ

Emeviler dönemi (41-132/661-750) İslâm tarihinde yaklaşık 90 yıl devam etmiştir. Emevilerin iktidara gelmesiyle, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra devlet idaresinin bir hanedan aileye geçmesi dolayısıyla yepyeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde Hz. Osman döneminin sonlarında kesintiye uğrayan fetih hareketleri yeniden başlamıştır. Hızla devam eden fetih hareketleri Müslümanların hâkimiyet alanını genişletmiş, aynı zamanda birçok farklı gayrimüslim unsurun da Müslümanların yönetimine girmelerini sağlamıştır.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra iktidara gelen Emeviler, Müslüman toplumun yanı sıra birçok farklı gayrimüslim etnik unsuru da yönetmişlerdir. Emeviler döneminde gayrimüslim tebaa devlette önemli görevler almış ve görevlerini de uzun süre yürütmüşlerdir. Gayrimüslim tebaanın bu şekilde devlette görev alması ve sivil hayatta da özgür bir biçimde varlıklarını devam ettirmeleri, hiç şüphesiz İslâm'ın onlara bakış açısının bir sonucudur. Diğer bir deyişle bu durum, teorik olarak İslâm'ın her türlü farklı inanca hayat hakkı tanıdığı, Müslüman olmanın kişilerin kendi tercihlerine bırakıldığı gerçeğinin pratikte hayat bulmasının göstergesi olmuştur. Bunun gereği olarak gayrimüslim unsurlar kendi dinlerinde kalarak hem devlette ve hem de sivil hayatta işlerine devam edebilmişlerdir.

Emevilerin hâkimiyet alanının büyük bir kısmı, Bizans ve Sasani gibi dönemin iki köklü medeniyetinin toprakları üzerindeydi. Bu iki medeniyetin Şâm, Mısır, İran ve Irak bölgelerindeki topraklarının Müslümanların hâkimiyetine geçmesiyle birlikte, bu bölgelerdeki gayrimüslim unsurlar da Emeviler tebaası içinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu dönemde henüz devlet geleneğine sahip olmayan Müslümanlar, erken dönemlerden itibaren daha köklü ve yerleşik devlet geleneğine sahip olan Bizans ve Sasanilerin devlet uygulamalarından ve bu devletlerde görev almış gayrimüslimlerden faydalanmışlardır. Ancak bunu yaparken kendi kültürel-dinî anlayış ve prensiplerini de yeni uygulamalarla mezcetmişlerdir. Neticede ortaya çıkan yeni uygulama her ne kadar Bizans ve Sasanilerden alınmış olsa da Müslümanlar elinde yeni bir yapıya ve renge bürünmüştür.

Müslümanlar yeni fethettikleri bölgelerdeki yerleşik devlet uygulamalarını devam ettirmişlerdir. Bunun belki de en önemli sebebi, başlangıçta hem devlet bürokrasisinde yeterli tecrübeye sahip olmamaları ve hem de daha çok fetih

hareketlerine odaklanmaları sebebiyle devlet kadrolarında çoğunlukla gayrimüslimlerden yararlanmayı daha uygun görmeleridir. Bundan dolayı da işlerin yürütülmesinde önemli ölçüde, fethedilen bölgelerde daha önce bu işleri yapan yetişmiş gayrimüslimler görev yapmaya devam etmişlerdir. Ancak uzun vadede gayrimüslim memurların devlet kademelerindeki görevleri yürütmeye devam etmeleri, ortaya bazı sorunlar çıkmasına sebep olmuştur. Bu anlamda öncelikle devlet yönetiminde onlara bağımlı hale gelinmesi ifade edilmelidir. Ayrıca devletin haraç ve cizye gibi temel gelirlerinin Arapça olarak değil de, Bizans ve İran döneminde olduğu gibi Rûmca, Farsça, Kıptice gibi yabancı dillerde kayıt altına alınması, halifelerin divanları kontrolleri altında tutmasında ve yönetmesinde bazı aksaklıklara sebep olmuştur. Öte yandan bu durum, halife, vali ve bazı diğer üst düzey devlet görevlilerinin gayrimüslim memurların tesirinde kalmalarına, gayrimüslim memurlar olmaksızın adeta bu görevlerin yürütülemeyeceği anlayışının oluşmasına yol açmıştır. Bunu fark eden ve çözüm getirmeye çalışan başta Abdulmelik b. Mervan olmak üzere bazı Emevi halifeleri, divan belgelerini ta'rib etmeleri (Arapçalaştırmaları), devletin büyük ölçüde gayrimüslimlere bağımlılıktan kurtulmasını sağlamıştı. Bu yeni kararlar devlet gelir ve giderlerinin kaydedildiği divanlarda daha çok Müslümanın görev alma imkânı sağlanmıştır.

Gayrimüslimler Emevi toplumunda, devlet kademelerinde görev yapmak dışında, tıp, sanat gibi alanlarda ve ilmî faaliyetlerde de etkin bir yere sahiptiler. Bu etkinlikleri, onları Emevi toplumunun önemli bir kesimi haline getirmiştir.

İslam medeniyetinin kuruluş aşamasında önemli bir yere sahip olan Emeviler döneminde gayrimüslim unsurların varlığı ve ortaya koydukları faaliyetler, zamanla Müslüman bürokratların da yetişmesini ve bu alanlarda söz sahibi olmasını sağlamıştır. Genel anlamda hem bürokraside ve hem de çeşitli bilimsel faaliyetlerde gayrimüslim tebaanın birikimi Müslümanlar tarafından tevarüs edilerek kendilerine uygun bir şekilde yeniden ortaya konmuştur. Ayrıca gayrimüslimlerin belirttiğimiz bu alanlara sağladıkları önemli katkıları daha sonra Müslümanlarda da bu alanlara yönelik bir ilginin oluşmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim Meali. Diyanet İşleri Başkanlığı. 21. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Acar, Cafer. "Risalet Döneminde Gayrimüslimlerle Dostluk". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/9 (Ekim 2016): 325-254.
- Adevî, İbrahim Ahmed. *el-Umeviyyûn ve'l-Bizântıyyûn*. Kâhire: Mektebetu'l-Anglo el-Mısriyye, ts.
- Adıgüzel, Adnan. "Müslümanlarla Gayrimüslimlerin Birlikte Yaşama Tecrübesi ve 1126'da Endülüs'ten Mağribe Tehcîr Meselesi". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 4/30. (2016): 109-126.
- Ahmed Ali, Sâlih. *el-İdâre fî 'Uhûdi'l-İslâmiyyeti'l-Ûlâ*. 2. Baskı. Beyrût: Şeriketu'l-Matbû'ât li't-Tevzî' ve'n-Neşr, 2014.
- Akbaş, Mehmet. "Suriye'deki Sahabelerinin Emevî İdarecilerine Yaptıkları İkaz, Eleştiri ve Nasihatler". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22/22 (Aralık 2009): 65-80.
- Aktaş, Beytullah. "Zekâtın Harcama Kalemlerinden Fakir Ve Miskin Kavramlarının Kur'an Bağlamında Yeniden Tanımlanması" *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/33 (Haziran 2015): 106-129.
- Algül, Hüseyin. "Müslümanların Siyasî Hâkimiyeti Altında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslâm Tarihine Yansımaları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Ocak 1998): 13-23.
- Alî, Sâlih Ahmed. Muvazzafû Bilâdi'Şâm-Şâm fî Asri'l-Ümevî. *el-Câmi'atü'l-Emerîkiyye (fî Beyrût), Mecelletu'l-Ebhâs*. 19/1 (Mart 1966): 44-80.
- Altınay, Ramazan. "Emeviler Döneminde Müzik Sanatı/Zanaatı ve Buna İlginin Nedenleri". *İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmi Toplantı*. (Antalya, 7-9 Kasım 2014) (İstanbul, 2015)
- Altınay, Ramazan. *Emevilerde Günlük Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Alûsî (ö.1270/1854), Şihâbuddin Mahmûd. *Rûhu'l-Meânî*. 30 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi'ta'rib-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Anawati, George Cheata. *el-Mesîhiyye ve'l-Hadârâti'l-Arabiyye*. Beyrût: el-Muessesetu'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1900.
- Aras, Ömer. "Halid b. Yezid (Ve Ailesi): Siyasi Ve Kültürel Etkinliği Üzerine Değerlendirmeler". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/10 (Aralık 2017): 160-176.
- Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde İslâm Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.

- Atçeken, İsmail Hakkı. *Hişâm b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.
- Avcı, Casim. *İslâm ve Bizans İlişkileri (610-847)*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Âvûr, Salâh Hasan, *en-Nizâmu'l-İdârî fî Asri'l-Ümevi (fî'l-Meşrik)*, Doktora Tezi, University of Punjap, 1987.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Dinî Araştırmalar* 2/6 (Haziran 2000): 213-221.
- Aycan, İrfan – Sarıçam, İbrahim. *Emeviler*. 8. Baskı. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Aycan, İrfan. "Ömer b. Abdulaziz ve Gayrı Müslimler". *Dinî Araştırmalar* 1/3 (Haziran 1999): 65-81.
- Aycan, İrfan. "İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38/1 (Nisan 1998): 155-194.
- Aycan, İrfan. *Muâviye b. Ebî Süfyân*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1990.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Baş, Eyüp. *Râşid Halifeler Devri'nde Müslüman-Yahudi İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.
- Beksaç, Engin. "Emeviler-2/2". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 104-108. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Belâzûrî (ö.279/892), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşrâf*. 13 Cilt. Thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zerkây. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzûrî (ö.279/892), Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Futûhu'l-Buldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tebbâ'. Beyrût: Muessesetu'l-Meârif, 1987.
- Bitler, Alfred. *Fethu'l-Arab li'Mısr*, 2. Baskı. Trc. Muhammed Ferîd Ebû Hadîd Bek. Kâhire: Mektebetu Madbouly, 1996.
- Borrut, Antoine. - M. Donner, Fred. *Christians and Others in Umayyad State*. Chicago: The University of Chicago, 2016.
- Bostancı, Ahmet. *İslam Hukukunda Vatandaşlık*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1992.
- Bostancı, Ahmet. *İslâm Kamu Hukukunda Gayrimüslimler (Hz. Peygamber Devri Uygulaması Temelinde)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.
- Brockelmann, Carl. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*. Trc. Neşet Çağatay. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Buhârî (ö.256/870), Muhammed b. İsmail Ebû Abdillâh. *el-Câmiu's-Sahîh*. 9 Cilt. Thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır, Beyrût: Dâru Tavku'n-Necât, h.1422.

- Burhâvî, Ra'd Ahmed Mahmud. *Ecnâdu's-Şâm*. Yüksek Lisans Tezi, Mûsul Üniversitesi, 1992.
- Buseyne b. Huseyn. *ed-Devletü'l-Ümeviyye ve Mukavvemâtuhâ el-İduluciyye ve'l-İctimaiyye*. Tûnus: el-Matbaatu'r-Resmîyye li'l-Cumhuriyyeti't-Tûnusiyye, 1997.
- Bûtî, Said Ramazan. *Fıkhu's- Sîreti'n-Nebeviyye*. 34. Baskı. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 2012.
- Câhız (ö.255/869), Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve'l-Tebyîn*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru Mektebeti Hilâl, 2002.
- Cehşiyârî (ö.331/942), Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbu'l-Vuzerâ ve'l-Kuttâb*. Thk. İbrahim Salih. Ebuzabî: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniyye, 2009.
- Cessâs (ö.370/981), Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmu'l-Kuran*. 5 Cilt. Thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî 1992.
- Cevad Ali. *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arap Kable'l-İslâm*. 4. Baskı. 20 Cilt. Beyrût: Dâru's-Sâkî, 2001.
- Cevvâdî, Hayrî Şît Şükr. "Müşâveretü Ehli'z-Zimme". *Mecelletü Ehbâsi Kulliyeti't-Terbîyeti'l-Esâsiyye*. 11/1 (2011).
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.
- Demirci, Abdurrahman. *Hız. Peygamber ve Dört Halife Dönemindeki Gayr-ı Müslim Politikaları*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2012.
- Demirci, Muhsin. "Kur'an'a Göre Gayrimüslimlerin Hakları". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 16 (2005): 9-28.
- Demirci, Mustafa. *Abbâsilerde Toprak Sistemi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2001.
- Dineverî (ö.282/895), Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvud. *el-Ahbâru't-Tivâl*. Thk. Abdulmun'im Amir. Kâhîre: Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, 1960.
- Duman, İsmail Serdar. *Emeviler Döneminde Sosyal Hayat*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2004.
- Durmuş, İsmail. "İbn Mukaffa' 1/2". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebî Ya'la el-Ferrâ' (ö.458/1066), Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed b. Halef. *Ahkâmu's-Sultâniyye*, yay: Muhammed Hamid el-Fakiyy, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ö.235/849). *el-Musannef*. 16 Cilt. Thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, h.1406.
- Ebû Dâvud (ö.275/889), Süleyman b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvud*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.

- Ebû Halîl, Şevkî. *Hâkeza Yektubûne Târîhenâ -Yuhannâ ed-Dimeşkî Enmûzecen-*. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 2008.
- Ebû Yûsuf (ö.182/798), Yakup b. İbrahim. *Kitâbu'l-Harâc*. yay: Kusay Muhibbudin el-Hatîp, Kâhire: el-Mektebü's-Selefiyye, h.1397.
- Eker, Cihan. *Hz. Ömer Döneminde Ehl-i kitap ve Tehcir*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Elmalı, Abdurrahman. "Kur'ani Çoğulculuk Temelinde Gayri Müslimlerle Dostluk". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (Haziran 1999): 43-82.
- Elmalılı Hamdi Yazır. *Hak Dili Kur'an Dili*. 3. Baskı. 10 Cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Emîn, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. Trc. Ahmed Serdaroğlu, Ankara: Kılıç Kitabevi Yayınları, 1976.
- Er, Rahmi. "Ebû Zübeyd et-Tâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 271-272. İstanbul: TDV Yayınları 1994.
- Erkal, Mehmet. "Cizye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 42-45. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Abdümelik b. Mervân ve Dönemi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Fayda, Mustafa. "Amr b. Ümeyye ed-Damrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 94-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 428-434. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Fayda, Mustafa. *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler*. 2. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1989.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*. 6. Baskı. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Guliyev, Fuad. *İslâm Hukukunda Müslüman Olmayanlara Yönelik Kısıtlamalar*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*. Trc. Lütfü Şimşek. 5. Baskı. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- Günaltay, Şemseddin. *Antik Felsefenin İslâm Dünyasına Girişi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- Gündüz, Şinasi. *Sâbiûler (Son Gnostikler)*. 3. Baskı. İstanbul: Vadi Yayınları, 2016.
- Gündüz, Şinasi. "Sâbiûlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 341-344. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Güner, Osman. *Resûlullah'ın Eh-li Kitap'la Münâsebetleri*. Ankara: Fecr Yayınevi, 1997.

- Güzel, Ahmet. “İslâm Geleneğinde Birlikte Yaşama Tecrübesi: Hulefâ-yi Râşidîn Örneği”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 27 (Haziran 2016): 29-56.
- Halîfe b. Hayyât (ö.240/854). *Târîh*. 2. Baskı. Thk. Ekrem Ziyâ’ el-Ömerî. Riyâd: Dâru Taybe, 1985.
- Hallâk, Hassân. *Ta’rîbu’n-Nukûd ve’d-Devâvîn fî Asri’l-Ümevî*. Beyrût: Dâru’n-Nahdati’l-Arabiyye, 1988.
- Hallâl (ö.311/923), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed. *Ahkâmu Ehli’l-Milel*, yay: Seyyid Kisrevî el-Hasan, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrût, 1994.
- Hamârne, Sâmî Halef. *Usretu’d-Dimeşkiyyeti’t-Tıbbiyye*, Malezya: et-Turasu’l-Arabî, 1993. Hamevî (ö.574/1178), Yâkût. *Mu’cemu’l-Udebâ*. Thk. İhsan Abbas, Beyrût: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1993.
- Hamidullah, Muhammed. “Müslümanların Gayrimüslimlerle Münasebetleri”. Trc. Levent Öztürk. *İstem*. 2 (Aralık 2003): 195-204.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Saih Tuğ. 4. Baskı. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1980.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm’da Devlet İdaresi*. Trc. Hamdi Aktaş, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâma Giriş*. Ankara: Nur Yayınları, ts.
- Hamidullah, Muhammed. *Mecmû’atu’l-Vesâiku’s-Siyâsiyyeti*. 5. Baskı. Beyrût: Dâru’n-Nefâis, 1985.
- Hammâş, Necdet. “Emeviler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdarededeki Rolü”. Trc. İrfan Aycan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997): 175-190.
- Hammâş, Necdet. *eş-Şâm fî Sadri’l-İslâm*. Dımaşk: Dâru’t-Tallâs, 1987.
- Harbutlu, Ali Husnî. *Ahkâmu Ehli’z-Zimme*. Kâhire: el-Meclisu’l-A’lâ li’Şuûni el-İslâmiyye, 1969.
- Harman, Ömer Faruk. “Yuhanna ed-Dımaşkî”. 43: 580-582. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. 6 Cilt. Trc. İsmail Yiğit - Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. Trc. Salih TUĞ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hodgson, Marshall G. S. *İslâm’ın Serüveni*. 3 Cilt. Trc. Heyet. İstanbul: Yeni Şafak, 1995.
- Hudârîbek, Muhammed. *ed-Devletü’l-Ümeviyye*. Thk. Muhammed el-Osmânî. Beyrût: Dâru’l-Kalem, 1986.
- İbn Abdilhakem (ö.214/829), Ebû Muhammed Abdullah. *Futûhu Mısır ve’l-Mağrib*. 2 Cilt. thk. Abdülmünim Amir. Kâhire: el-Hey’etu’l-Âmme li’l-Kusûr, ts.

- İbn Abdilhakem (ö.214/829), Ebû Muhammed Abdullah. *Sîretu Ömer b. Abdulaziz*. 6. Baskı. Thk. Ahmed Ubeyd. Beyrût: Âlimu'l-Kutub, 1984.
- İbn Asâkir (ö.571/1176), Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. 80 Cilt. Thk. Muhibuddin Ebû Saîd el-Amrevî. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Cülcül (ö.384/994), Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassan. *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*. Thk. Fuad Seyyid. Kâhire: Matbaatu'l-Ma'hadî'l-İlmî el-Ferensî li'l-Asâri's-Şarkıyyeti, 1900.
- İbn Ebî Usaybia (ö.668/1269), Ebu'l-Abbas Muvaffakuddîn Ahmed b. Kâsım. *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibba*. 2 Cilt. Thk. Âmir en-Neccâr. Kâhire: Dâru'l-Mearif, 1996.
- İbn Hacer el-Askalânî (ö.852/1449), Ebû'l-Fadl Şihâbuddîn. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. Thk. Adil Ahmed, Ali Muhammed. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- İbn Haldûn (ö.808/1406), Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn*. 2. Baskı. 8 Cilt. Thk. Halîl Şehâde. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Hibbân, Muhammed (ö.354/965). *Kitâbu's-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Vizâratu'l-Mearif el-Hindiyye, 1973.
- İbn İshâk (ö.151/768), Muhammed. *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, Thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
- İbn Kayyım el-Cevziyye (ö.751/1350), Şemsuddin Ebî Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr. *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*. yay: Ebî Berâ' Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî vd. Memleketu's-Su'ûdiyyeti'l-Arabiyye: Dâru Ramâdî li'n-Neşr, ts. (3 cilt birleştirilmiş baskı.)
- İbn Manzûr (ö.711/1311), Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânu'l-Arab*. 14 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Sa'd (ö.230/845), Muhammed İbn Sad İbn Menî' ez-Zührî. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübrâ*. 11 Cilt. Thk. Alî Muhammed Ömer. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- İbn Zinceveyh (ö.251/865), Ebû Ahmed b. Mahled. *Kitâbu'l-Emvâl*. yay: Şâkir Zeyb Feyyâz. Riyâd: Merkezu'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, 1986.
- İbnu'd-Dureyhim (ö.762/1360), Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Menhecu's-Savâb fî Kubhi İstiktâbi Ehli'l-Kitâb*. yay: Seyyid Kisrevî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- İbnu'n-Nakkâş (ö.763/1361), Ebî Umâme Muhammed b. Ali. *el-Mezemme fî İsti'mâli Ehli'z-Zimme*. yay: Seyyid Kisrevî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- İbnu'l-Arabî (ö.543/1148), Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah. *Ahkâmu'l-Kur'an*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Abdulkadir 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr (ö.630/1233), Ebu'l-Hasen İzzuddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Târîh*. Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.

- İbnü'n-Nedîm (ö.380/990), Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*. Trc. Mehmet Yolcu - Sabri TÜRKMEN - Mehmet Salih ARI - Selahattin POLATOĞLU - Furkan Halit YOLCU. İstanbul: Çıra Yayınları, 2017.
- İbrahim, Fazıl Halil. "Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri". Trc. Ahmet Aslan. *Harran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Haziran 2001): 169-195.
- İsmail Ali, Ahmed. *Târîhu Bilâdi 'ş-Şâm*. 3. Baskı. Dimaşk: Cevheretu'ş-Şâm, 1994.
- İsfahânî (ö.356/967), Ebû'l-Ferec. *Kitâbu'l-Eğânî*. 3. Baskı. 25 Cilt. Thk. İhsan Abbas, İbrahim es-Se'âfin, Bekir Ayyâş. Beyrût: Dâru Sâdır, 2008.
- İsfahânî (ö. 430/1038), Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *et-Tibbu'n-Nebevî*. 2 Cilt. Thk. Mustafa Hıdır Dönmez. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006.
- İsfahânî (ö. 430/1038), Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Târîhu İsbahân*. 2 Cilt. Thk. Seyyid Kisrevî Hasan. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- İşş Yusuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- Kalkaşandî (ö.821/1418), Ebu'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'şâ fi Kitâbeti'l-İnşâ*. 14 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1922.
- Kalkaşandî (ö.821/1418), Ebu'l-Abbas Ahmed. *Subhu'l-A'şâ fi Sinaâti'l-İnşâ*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts. (el-Mektebetu'ş-Şâmîle baskısı)
- Kallek, Cengiz. "Müellefe-i Kulûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kara, Cahid. *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Karaman, Hayrettin. *Mukayeseli İslâm Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Karataş, Ali İhsan. "Hz. Peygamberin Gayrimüslimlere Karşı Tutumu". *İslâmî İlimler Dergisi Yayınları*, 1/4 (Aralık 2007): 395-407.
- Kardâvî, Yûsuf. "Gayru'l-Muslimîne fi'l-Mucteme'i'l-İslâmî". (Erişim Tarihi: 25.11.2018 <http://irtikaa.com/books?dowland=159>)
- Kâsım b. Sellâm (ö.224/838), Ebu Ubeyd. *Kitâbu'l-Emvâl*. yay: Muhammed Umâre, Dâru'ş-Şurûk, Kahire, 1989.
- Kâşif, Seyyide İsmâîl. *Mısru'l-İslâmiyye ve Ehlu'z-Zimme*. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Ammetu li'l-Kitâb, 1993.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. 17. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Kesgin, Salih. *Hz. Peygamber ve Öteki*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Keskin, Yusuf Ziya. *Nebevi Hoşgörü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.
- Kettânî, Muhammed Abdulhay. *et-Terâtibu'l-İdâriyye*. 2. Baskı. 2 Cilt. Thk. Abdullâh el-Hâlidî. Beyrût: Dâru'l-Erkam b. Ebî Erkam, ts.
- Kıfî (ö.646/1248), Ebu'l-Hasen Cemaluddin Ali b. Kâdî el-Eşref Yusûf. *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ*. Thk. Ahmed Nâcî vd. Mısır: yy, h.1326.

- Kindî (ö.350/961), Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbu'l-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*. Thk. Rhuvon Guest. Beyrût: el-Âbâ el-Yesûiyyîn, 1908.
- Kudâme b. Cafer (ö.337/948). *el-Harâc ve Sinâatü'l-Kitâbe*. Irak: Dâru'r-Reşîd, 1981.
- Kureşî (ö.203/818), Yahyâ b. Adem. *Kitâbu'l-Harâc*. Thk. Hüseyin Munis. Kâhire: Dâru's-Şurûk, 1987.
- Kurtubî (ö.671/1273), Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. 24 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 2006.
- Kürd Ali, Muhammed. *Hitatu's-Şâm*. 2. Baskı. Dımaşk: Mektebetu'n-Nûrî, 1983.
- Lewis, Bernard. *İslâm Dünyasında Yahudiler*. Trc. Belgin Çınar. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.
- Makrizî (ö.845/1442), Takiyuddin Ahmed b. Ali. *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Asâr*. Thk. Muhammed ZeynuM - Medîha Şerkâvî. Kâhire: Mektebetu Madbouly, 1998.
- Mâlik b. Enes (ö.179/795). *Muvatta'*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1985.
- Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi*. Trc. İsmet Kayaoğlu, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Mâverdî (ö.450/1058), Ebu'l-Hasan. *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*. Trc. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınları, 1976.
- Mesûdî (ö.345/956), Ebu'l Hasen Alî b. Hüseyin. *Kitâbu't-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Trc. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları, 2018.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. "İslâm'da Gayrimüslimlere Tanınan Haklar". Trc. Osman Güner. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/7 (Ağustos 1993): 181-199.
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ. Hukûku Ehli'z-Zimme, b.y.: Kitâbu'l-Muhtâr, ts.
- Mez, Adam. *İslâm Medeniyeti (Hicrî IV. Yüzyılda)*. 5. Baskı. 2 Cilt. Trc. Muhammed Abdulhâdî. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Numanî, Şiblî. *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*. 2 Cilt. Trc. Talip Yaşar Alp. İstanbul: Hikmet-Davâ-Çağ Yayınları, 1975.
- O'leary, De Lacy Evans. *Ulûmu'l-Yûnân*. Trc. Vuheyb Kâmil. Kâhire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1962.
- Özaydın, Abdülkerim. "Esed b. Abdillâh el-Kasrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 365. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Tarihi (Kültür ve Medeniyet)*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Özel, Ahmet. "Gayri Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Öztürk, Levent. *İslâm Toplumunda Hristiyanlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Öztürk, Levent - Şenel, Samet. “İbn Cülcül’ün Kayıtlarındaki Mâserceveyh ile Nedîm’in Kayıtlarındaki Mâsercîs Aynı Kişi mi?”. *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 4/1 (Haziran 2018): 191-218.
- Râzî (ö.606/1210). Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Huseyn. *Mefâtihu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru Fikr, 1981.
- Safedî (ö.764/1363), Salâhüddin Halîl b. İzzeddin. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. 29 Cilt. Thk. Ahmed el-Arnâvût, Türkî Mustafâ. Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- Sâlih, Hâlid Yûsuf. “Hareketü't-Terceme fi Bilâdi's-Şâm fi Asri'l-Ümevî”, *Mecelletu Ebhâsi Kulliyeti't-Terbiyeti'l-Esâsiyye*, 11/1 (Musul, 2011): 234-249.
- Salihoğlu, Mahmut. “Sâmirîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Samerrâî, Kemal. *Muhtasaru Târîhi't-Tıbbi'l-Arabî*. Mısır: Dâru'n-Nidâl, ts.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik*. 5 Cilt. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2008.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Şirk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 193-198. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “İlk Dönem İslâm Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 22/0 (Mart 2012): 99-124.
- Sûlî (ö.335/946), Ebubekir Muhammed b. Yahyâ. *Ahbâru'r-Râdî*. B.y.:y.y., ts.
- Sûlî (ö.335/946), Ebubekir Muhammed b. Yahyâ. *Edebü'l-Küttâb*. Thk. Muhammed Behcet el-Eserî. Kâhire: el-Matbaatu's-Selefiyye, h.1341.
- Suyûtî (ö.911/1505), Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddin. *Târîhu'l-Hulefâ*. Thk. Hamdî ed-Demrdâş. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Sümer, Faruk. “Dihkân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Şenel, Samet. *Emevîler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2018.
- Şerîf, Hâmid Muhammed el-Hâdî. *Ahvâlu Gayri'l-Muslimîne fi Bilâdi's-Şâm (hettâ nihâyeti'l-asri'l-ümevî)*. Ürdün: Dâru'l-Yâzûrî, 2007.
- Şeyho, Luvis. *Şuarâu'n-Nasraniyye (ba'de'l-İslâm)*. 2 Cilt. Beyrût: Mecellet'ul-Meşrik, 1924.
- Şeyho, Luvis. *Vuzerâu'n-Nasraniyye ve Kuttâbuhâ fi'l-İslâm*. Thk. el-Eb Kemîl Heşîme el-Yesû'î. Lübnan: et-Turâsu'l-Arabiyi'l-Mesîhî, 1987.

- Taberî (ö.310/923), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kurân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin. 36 Cilt. Kâhire: Dâru Hecer, 2001.
- Taberî (ö.310/923), Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, h.1387.
- Tahbûb, Salâh. *el-Asru'l-Ümevî*, Ammân: Dâru Usâme, 2009.
- Tâî, Halîf Abûd. "el-Cizye ve'l-Muslimîne'l-Cudud". *el-Câmi'atu'l-İrâkiyye, Mecelletu Midâdu'l-Adâb*. 10. ts.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*. 7. Baskı. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 2010.
- Taşpınar, İsmail. "Doğunun Son Kilise Babası Yuhannâ ed-Dımaşkî (649-749) ve İslâm". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/2 (2001): 23-54.
- Tayyâr. Ali b. Abdurrahman. *Hukûku Gayri'l-Müslimîn*. Riyâd: Mektebetu'l-Melik Fahd, el-Vataniyye, 2006.
- Tirmizî (ö.279/892), Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü Tirmizî*. 5 Cilt. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kâhire: Mektebetu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975.
- Tritton, Arthur Stanley. *The Chalips and Their non-Muslim Subjects*. London: Oxford University Press, 1930.
- Tomar, Cengiz. "Trablusşâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41: 292-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tüleysî, Beşîr Ramazân - ez-Züveyb, Cemâl Hâşim. *Târîhu'l-Hadâreti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*. Bingâzî: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2002.
- Üçok, Bahriye. *Emeviler- Abbasiler*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Ünal, İsmail Hakkı - Özdemir, Mehmet - Yazıcı, Nesimi. v.dğr. *İslâm Kültüründe Hoşgorü*. 2. Baskı. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Vâfî, Sümeyye bt. Muhammed Ferec. *et-Ta'lim fi's-Şâm fi 'Asri'l-Umevî*. Yüksek Lisans, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2007.
- Vâkidî (ö207/823), Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer. 2. Baskı. *Kitâbu'l-Meğâzî*. 2 Cilt. Thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed 'Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
- Vloten, Gerlof Van. *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti*. Trc. Mehmet Sait Hatipoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukûtu*. Trc. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 1963.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Yazıcı, Tahsin. "Merzübân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 255-256. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yeniçeri, Celal. *H. Muhammed (sav) Yaşadığı ve Yön Verdiği Hayat*. 3. Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

- Yiğit, İsmail. “Emevîler-1/2”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. *Emevîler*, Ankara: İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2016.
- Yüksel, Azmi. “Ahtal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 183-184. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yüksel, Mücahit. *Emeviler Döneminde Hristiyanlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2016.
- Zemahşerî (ö.538/1144), Ebû'l-Kâsım Mahmûd Amr. *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fi Vucûhi'l-Tevîl*. 6 Cilt. Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd - Alî Muhammed Muavvid. Riyâd: Mektebetu Abîkân, 1998.
- Zeydân, Abdülkerim. *Ahkâmu'z-Zimmiyin ve'l-Müste'menîn fi Dari'l-İslâm*. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1982.
- Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Trc. Zeki Meğamiz. 4 Cilt. İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1974.

